

4

КИЇВ-1986

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Програмний документ партії — живе втілення ленінських ідей
- Ленінські ідеї про роль науково-технічного прогресу і сучасність
- Розвиток професійно-технічної освіти в УРСР в одинадцятій п'ятирічці
- Розробка В. І. Леніним теорії соціалістичного федералізму
- В. І. Ленін і російська революційна еміграція в США
- В. І. Ленін і боротьба за хліб на Україні в 1917—1921 рр.
- В. І. Ленін і розвиток радянської школи на сучасному етапі

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 29 14 66, 28 52 34

Коректори Л. О. Пляшкова, Є. І. Міхнова

Здано до набору 12.02.86. Підп. до друку 27.03.86. БФ 30715. Формат 70×109/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,52. Тираж 2610 пр. Зам. 0-19.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкига», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 4 (301), апрель, 1986. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство Р110 «Поліграфкига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4 (301)

КВІТЕНЬ

1986

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Грущенко І. П. Програмний документ партії — живе втілення ленінських ідей 5
Лихолат О. В. Ленінські ідеї про роль науково-технічного прогресу і сучас- 14
ність
Кадацький Є. М. Розвиток професійно-технічної освіти в УРСР в одинад- 24
цятій п'ятиріччі

До 116-річчя з дня народження В. І. Леніна

- Глазов Л. М. (Кіровоград). Розробка В. І. Леніним теорії соціалістичного 34
федералізму
Черненко А. М. (Дніпропетровськ). В. І. Ленін і російська революційна 44
еміграція в США
Ревегук В. Я. (Полтава). В. І. Ленін і боротьба за хліб на Україні в 1917— 55
1921 рр.
Плясовських В. С. Втілення ленінських принципів у розвитку радянської 64
школи на сучасному етапі

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Реєнт О. П. Праці соратників В. І. Леніна як джерело вивчення історії бо- 75
ротьби робітничого класу України за зміцнення Радянської влади (1917—
1920 рр.)
Солдатенко В. Ф. Більшовики України у боротьбі за здійснення ленін- 83
ської стратегії і тактики у Великій Жовтневій соціалістичній революції

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Чліяниц А. Я. (Львів). Прижиттєві публікації праць В. І. Леніна у видав- 94
ництвах Червоної Армії
Логунов О. П. (Ростов-на-Дону). В. І. Ленін про досвід більшовицької партії 99
у першій російській революції (січень — грудень 1905 р.)
Северинюк В. М. (Одеса). Ленінський «Союз боротьби за визволення ро- 107
бітничого класу» і піднесення революційної соціал-демократичної агітації
на Україні
Сарбей В. Г. Морозовський страйк у працях В. І. Леніна 117

До 100-річчя з дня народження Е. Тельмана

Давидович Д. С. (Москва). Ернст Тельман — видатний діяч німецького й міжнародного робітничого і комуністичного руху	125
Кулинич І. М. Е. Тельман і Україна	129

* * *

Вітко Д. О. (Тернопіль), Панчук М. І. Під прапором Народного фронту (До 50-річчя барикадних боїв львівського пролетаріату)	139
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Буравченкова С. Б., Гержод Г. І. 80-річчя IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП	146
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Котляр М. Ф., Кульчицький С. В. Яскрава сторінка історії українського народу	150
Лутченко О. І. (Москва). Неоколоніалізм проти прогресивних сил	153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Грицак Я. П. (Львів), Луцький О. І. (Львів). V Всесоюзний семінар з історичної демографії	156
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. А. Смолієм	157
Теми дисертацій і монографій	157

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Грущенко И. П. Программный документ партии — живое воплощение ленинских идей	5
Лихолат А. В. Ленинские идеи о роли научно-технического прогресса и современность	14
Кадацкий Е. М. Развитие профессионально-технического образования в УССР в одиннадцатой пятилетке	24

К 116-летию со дня рождения В. И. Ленина

Глазов Л. М. (Кировоград). Разработка В. И. Лениным теории социалистического федерализма	34
Черненко А. М. (Днепропетровск). В. И. Ленин и российская революционная эмиграция в США	44
Ревегук В. Я. (Полтава). В. И. Ленин и борьба за хлеб на Украине в 1917—1921 гг.	55
Плясовских В. С. Воплощение ленинских принципов в развитии советской школы на современном этапе	64

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Реент А. П. Работы соратников В. И. Ленина как источник изучения истории борьбы рабочего класса Украины за укрепление Советской власти (1917—1920 гг.)	75
Солдатенко В. Ф. Большевики Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики в Великой Октябрьской социалистической революции	83

СООБЩЕНИЯ

Члиянц А. Я. (Львов). Прижизненные публикации работ В. И. Ленина в издательствах Красной Армии	94
Логунов А. П. (Ростов-на-Дону). В. И. Ленин об опыте большевистской партии в первой российской революции (январь — декабрь 1905 г.)	99
Северинюк В. М. (Одесса). Ленинский «Союз борьбы за освобождение рабочего класса» и подъем революционной социал-демократической агитации на Украине	107
Сарбей В. Г. Морозовская стачка в работах В. И. Ленина	117

К 100-летию со дня рождения Э. Тельмана

Давидович Д. С. (Москва). Эрнст Тельман — выдающийся деятель немецкого и международного рабочего и коммунистического движения	125
Кулинич И. М. Э. Тельман и Украина	129

* * *

Витко Д. А. (Тернополь), Панчук М. И. Под знаменем Народного фронта (К 50-летию баррикадных боев львовского пролетариата)	139
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Буравченкова С. Б., Гержод Г. И. 80-летие IV (Объединительного) съезда РСДРП	146
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Котляр Н. Ф., Кульчицкий С. В. Яркая страница истории украинского народа	150
Лутченко А. И. (<i>Москва</i>). Неоколониализм против прогрессивных сил	153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Грицак Я. И. (<i>Львов</i>), Луцкий А. И. (<i>Львов</i>). V Всесоюзный семинар по исторической демографии	156
Пинчук Ю. А. Защита докторской диссертации В. А. Смолем	157
Темы диссертаций и монографий	157

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

І. П. ГРУЩЕНКО (Київ)

ПРОГРАМНИЙ ДОКУМЕНТ ПАРТІЇ — ЖИВЕ ВТІЛЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ

Відзначаючи 116 річницю з дня народження В. І. Леніна, партія, весь радянський народ віддають глибоку шану людині, з ім'ям якої пов'язане народження першої в світі соціалістичної держави, чії ідеї вже близько семи десятиріч є животворною основою розвитку Країни Рад і справляють плідотворний вплив на весь хід світової історії. Втілюючи в реальні досягнення ідеї і настанови геніального стратега революційних перетворень, Комуністична партія впевнено прокладає шлях до одвічної мрії людства — комунізму.

Новим, надзвичайно важливим етапом у здійсненні ленінських задумів став XXVII з'їзд КПРС. Документи і матеріали з'їзду ще раз продемонстрували вірність нашої партії марксизму-ленінізму — єдиному революційному вченню. «Створена великим Леніним партія, — зазначається в новій редакції Програми КПРС, — стала живим утіленням поєднання наукового соціалізму з робітничим рухом, нерозривної єдності теорії і практики. Вона була, є і буде партією марксизму-ленінізму, партією революційної дії»¹.

Прийнятті XXVII з'їздом документи мають величезне політичне значення, вони увібрали в себе увесь досвід революційно-перетворюючої діяльності ленінської партії. В них органічно поєднуються основоположні принципи марксистсько-ленінської теорії і результати об'єктивного вивчення та узагальнення нових явищ у житті радянського суспільства, врахування реального досвіду країн соціалістичної співдружності, досягнень світового комуністичного, робітничого, національно-визвольного і демократичного рухів.

Творчий, новаторський пошук — характерна риса теоретичної і практичної діяльності КПРС. Керуючись науковою марксистсько-ленінською методологією, основується на аналізі процесів, що відбуваються всередині країни і на світовій арені, у програмному документі партії дано чітку, розгорнуту характеристику стратегічних напрямів роботи на майбутнє. У новій редакції Програми партія прямо і чітко сказала, за визначенням В. І. Леніна, «...про те, що є, і про те, що ми зробити збираємось»². У цьому підході проявляється і революційна діалектика ленінської думки.

Наступність програмних теоретичних і політичних настанов нашої партії — один із найважливіших, постійно діючих принципів діяльності КПРС, який обґрунтував В. І. Ленін. Ще в 1905 р., визначаючи місце Програми і Статуту в житті партії, Володимир Ілліч писав, що більшовики завжди «...наполюгали на гігантському значенні наступництва в справі партійного розвитку...»³. Ленінським принципом наступності

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу; (Нова ред.). — Рад. Ук-раїна, 1986, 7 берез.

² Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б). — Повне збір. творів, т. 36, с. 52.

³ Ленін В. І. Про реорганізацію партії. — Там же, т. 12, с. 79.

партія керується і в повсякденній діяльності, і при розробленні найважливіших документів, у тому числі Програм. Виступаючи на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, М. С. Горбачов сказав: «Питання про наступність у розвитку теорії і програмних настанов партії — це питання про її теоретичну принциповість і послідовність, її вірність марксизмові-ленінізму. КПРС не мала б такого високого авторитету в світовому комуністичному русі і такого довір'я радянського народу, коли б вона без належної відповідальності ставилась до власних теоретичних висновків і політичних оцінок»⁴.

Проте наступність у ленінському розумінні не полягає в некритичному дотриманні положень і настанов, що не витримали перевірки часом. Навпаки, вся теоретична і практична діяльність В. І. Леніна свідчить про його вміння враховувати реальну обстановку, гостроту поточного моменту, зберігаючи при цьому вірність принципівим позиціям. Заміну застарілих формулювань, уточнення ряду положень Володимир Ілліч вважав цілком законною і необхідною справою в діяльності партії. «...Життя йде так швидко,— зауважував він,— що коли треба буде зробити ряд виправлень програми,— зробимо. Тепер наша програма будуватиметься не стільки по книжках, скільки з практики...»⁵.

Цій ленінській традиції — бути в постійному новаторському пошуку найкращих шляхів здійснення ідеалів комунізму — повною мірою відповідають рішення квітневого (1985 р.) Пленуму Центрального Комітету партії і всебічно розроблена ХХVІІ з'їздом КПРС стратегічна концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни, досягнення на цій основі нового якісного стану суспільства. Грунтуючись на корінних положеннях марксистсько-ленінської теорії, узагальнюючи досвід соціалістичного будівництва, партія висунула положення, що стали новим словом і в теорії і в практиці комуністичного творення.

Прийнята з'їздом нова редакція Програми визначатиме діяльність КПРС, всього радянського народу на тривалий час, а її зміст, характер і спрямованість у концентрованому вигляді відбивають основоположні ленінські ідеї про шляхи й цілі будівництва комунізму. Згідно з ленінськими положеннями в нову редакцію Програми внесено деякі зміни й уточнення формулювань у постановці основних завдань і конкретизації цілей, що випливають з них. Це знайшло своє відображення не тільки в змісті документа, а й у його структурі, яка відбиває основні напрями теоретичної і конкретно-перетворюючої діяльності партії в сучасних умовах всередині країни і на міжнародній арені. Якщо попередня редакція третьої Програми складалася із вступу і двох частин — «Перехід від капіталізму до комунізму — шлях розвитку людства» і «Завдання Комуністичної партії Радянського Союзу по будівництву комуністичного суспільства», то в новій редакції — чотири частини: «Перехід від капіталізму до соціалізму і комунізму — основний зміст сучасної епохи», «Завдання КПРС по вдосконаленню соціалізму і поступовому переходу до комунізму», «Завдання КПРС на міжнародній арені, у боротьбі за мир і соціальний прогрес» і «Партія — керівна сила радянського суспільства».

Наступність теоретичних і політичних настанов нової редакції партійної Програми має також важливе контрпропагандистське значення, є ефективним засобом викриття вимислів імперіалістичної пропаганди. Відомо, що останнім часом всякого роду «спеціалісти-радянологи» намагаються довести ніби СРСР і країни соціалістичної співдружності перебувають у стані політичної і економічної кризи і для її подолання правлячі партії «переглядають марксистські економічні принципи», «відкидають священні догми марксизму», «переходять

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р. — К., 1985, с. 6.

⁵ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б). — Повне зібр. творів, т. 36, с. 57.

на методи вільного підприємництва» і т. д. Буржуазні ідеологи намагаються запевнити світ у тому, що КПРС виробила нову Програму, оскільки стара «провалилася». Тому переконливий, конкретний показ наступності виробленого партією стратегічного курсу, утвердження його життєвості і реалізму є дієвим засобом викриття ворожих вимислів і фальсифікацій.

Переконливою відповіддю нашим критикам усіх напрямів є насамперед те, що, виконуючи попередню Програму, наша країна помітно просунулася вперед по шляху комуністичного будівництва. За чверть століття, що минули з часу її прийняття, здійснюючи намічені соціально-економічні завдання, радянський народ добився значних успіхів у розвитку продуктивних сил, удосконаленні економічних і соціальних відносин, у поглибленні соціалістичної демократії, у збагаченні культури та у формуванні нової людини.

За минулі роки промислове виробництво збільшилося у 4,8 раза, продуктивність праці зросла у 3,2 раза. Нині національний доход країни у 3,8 раза перевищує рівень 1960 року. Реальні доходи населення за 25 років збільшилися приблизно у 2,6 раза⁶. На цій основі здійснювалася широка соціальна програма. Зокрема, завдяки успіхам в економіці, стало можливе запровадження загальної середньої освіти. Великих успіхів досягла й наша республіка. Про це свідчать підсумки одинадцяті п'ятирічки. Перевершено завдання по зростанню національного доходу, який збільшився на 21,3%. Середньорічний приріст його був в 1,4 раза вищим, ніж у десятий п'ятирічці, і одержаний за рахунок підвищення продуктивності суспільної праці, яка зросла на 22% при завданні 19%. Уперше темпи зростання національного доходу перевищили темпи збільшення капітальних вкладень.

Випуск промислової продукції збільшився на 18,5%. Понад річні плани її реалізовано на 4 млрд. 538 млн. крб.— це значно більше, ніж передбачалося соціалістичними зобов'язаннями.

Незважаючи на дуже відчутні удари, яких протягом усіх п'яти років завдавала багатьом районам республіки погода, закупки більшості видів продуктів і середньорічна валова продукція сільського господарства збільшилися⁷.

Нова редакція Програми КПРС зберігає багато фундаментальних положень минулої редакції, що витримали перевірку часом, а також ряд теоретичних і стратегічних положень, висунутих партією в наступні роки. Водночас ленінська партія по-новаторському включила в нову редакцію ті висновки і орієнтири, які відбивають дух і веління часу, свідчать про творчий підхід до визначення стратегії. Так, у новому документі закріплено ряд принципово важливих положень. Серед них — про планомірне і всебічне удосконалення соціалізму; про шляхи переходу до інтенсифікації економіки і орієнтації її на якісний прогрес; про вдосконалення системи управління і розподільних відносин; про стирання соціально-класових відмінностей в історичних рамках першої фази будівництва комунізму, розв'язання національного питання, формування нової історичної спільності — радянського народу; про соціалістичне самоврядування.

Нова редакція відзначається глибокою науковою характеристикою міжнародних проблем. Розвиваючи ленінські ідеї про головні рушійні сили світового суспільного розвитку, вона, з врахуванням особливостей сучасного суспільного розвитку, розкриває роль у цьому процесі країн соціалістичної співдружності, робітничого і комуністичного руху, народів країн, що визволилися, масових демократичних рухів. Програма дає чітку відповідь і на найбільш злободенне питання сучасності, що хвилює сьогодні все людство,— питання про війну і мир.

⁶ Лигачев Е. Советуясь с партией, с народом.— Коммунист, 1985, № 16, с. 79.

⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986, с. 9, 10.

Виходячи з ленінського вчення про шляхи побудови комуністичного суспільства, партія в новій редакції Програми розкриває зміст і способи планомірного і всебічного удосконалення соціалізму як засобу досягнення нового якісного рівня розвитку радянського суспільства.

Оскільки соціалізм і комунізм є двома послідовними фазами єдиної комуністичної формації і між ними немає різкої грані, а переростання соціалізму в комунізм визначається об'єктивними законами розвитку суспільства, то в новій редакції чітко сформульовані властиві соціалізові загальнокомуністичні начала. Соціалізм — це суспільство, головна стратегічна мета якого «Все в ім'я людини, все для блага людини», суспільство, в якому утвердилася суспільна власність на засоби виробництва, якому властиві планомірність економічного і соціального розвитку, вільна праця за здібностями, соціальна справедливість, рівність і дружба народів, самоврядування народу, високий рівень освіти і культури радянських людей, заснований на колективізмі і товариській взаємодопомозі, соціалістичний спосіб життя.

У новій редакції повністю збережено визначення комунізму, дане у попередній Програмі КПРС. А що стосується основних рис повного комунізму, то в ній дана лише загальна характеристика. Партія, говориться в новій редакції Програми, не ставить своєю метою визначити наперед у деталях риси повного комунізму. У міру просування до нього, нагромадження досвіду комуністичного будівництва наукові уявлення про вищу фазу нового суспільства збагачуватимуться і конкретизуватимуться⁸. У новій редакції Програми не вказано також і історичного відрізка часу, протягом якого розраховано виконати поставлені нею завдання, хоч окремо виділено 15-річний період як вирішальний етап виходу країни на передові позиції у світовому масштабі. За винятком завдань на 15-річчя по зростанню продуктивності праці і виділення на підвищення народного добробуту ресурсів і заходів для забезпечення житлом, інших конкретних даних у Програмі немає.

Важливою, особливістю нового документа є те, що йому властивий не галузевий, а проблемний підхід. Програма партії по суті встановлює точно обумовлений теорією і вивірений практикою соціально-політичний орієнтир на перспективу. За основу при цьому взято не визначення рівня виробництва, а виявлення засобів прискорення соціально-економічного розвитку.

Нова редакція відзначається революційно-критичним характером. Підкреслюючи наші значні досягнення в усіх сферах життя, партія разом з тим прямо й відкрито говорить про наявні недоліки, вказує їх причини. У 70-і роки і на початку 80-х років у розвитку країни поряд з безперечними успіхами з'явилися певні несприятливі тенденції й труднощі⁹. Не були своєчасно і належним чином оцінені зміни в економіці. Було також допущено істотне зниження темпів економічного зростання, позначилися прорахунки в плануванні розвитку всього народно-господарського комплексу, проведенні інвестиційної політики. Така по-ленінські принципова критика, відверта розмова про недоліки, своєчасне врахування змін обстановки характерні для рішень квітневого і жовтневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС, періоду підготовки і роботи XXVII з'їзду партії.

Новаторські рішення з'їзду, рішучі кроки, зроблені партією насамперед в економіці — основі основ життя суспільства, широко розгорнутій роботі по прискоренню науково-технічного прогресу, структурній перебудові суспільного виробництва, по вдосконаленню господарського механізму партія керується вимогою В. І. Леніна: «Врахувати прак-

⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу; (Нова ред.). — Рад. Україна, 1986, 7 берез.

⁹ Там же.

тичний досвід, щоб відкинути шкідливе, об'єднати все цінне, щоб точно визначити ряд найближчих практичних заходів і здійснити їх що б то не стало, ...— ось як ми розуміємо завдання моменту і завдання партійного з'їзду»¹⁰.

Виконуючи ленінські заповіді про те, що остаточна перемога соціалізму над капіталізмом неможлива без досягнення вищого рівня продуктивності праці, КПРС взяла курс на прискорення науково-технічного прогресу. Вихідна ланка цього процесу — докорінне оновлення матеріально-технічної бази суспільства на основі прискорення технічного переозброєння, реконструкції та модернізації виробництва.

На здійснення цього завдання і спрямовує нас концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни на основі науково-технічного прогресу, яка орієнтує на швидкі темпи зростання виробництва і забезпечення прискореного розв'язання як поточних, так і перспективних завдань, вихід на найбільш передові рубежі в світі за основними показниками. Концепція прискорення соціально-економічного розвитку доповнює і конкретизує стратегічну лінію на удосконалення побудованого в нас соціалізму, вона виділяє головні напрями, стрижень усєї цієї роботи, що забезпечував би переборення тенденцій затухання темпів економічного зростання і, навпаки, кардинальне піднесення ефективності суспільного виробництва.

Таким чином, нова редакція Програми спрямовує на розв'язання завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни, розкриває його значення і визначає йому історичне місце в процесі досягнення комуністичної перспективи.

В основу розробки даної концепції покладена ленінська думка про те, що «у фантастичну швидкість яких би то не було змін у нас ніхто не повірить, але зате в швидкість дійсню, в швидкість, у порівнянні з будь-яким періодом історичного розвитку, ...якщо рухом керує справді революційна партія, в таку швидкість ми віримо і такої швидкості ми що б то не стало доб'ємося»¹¹.

Концепція прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства повинна зайняти головне місце в усій ідеологічній роботі партії, в переорієнтації суспільної свідомості радянських людей. Потрібно роз'яснювати трудящим причини і мотиви, що спонукали партію взяти курс на невідкладне прискорення економічного і соціального розвитку країни. І тут нам дає прекрасні уроки В. І. Ленін, який надавав великого значення роз'яснювальній пропагандистській роботі. Без чіткого з'ясування масам суті завдань, що висуваються партією, не може бути діяльної участі їх у соціальних перетвореннях, а без свідомої творчої участі всіх трудящих неможливе виконання намічених планів соціалістичного і комуністичного будівництва. Ці ленінські положення зримо й повно проявилися, коли партія вела всенародну розмову з корінних питань своєї генеральної політичної лінії, економічної стратегії, про форми і методи роботи в масах на сучасному, винятково складному і відповідальному відрізку історії, який багато в чому має переломний характер.

У програмному документі КПРС значну увагу приділено соціальній політиці партії, яку вона розглядає як могутній засіб прискорення розвитку країни, піднесення трудової і суспільно-політичної активності мас. Мета партії — досягнення повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства. І тут ми бачимо, як послідовно виконується ленінська вимога піклуватися про людей, про їх потреби й інтереси, про максимальне задоволення матеріальних і духовних запитів. У новій редакції Програми КПРС соціальна політика,

¹⁰ Ленін В. І. Лист до організацій РКП про підготовку до партійного з'їзду.— Повне збір. творів, т. 40, с. 139.

¹¹ Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК IX скликання 31 жовт. 1922 р.— Там же, т. 45, с. 235.

з одного боку, виступає як властива соціалізові спрямованість на поліпшення умов життя і праці радянських людей, становлення соціальної однорідності суспільства, а, з другого, — як надзвичайно сильний засіб прискорення розвитку країни, впливу на зростання економіки і підвищення її ефективності.

Водночас слід підкреслити виховну спрямованість соціальної політики. Це виявилось в положеннях про необхідність все повнішого здійснення принципу соціальної справедливості, дальшого розвитку і поглиблення соціалістичної демократії, зближення класів і соціальних груп, подолання істотних відмінностей, між розумовою і фізичною працею, між рівнем життя в місті і на селі, дальшого згуртування радянського народу як соціальної та інтернаціональної спільності.

Особливо яскраво виявляється спрямованість партійної Програми в майбутнє, де говориться про необхідність значного посилення уваги до соціальних проблем молоді, більш повного задоволення її запитів у сфері праці й побуту, освіти і культури, професійного і службового зростання, розумного використання вільного часу.

Орієнтуючись на зростання народного добробуту, партія водночас твердо заявляє про своє неприйняття психології речизму і споживацтва. Природно, потреби радянських людей весь час зростають і надалі зростатимуть. Але ці потреби повинні бути розумними і спрямованими на духовний розвиток і фізичне вдосконалення людей. Вони покликані зміцнювати причетність особи до справ суспільства. У новій редакції Програми КПРС поряд із завданням подвоїти за 15 років обсяг ресурсів¹², що спрямовуються на задоволення потреб народу, підкреслено надзвичайно велику цінність праці. Партія надає особливого значення посиленню творчого змісту і колективістського характеру праці, підвищенню її культури, заохоченню висококваліфікованої і високопродуктивної праці на благо суспільства.

Соціалістична дійсність глибоко діалектична. З одного боку, їй властиве всебічне заохочення сумлінності й майстерності в праці, рішуче усунення неорганізованості, розхлябаності, гонитви за нетрудовим карбованцем. З другого, — ставиться завдання перетворити працю в першу потребу людини, що відображає нашу комуністичну перспективу.

Формування гармонійно розвиненої, громадсько активної особи, що поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість, — основна мета ідейно-виховної роботи КПРС. Визначаючи шляхи всебічного розвитку людини, партія насамперед виходить з необхідності утвердження комуністичної моралі, яка активно спонукає трудящих до нових звершень, до заінтересованої участі в справах колективу і всієї країни.

Проблеми морального плану, питання соціальної справедливості сьогодні займають дедалі більше місця в нашому житті. Спираючись на підтримку абсолютної більшості народу, КПРС веде безкомпромісну боротьбу з негативними явищами, чужими соціалістичному способі життя, нашій моралі. І це не короткочасна кампанія, а послідовна лінія, яку партія проводить постійно.

Комуністична мораль підносить людину праці, пройнята глибокою повагою до неї, нетерпима до посягань на її гідність. Вона заперечує міщанський індивідуалізм і егоїзм, споживацьке ставлення до суспільства. «Один за всіх, всі за одного» — такий її основоположний принцип. Колективістська, гуманістична, діяльна мораль утверджує справді людські відносини між людьми, відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги, доброзичливості, чесності, простоту в особистому і громадському житті.

У ході всенародного обговорення передз'їздівських документів представники всіх верств суспільства особливо акцентували увагу на

¹² Рад. Україна, 1986, 7 берез.

питаннях морального характеру і соціальної справедливості. У трудящих викликають законне обурення порушення моральних норм, принципів соціалізму. Ця громадська думка — дієва сила, здатна справити глибокий і благотворний вплив на поведінку людини, прищепити почуття непримиренності до будь-яких аморальних вчинків, оздоровити моральну атмосферу. У моральному вихованні, в боротьбі за чистоту наших принципів важливо також повністю використовувати силу закону.

Моральне виховання, формування соціалістичної свідомості вимагають неослабних зусиль партійних організацій, сім'ї, школи і комсомолу, державних органів, усієї громадськості. Величезне виховне значення має сила позитивного прикладу, рішучість у виконанні громадянського обов'язку кожним комуністом, кожним керівником.

У вірності принципам комуністичної моралі — джерело зростаючої моральної сили радянських людей, духовного здоров'я соціалістичного суспільства. В. І. Ленін учив, що мораль повинна допомагати будівництву нового життя¹³. Керуючись ленінськими ідеями, наша партія веде непримиренну боротьбу проти будь-яких порушень її норм. У цьому — одна з найважливіших умов боротьби за прискорення соціального і економічного розвитку країни.

Стратегія прискорення дасть змогу реалізувати належним чином історичні переваги соціалізму. Саме через прискорення можна досягти перемоги в історичному змаганні з капіталізмом, забезпечити зростаючі матеріальні і духовні потреби радянської людини, планомірне і всебічне удосконалення соціалізму. Важливе завдання нині полягає в тому, щоб аргументовано й повно донести рішення XXVII з'їзду до всіх трудящих, показати новаторство і наступність теоретичних і політичних настанов партії по вдосконаленню побудованого в СРСР соціалізму і дальшому просуванню радянського суспільства до комунізму, розкрити суть і значення запропонованих уточнень і доповнень до нової редакції Програми і змін у Статуті КПРС.

В ідеологічній роботі на сучасному етапі важливо врахувати ряд особливостей. По-перше, те, що передбачається забезпечити вирішальний поворот, якісний стрибок у суспільному розвитку, здійснити перетворення справді історичного масштабу. По-друге, стратегія прискорення передбачає комплексність і всебічність соціально-економічного прогресу. Зрозуміло, що суспільство — це складний соціальний організм. Тому партія і спрямовує радянських людей на одночасний взаємообумовлений розвиток економічної, соціальної, політичної і духовної сфер життя.

В ході реалізації плану соціально-економічного прискорення буде забезпечено не просто просування вперед, а справжній прорив на головних напрямках суспільного розвитку, насамперед, у центральній ланці — науково-технічному прогресі. Фронтальний наступ у цьому напрямі передбачає перехід з еволюційного на революційний шлях розвитку. В результаті виграється час, тобто суспільство добивається соціально найбільш цінного виду економії. Глибокий зміст ленінської вказівки «...виграти час — значить виграти все...»¹⁴ — сьогодні набуває надзвичайної актуальності.

Характерною особливістю концепції прискорення є те, що вона передбачає істотне зростання ролі людського фактора. При цьому йдеться не тільки про професійні якості особи, а про цілу сукупність ідейних, моральних, культурних, організаційних компонентів творчої діяльності працівників. Стратегія прискорення — це те «силове поле», де кожний трудівник повинен, як вказував В. І. Ленін, «...знайти в собі досить свідомості, ідейності, самовідданості, наполегливості...»¹⁵.

¹³ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 297.

¹⁴ Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу.— Там же, т. 44, с. 46.

¹⁵ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Там же, т. 36, с. 161.

Оскільки чим складніші і масштабніші соціально-економічні завдання, тим важливіша участь має у їх розв'язанні. Жива творчість народу — суть соціалізму, корінний фактор його прогресу, як завжди вчив В. І. Ленін.

Партія визначила дві взаємозв'язані підйоми інтенсифікації народного господарства. Головна з них — кардинальне прискорення науково-технічного прогресу, яке є корінним питанням економічної стратегії. Другою важливою підмогою є радикальна перебудова методів планово-економічного управління, господарського механізму в цілому, удосконалення всієї системи соціалістичних виробничих відносин. Для глибоких змін в економіці, управлінні потрібна, як свідчить досвід, суттєва психологічна перебудова, вироблення в кожного трудівника вміння мислити і працювати по-новому. Звідси настанова партії — добитися перелому в свідомості і настроях зверху донизу, розуміння широкими масами об'єктивної потреби в рішучому повороті до новаторських змін у житті нашого суспільства.

Особлива увага в новій редакції Програми приділена розкриттю закономірностей зростання керівної ролі ленінської партії в сучасних історичних умовах. Більш високі вимоги до рівня політичної і організаторської діяльності КПРС зумовлені «такими основними факторами, як:

— зростання масштабів, складність завдань удосконалення соціалізму, прискорення соціально-економічного розвитку країни, необхідність вироблення і послідовного здійснення політики, що забезпечувала б їх успішне розв'язання, органічний взаємозв'язок економічного, соціального і духовного прогресу суспільства;

— розвиток політичної системи, поглиблення демократії, соціалістичного самоврядування народу на основі підвищення політичної і трудової активності мас, широкого залучення їх до управління виробництвом, державними і суспільними справами;

— потреба в дальшому творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії, глибокому осмисленні практики комуністичного будівництва, в пошуку науково обгрунтованих і своєчасних відповідей на питання, що висувуються життям, у підвищенні свідомості трудящих, викорененні проявів дрібнобуржуазної психології і моралі, будь-яких відступів від норм соціалістичного способу життя;

— інтереси поглиблення всебічного співробітництва, зміцнення згуртованості соціалістичних країн, міжнародного комуністичного і робітничого руху, солідарності з силами національного визволення, боротьби з буржуазною ідеологією, ревізіонізмом і догматизмом, реформізмом і сектантством;

— ускладнення зовнішньополітичних умов у зв'язку з наростанням агресивності імперіалізму, необхідність підвищення пильності, гарантування безпеки країни, нових, дедалі наполегливіших зусиль, спрямованих на приборкання сил агресії, припинення гонки озброєнь, врятування людства від загрози ядерної катастрофи, зміцнення миру на Землі»¹⁶.

У розв'язанні нових завдань партія спирається на багатий досвід. Є випробувані принципи, якими керується кожний загін партії, кожна її ланка, кожна первинна організація. Це, зокрема, послідовне дотримання ленінського стилю в роботі, в усіх сферах державного і господарського управління, забезпечення єдності ідейно-теоретичної, організаторської і господарської діяльності, безкомпромісна боротьба з будь-яким застоєм і консерватизмом; творчий підхід до вирішення соціально-економічних, науково-технічних, ідейно-виховних та інших проблем.

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). — Рад. Україна, 1986, 7 берез.

У новій редакції Програми, Статуті КПРС, Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року величезна увага приділяється такому істотному фактору як старанне врахування специфіки функцій партійних, державних і громадських органів, чітка координація їх зусиль. Передбачено і надалі підносити роль партійних комітетів як органів політичного керівництва, не допускати дублювання, рішуче викорінювати прояви формалізму і казенщини. Ключ до успіху — у посиленні контролю за виконанням партійних рішень, у зміцненні державної і трудової дисципліни, порядку і організованості на всіх рівнях і в усіх ланках.

Підвищення рівня керівництва державним і культурним будівництвом партія нерозривно зв'язує з дальшим зміцненням ленінських принципів добору, розстановки і оцінки кадрів за їх політичними, діловими і моральними якостями. При висуванні на відповідальні посади все повніше враховується думка громадськості. При вирішенні кадрових питань партія керується ленінськими принципами, які вчать, що довір'я до кадрів невіддільне від підвищення їх персональної відповідальності перед парторганізаціями, трудовими колективами за результати роботи. Жодна партійна організація, жоден працівник не можуть лишатися поза контролем.

Ще при розробці першого Статуту партії В. І. Ленін ставив високі вимоги до її членів. І тепер партія вимагає, щоб кожний комуніст був зразком у праці й поведінці, в громадському і особистому житті. Від того, наскільки повно проявляється авангардна роль комуністів, залежить міцність зв'язків партії з масами, її авторитет у народі.

Утверджуючи і розвиваючи випробуваний принцип колективності, партія підносить роль і значення партійних зборів, пленумів, конференцій і з'їздів, партійних комітетів і бюро як колегіальних органів керівництва, намагається забезпечити сприятливі умови для вільного і ділового обговорення питань її політики і практичної діяльності.

Багатство ідей, положень, висновків, що містяться в новій редакції Програми, ставить перед суспільствознавцями завдання глибше вивчати суспільство, в якому ми живемо, процеси, що відбуваються на світовій арені. Серед невідкладних завдань суспільствознавців, зокрема, аналіз об'єктивних суперечностей соціалістичного суспільства, вироблення обґрунтованих рекомендацій по їх розв'язанню, надійних соціальних і економічних прогнозів, вивчення проблем прискорення науково-технічного прогресу, удосконалення господарського механізму, системи управління економікою. Рекомендації суспільствознавчих наук стануть тим вагомішими, чим глибшим буде аналіз історичного досвіду будівництва соціалізму.

На планеті відбувається запекла боротьба двох світоглядів, які виражають протилежність двох соціальних систем. У своїх дослідженнях суспільствознавці покликані не тільки давати відсіч антикомуністичним фальсифікаціям, а й вести наступ на буржуазну ідеологію, переконливо викривати її наукову неспроможність. Їх зусилля живить творча думка партії, сформульована в документах XXVII з'їзду КПРС.

Нова редакція Програми КПРС — документ довгострокової дії. Увібравши ленінські ідеї, історичний досвід будівництва нового суспільства, визначивши орієнтири перспективного розвитку, вона стала могутнім імпульсом для творчих справ партії і радянського народу.

И. П. Грущенко

ПРОГРАММНЫЙ ДОКУМЕНТ ПАРТИИ —
ЖИВОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ

Резюме

В статье показаны творческий, новаторский характер новой редакции Программы КПСС, в которой воплощено живое богатство идей В. И. Ленина, опыт революционно-преобразующей деятельности нашей партии.

О. В. ЛИХОЛАТ (Київ)

ЛЕНИНСЬКІ ІДЕЇ ПРО РОЛЬ
НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ І СУЧАСНІСТЬ

Стрижневою проблемою розв'язання поставленого партією завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни є крутий поворот до інтенсифікації економіки на основі прискорення науково-технічного прогресу. В зв'язку з цим, підкреслювалося в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу (червень 1985 р.), «потрібно всіляко стимулювати сучасні підходи до соціально-економічних, науково-технічних та ідейно-виховних проблем»¹, що впливають із суті соціально-економічної стратегії. Враховуючи, що дальший розвиток країни буде ґрунтуватися на прискоренні науково-технічного прогресу, розуміння механізму управління технічним прогресом в сучасних умовах, критична оцінка партією досягнутого і подолання негативних тенденцій набувають важливого політичного й наукового значення.

Характер, напрями, темпи і результати науково-технічного прогресу, згідно з марксистсько-ленінським вченням, цілком визначаються пануючим способом виробництва. Капіталістичні виробничі відносини надають технічному прогресу однобокий характер. При капіталізмі наука й техніка є засобом збагачення гнобителів, «наука виступає як *чужа, ворожа* щодо праці і *панівна* над нею *сила...*»². К. Маркс зазначав, що капітал також «привласнює «чужу» науку, як він привласнює чужу працю»³.

В умовах соціалістичного суспільства створюються всі необхідні умови для всебічного розвитку науки, що перетворюється у важливий фактор соціально-економічного, технічного й духовного прогресу. Відзначаючи закономірності співвідношення ступенів розвитку соціалістичного суспільства і темпів науково-технічного прогресу, В. І. Ленін підкреслював, що «соціалізм неможливий без... техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки...»⁴. Про нерозривну єдність науково-технічного й соціального прогресу, економіки і політики, електрифікації й демократії в сфері економіки та соціального життя суспільства свідчить відома ленінська формула: «Комунізм є Радянська влада

¹ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-техн. прогресу, 11 черв. 1985 р.— К., 1985, с. 28.

² Маркс К. Економічний рукопис 1861—1863 років: Процес виробництва капіталу.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 47, с. 514.

³ Маркс К. Капітал.— Там же, т. 23, с. 369.

⁴ Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність.— Повне збір. творів, т. 36, с. 283.

плюс електрифікація всієї країни...»⁵. Розкриваючи значення науково-технічного прогресу для розв'язання соціальних проблем, Володимир Ілліч підкреслював, що «організація промисловості на сучасній вищій технічній базі, на базі електрифікації, яка зв'яже місто і село, покінчить з рознию між містом і селом, дасть можливість культурно піднести село, подолати навіть у найглухіших кутках відсталість, темноту, злидні, хвороби і здичавіння»⁶.

Розробляючи комплексний підхід до управління суспільством, В. І. Ленін враховував тісний взаємозв'язок економічних, політичних і духовних перетворень, а також економічні й соціологічні закони. Керуючись ленінськими положеннями про взаємообумовленість соціального й науково-технічного прогресу, КПРС внесла великий вклад у теорію і практику соціалістичного будівництва. Технічний прогрес ніколи не розглядався марксистсько-ленінськими партіями як самоціль. Суть економічної політики КПРС вбачає у тому, щоб на основі використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності та продуктивності праці забезпечити далі піднесення рівня життя радянського народу. Як підкреслюється в новій редакції Програми: «Боротьба за всебічну інтенсифікацію і раціоналізацію виробництва, його найвищу ефективність на базі науково-технічного прогресу органічно поєднується в умовах планової соціалістичної системи господарства із здійсненням гуманістичних цілей радянського суспільства, з повною зайнятістю, неухильним поліпшенням усіх сторін життя людей»⁷.

На базі революційної теорії партія виробляє свої програмні документи. Кожна програма, кожний поворот стратегічного курсу ґрунтуються на умілому застосуванні матеріалістичної діалектики до аналізу найскладніших явищ громадського життя. При розробці економічної політики, стратегії й тактики КПРС спирається на закономірності розвитку суспільства, творчо використовує їх для аналізу конкретної дійсності й успішного розв'язання завдань в інтересах народу. Обґрунтована XXVII з'їздом партії концепція прискорення соціально-економічного розвитку радянської економіки свідчить про велику увагу, яку КПРС приділяє єдності соціально-економічної і науково-технічної політики. У зв'язку з цим є доцільним у плані історичної ретроспективи проаналізувати досвід партійного керівництва виробленням єдиної науково-технічної політики як невід'ємної частини економічної стратегії КПРС, усієї політики партії й Радянської держави. На неї покладається забезпечення погодження напрямів розвитку науки і техніки на всіх рівнях управління народним господарством, вироблення оптимальних співвідношень між фундаментальними й прикладними дослідженнями, визначення форм для розвитку провідних напрямів науково-технічного прогресу. Це означає, що утвердження та вдосконалення соціалістичних форм громадського життя, використання великих переваг, закладених у соціалістичній системі господарювання, передбачають «проведення єдиної науково-технічної політики, планомірну перебудову техніко-технологічної основи виробництва, дедалі більше «ущільненням» різноманітних зв'язків, які діють у рамках єдиного народногосподарського комплексу, зростаючу інтеграцію суспільного життя»⁸.

Розвиток науки і техніки, вдосконалення виробництва в СРСР з перших років встановлення Радянської влади здійснювалися на основі єдиної державної науково-технічної політики. В 1918 р. у «Начерку

⁵ Ленін В. І. Московська губерньська конференція РКП(б), 20—22 листоп. 1920 р.— Там же, т. 42, с. 29.

⁶ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання, 2 лют. 1920 р. — Там же, т. 40, с. 105.

⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). — Рад. Україна, 1986, 7 берез.

⁸ Ленінська стратегія партії.— Коммунист, 1985, № 17, с. 11.

плану науково-технічних робіт» В. І. Ленін, сформулював ряд ключових напрямів політики соціалістичної держави в галузі науки і техніки. Ленінські ідеї про партійне керівництво розвитком науки й технічним прогресом були відображені у другій Програмі РКП(б), яка закріпила курс на підведення сучасної наукової основи під розвиток продуктивних сил. «Радянська влада, — зазначалося в Програмі, — вже вжила цілий ряд заходів, спрямованих до розвитку науки і її зближення з виробництвом: створення цілої мережі нових науково-прикладних інститутів, лабораторій, випробувальних станцій... і т. д. РКП, підтримуючи всі ці заходи, прагне до дальшого їх розвитку і створення найбільш сприятливих умов наукової роботи в її зв'язку з піднесенням продуктивних сил країни»⁹.

Ленінські ідеї комплексного підходу до розвитку продуктивних сил, органічної єдності науково-технічного і соціального прогресу найповніше відображені в плані електрифікації Росії (ГОЕЛРО), який намітив «головний напрям створення нових продуктивних сил на базі електричної енергії, комплексного використання природних багатств, впровадження передової техніки, технології та організації виробництва»¹⁰. Цей план був успішно виконаний і його можна вважати першою програмою державного управління науково-технічним прогресом. Досвід керівництва партії втіленням у життя основних принципів науково-технічної політики на цьому етапі показав, що соціалістичний лад володіє своїми, властивими йому методами перспективного планування розвитку науки і техніки, які забезпечують разом з тим раціональне використання капітальних вкладень¹¹. Уроки, сформульовані партією на основі успішного втілення в життя науково-технічної політики, зводилися до того, по-перше, що стратегічна лінія опори на науку себе повністю виправдала і тому повинна витримуватися й далі. По-друге, була доведена здатність партії вирішувати грандіозні за своїми масштабами завдання у винятково складній обстановці. По-третє, ці уроки визначили вибір оптимальних строків для переходу до соціалістичної індустріалізації країни. Внаслідок її здійснення раніше відстала аграрна країна стала в ряд з промислово розвинутими країнами світу. Значно зросла економічна могутність СРСР і його авторитет на міжнародній арені.

Важливим вкладом партії у розвиток і конкретизацію науково-технічної політики стали положення третьої Програми КПРС про роль науково-технічного прогресу в створенні матеріально-технічної бази комунізму. Зокрема, в Програмі підкреслювалось, що «максимальне прискорення науково-технічного прогресу — найважливіше загальнонародне завдання»¹². Глибока постановка у Програмі партії теоретичних проблем, зв'язаних з аналізом процесів науково-технічної революції, мала велике теоретичне і практичне значення. Радянський Союз істотно посилив свій індустріальний потенціал, насамперед за рахунок прискореного зростання таких перспективних галузей, як машинобудування, електроенергетика, хімічна, нафтова і газова промисловість. Принципові зміни відбулися в більшості галузей промисловості, транспорту, будівництва, зв'язку.

Згідно з ленінською методологією врахування нагромадженого досвіду¹³, як провідного компонента формування економічної стратегії, партія здійснює керівництво виробленням науково-технічної політики.

⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях і рішеннях...). К., 1979, т. 2, с. 51—52.

¹⁰ Там же. К., 1981, т. 10, с. 154.

¹¹ См.: Партия и современная научно-техническая революция в СССР.— М., 1974, с. 60.

¹² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1977, с. 65.

¹³ Див.: Ленін В. І. Про оцінку поточного моменту.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 262.

Зростання обсягу виробництва, великі структурні зрушення привели до формування сучасної багатогалузевої економіки, в якій органічно поєднувалися промисловість, високо механізоване сільське господарство і транспорт. Ці фактори визначали зміни в економіці всіх союзних республік, у тому числі й Української РСР. Швидкими темпами в республіці у першій половині 60-х років розвивалися електроніка, металургія, хімічна, гірничорудна, нафтогазова та інші галузі промисловості. Характерно, що технічне переозброєння виробництва здійснювалося на новій, сучасній основі. Було побудовано і введено в дію 8 доменних і мартенівських печей, 2 киснево-конверторні цехи, здано в експлуатацію 33 прокатні і трубні стани, нові шахти, великі хімічні, машинобудівні та інші підприємства важкої промисловості¹⁴.

У виробництві були впроваджені такі наукові досягнення, як використання природного газу і кисню в металургії та хімії, освоєння штучних алмазів, створення потужних турбін і генераторів, прокатних станів, нових вугільних комбайнів, комплексу машин для збирання зернових культур, буряків та ін. Вперше в СРСР у доменному виробництві був застосований природний газ, а також природний газ разом з киснем. Проте партійні організації республіки, як і всієї країни, в 60-х роках не змогли повністю забезпечити виконання планових завдань по прискоренню науково-технічного прогресу, насамперед внаслідок недоліків в організації виробництва. План його у республіці був виконаний на 76,2%¹⁵. Фактором, що затримував інтенсивне використання досягнень науки й передового досвіду, було недостатнє стимулювання робіт по їх впровадженню. Досить складною й малоефективною була система визначення розмірів та виплати винагороди за винаходи і рацпропозиції. Крім того, підприємства не завжди могли покрити всі витрати, пов'язані з впровадженням нової техніки й технології.

Більш сприятливі умови для здійснення єдиної науково-технічної політики створювались у різних галузях економіки в зв'язку з перебудовою керівництва нею за галузевим принципом. Як підкреслювалося на республіканському семінарі секретарів партійних організацій машинобудівних галузей, що відбувся у 1969 р., підприємства, які працювали в нових умовах, добилися кращих результатів¹⁶. Тому переведення промислових підприємств на нову систему планування й економічного стимулювання здійснювалося досить інтенсивно. До початку 1970 р. 65% підприємств, які виробляли 82% промислової продукції, були переведені на нову систему господарювання¹⁷.

Істотним аспектом науково-технічної політики цього періоду було впровадження в усіх галузях економіки наукової організації праці (НОП). Це питання стало предметом постійного піклування парторганізацій промислових підприємств і науково-дослідних інститутів. З метою швидшого впровадження в практику новинок наприкінці 1966 р. у всіх галузях були створені базові підприємства наукової організації праці¹⁸.

Розгортанню роботи по вдосконаленню організації праці й соціально-го планування на підприємствах сприяло проведення в червні 1967 р. Всесоюзної наради по науковій організації праці у промисловості й будівництві. На ній були розроблені конкретні рекомендації щодо здійснення наукової організації праці. Колективи підприємств і будов почали переходити від розробки планів НОП на окремих робочих місцях до здійснення їх на дільницях, підприємствах, у цехах¹⁹. Згідно

¹⁴ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі ПА ІІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3013, арк. 11.

¹⁵ Там же, арк. 39.

¹⁶ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 13, спр. 26, арк. 94.

¹⁷ Там же, арк. 95.

¹⁸ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях... К., 1981, т. 9, с. 173.

¹⁹ Центр. арх. ВЦРПС, ф. 464, оп. 1, спр. 2089, арк. 115.

з рішеннями XXIV з'їзду КПРС в країні створювалася єдина загальнодержавна система планування наукової організації праці від підприємства до галузі й народного господарства в цілому, а також вводилася відповідна статистична звітність у промисловості. Широкого розповсюдження набуло соціальне планування розвитку колективів.

Істотний вклад в обґрунтування єдиної державної науково-технічної політики, розвиток концепції науково-технічної революції вніс XXIV з'їзд партії, який поставив завдання історичної ваги: «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвивати свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»²⁰. Суть проблеми полягала в тому, щоб, з одного боку, поставити всі досягнення науки і техніки на службу соціалістичному суспільству, повніше задовольняти матеріальні і духовні потреби людини, створювати оптимальні умови для розквіту особи, а, з другого, — активніше використовувати всі можливості, надані соціально-економічною й політичною організацією нашого суспільства, для прискорення технічного прогресу. Шлях до розв'язання цього завдання лежав через планомірне з'єднання науки з виробництвом, всемірне прискорення впровадження науково-технічних досягнень у народне господарство. У постановці партією цього завдання узагальнено суть взаємодії продуктивних сил, соціалістичних виробничих відносин, економіки і політики, науки і техніки, широкого розгортання науково-технічної революції.

Конкретизуючи технічну політику, партія підкреслює, що з'єднання переваг соціалізму з досягненнями науково-технічного прогресу не відбувається стихійно. З одного боку, результати науково-технічної революції можуть залишитися нереалізованими, якщо не будуть впроваджені в масове виробництво, з другого — переваги соціалізму виявляються в тій мірі, в якій вони науково практично пізнаються й реалізуються.

Особливу увагу партія приділяла використанню досягнень науково-технічного прогресу для економії суспільної праці і підвищення ролі якісних факторів зростання економіки. У рішеннях XXIV—XXVI з'їздів партії, Пленумів ЦК КПРС, постановах партії та уряду були обґрунтовані завдання партійних організацій усіх галузей промисловості по забезпеченню комплексу заходів — від наукових досліджень і технічних рішень до впровадження їх результатів у виробництво.

Науково-технічна політика, розрахована на період 60—70-х років, формувалася протягом ряду років. Вирішальна роль у її виробленні належала з'їздам КПРС, на яких аналізувалася діяльність партійних комітетів, радянських, планових і господарських органів, наукових установ по прискоренню технічного прогресу. На основі нагромадженого досвіду партія визначала принципи керівництва науково-технічним прогресом, виробляла його головні напрями, форми і методи управління, проводила організаторську й виховну роботу серед мас, здійснювала контроль за ходом виконання накреслених планів. Слід зазначити, що далеко не всі намічені цілі в 70-х — на початку 80-х років вдалося реалізувати повністю. «У цей час помітно знизилася темпи зростання економіки, продуктивності праці, погіршилися деякі інші показники ефективності, уповільнився науково-технічний прогрес, посилились диспропорції в економіці. Не виконувалися завдання п'ятирічних планів, не в повному обсязі здійснювались і соціальні заходи, які намічались»²¹, — відзначалося на XXVII з'їзді КПРС. Певні несприятливі тенденції і труднощі в 70-х — на початку 80-х років значною мірою пов'язані з тим, «що не були своєчасно і належним чином оцінені зміни

²⁰ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Стеногр. звіт. К., 1971, т. 1, с. 77—78.

²¹ Резолюція XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Політичну доповідь Центрального Комітету КПРС. — Рад. Україна, 1986, 6 берез.

економічної ситуації, необхідність глибоких зрушень у всіх сферах життя, не виявлялося належної наполегливості в їх здійсненні»²².

Магістральним напрямом науково-технічної політики на період дванадцятої п'ятирічки і на перспективу до 2000 року КПРС визначила завершення переведення економіки на рейки інтенсивного розвитку, всемірне підвищення ефективності суспільного виробництва. «Через прискорення соціально-економічного розвитку країни — до досягнення якісно нового стану радянського суспільства — така формула, що виражає суть сучасного курсу партії»²³, — підкреслювалось у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Партія визначила, що в умовах вдосконалення соціалізму найбільш раціональним шляхом збільшення національних багатств є інтенсифікація економіки, яка дає можливість добиватися високих кінцевих результатів матеріальних і трудових ресурсів, прискореної перебудови підприємств на новій технічній базі, впровадження сучасних технологій.

Наукова обгрунтованість орієнтації КПРС на інтенсифікацію впливає з марксистсько-ленінського вчення про економічний базис комуністичного способу виробництва, ґрунтується на узагальненні досвіду СРСР й інших соціалістичних країн, тенденції їх дальшого економічного і науково-технічного прогресу. Все це підтверджує правильність висновків партії про те, що в умовах вдосконалення соціалізму всебічна інтенсифікація суспільного виробництва є закономірністю розширеного відтворення.

У партійних документах підкреслюється, що Комуністична партія розглядає завершення переходу на переважно інтенсивний шлях розвитку економіки не лише як техніко-економічне, а й як важливе соціальне і політичне завдання. Це означає, що єдина науково-технічна політика, яка здійснюється нині, є могутнім прискорювачем суспільного розвитку, стає масовим рухом. Намічена в програмних документах партії економічна стратегія на перспективу до 2000 року «визначена з урахуванням дальшого поглиблення науково-технічної революції. Вона націлена на перетворення справді історичного масштабу — здійснення нової технічної реконструкції народного господарства, переведення його на інтенсивні рейки розвитку, вихід радянської економіки на найвищий рівень організації та ефективності»²⁴.

Принципово важливим є те, що в рішеннях квітневого і жовтневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС визначені не лише завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни на основі науково-технічного прогресу, а й засоби їх розв'язання, насамперед, шляхи вдосконалення партійного керівництва виробленням єдиної науково-технічної політики та її здійснення на всіх рівнях. На них наголошувалося також про необхідність підвищення ролі і відповідальності Держплану СРСР і Комітету по науці й техніці при Раді Міністрів СРСР за відповідність технічного рівня наших галузей економіки кращим світовим досягненням. Держкомітет і далі буде відповідати за визначення та обгрунтування пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, вироблення Комплексної програми розвитку науково-технічного прогресу на перспективу²⁵.

Досвід СРСР і країн соціалістичної співдружності свідчить про те, що багато труднощів впровадження наукових розробок у виробництво виникає на стиках галузей з-за відсутності оптимальних між-

²² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нов. ред.)—Рад. Україна, 1986, 7 берез.

²³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р.—К., 1985, с. 7.

²⁴ Там же, с. 7—8.

²⁵ Див.: Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-техн. прогресу, 11 черв. 1985 р., с. 24.

галузевих взаємозв'язків. Тому поряд з підвищенням ролі й відповідальності міністерств за здійснення контролю за науково-технічним рівнем галузей народного господарства передбачено створення органів управління великими народногосподарськими комплексами. В зв'язку з цим ЦК КППС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про даліше вдосконалення управління агропромисловим комплексом»²⁶.

Важлива роль у реалізації єдиної науково-технічної політики належить органам республіканського управління. Прискоренню впровадження досягнень науки у виробництво буде сприяти виконання накресленого партією курсу на інтеграцію й концентрацію управління на цьому рівні. У роки одинадцятої п'ятирічки в Українській РСР велика увага приділялася розвитку таких нових галузей і виробництв, як атомне і кріогенне машинобудування, спецелектрометалургія, виробництво електронної, мікроелектронної і лазерної техніки. Постійно зростає випуск синтетичних алмазів та інструментів, виготовлених з них, штучних матеріалів із заданими властивостями. В промисловості республіки розвивався весь спектр машинобудівних і хімічних виробництв, що дасть змогу найближчим часом підвищити темпи зростання робототехніки, ліквідувати відставання наукової і конструкторської бази ряду галузей²⁷.

Таким чином, підвищення рівня партійного керівництва науково-технічним прогресом буде сприяти розв'язанню діалектичних суперечностей між стрімким розмахом науково-технічного прогресу і стабільністю державних планових завдань, планомірним впровадженням нової та збереженням діючої техніки; зростанням витрат, пов'язаних з використанням на виробництві найновіших напрямів науково-технічного прогресу і постійно зростаючим виділенням ресурсів на задоволення соціальних потреб.

Як свідчить нагромаджений досвід, у цих умовах розширюються можливості послідовного вдосконалення й розвитку демократичного централізму, що поєднує централізоване керівництво з ініціативою, творчою активністю й високою відповідальністю на всіх рівнях управління та виробництва. Істотно підвищується при цьому роль підприємств, виробничих і науково-виробничих об'єднань, забезпечується органічна єдність їх прав і обов'язків. Підприємства й об'єднання матимуть більші можливості для ефективного використання фондів розвитку виробництва, швидкого переоснащення його на базі сучасних досягнень науки і техніки. Працюючи в умовах повного господарського розрахунку, на основі самофінансування, вагомим позитивних результатів одним з перших у республіці досяг колектив Сумського науково-виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе²⁸.

Генеральним напрямом науково-технічного прогресу в умовах інтенсифікації виробництва Комуністична партія визначила впровадження в усі його галузі найновішої техніки — електроніки, атомної енергетики, роботизації, гнучких автоматизованих систем і принципово нових технологій (електроннопроменевих, плазмових, імпульсних, радіаційних, біологічних, мембранних та ін.), що дають можливість багаторазово підвищити продуктивність праці та ефективність виробництва, знизити матеріаломісткість²⁹. Стратегічна лінія партії полягає у тому, щоб як це було і раніше на переломних етапах розвитку нашої економіки, забезпечити технологічний прорив у майбутне на основі фундаментальних наукових ідей, більш високого класу конструкторських розробок, поліпшення якості та надійності продукції. Як свідчить досвід нашої країни, найбільших успіхів у будівництві та зміцненні

²⁶ Экон. газ., 1985, № 48, с. 17—18.

²⁷ Правда України, 1985, 13 нояб.

²⁸ Правда, 1985, 30 дек.

²⁹ Хачатуров Т. Коренное обновление производства.— Экон. газ., 1985, № 47, с. 6.

матеріально-технічної бази можна добитися при неухильному додержанні ленінських вимог прискореного розвитку провідних галузей промисловості в їх тісному взаємозв'язку з досягненнями науки і техніки³⁰.

Одним з важливих факторів прискорення соціально-економічного розвитку країни є втілення в життя ленінських ідей про необхідність ретельного вивчення й творчого використання колективного досвіду мас³¹.

Важливу роль у прискоренні науково-технічного прогресу відіграє досвід, нагромаджений партійними організаціями України та інших регіонів країни в роки одинадцятої п'ятирічки. В цей період продовжувалися наполегливі пошуки більш ефективних форм забезпечення високого рівня фундаментальних і прикладних досліджень, розширення їх експериментальної бази, прискорення впровадження досягнень науки в практику, зміцнення взаємозв'язків у системі «наука — техніка — виробництво».

В Українській РСР було завершено формування системи наукових центрів Академії наук УРСР, які, як показала практика, вдало доповнюють галузеву систему управління народним господарством за рахунок зміцнення міжгалузевих науково-технічних зв'язків у регіонах. Виправдала себе і така форма організації науково-технічного прогресу, як територіальні науково-виробничі об'єднання та комплекси. Далеко за межами республіки відома своєю ефективністю створена в Києві система координації громадських органів управління прискоренням науково-технічним прогресом. Керує нею рада сприяння науково-технічному прогресу при Київському міському партії. До середини одинадцятої п'ятирічки аналогічні ради були створені при всіх партійних комітетах республіки. Очлюють їх перші секретарі райкомів, міськомів, обкомів партії та ЦК Компартії України. Іншими словами, в республіканській партійній організації, як підкреслював В. В. Щербицький у виступі на Всесоюзному семінарі по вивченню досвіду здійснюваної в Українській РСР роботи по ресурсозбереженню в листопаді 1985 р., ставилося завдання «створити цілісну систему управління науково-технічним прогресом у масштабах республіки, яка об'єднувала б зусилля всіх органів, підрозділів і організацій різних рівнів та відомчої підпорядкованості в руслі єдиної науково-технічної політики»³². Як зазначалося у Звітній доповіді на XXVII з'їзді Компартії України, «Центральний Комітет систематично займався питаннями прискорення темпів науково-технічного прогресу і підвищення ефективності виробництва, досягнути результати оцінював принципово і критично»³³. Разом з тим, з'їзд констатував, що це лише початок великої роботи, яку варто здійснити в напрямку вдосконалення управління науково-технічним прогресом. На з'їзді було всебічно проаналізовано нагромаджений досвід, вказувалося на причини наявних упущень, були накреслені шляхи підвищення рівня партійного керівництва інтенсифікацією економіки республіки і дальшого прискорення науково-технічного прогресу.

Організаційною основою концентрації зусиль колективів учених і виробників у руслі науково-технічної політики в республіці став програмно-цільовий метод планування. В роки одинадцятої п'ятирічки поряд з 160 союзними здійснювалося 340 програм республіканського й галузевого рівнів. Виконання республіканських програм дало можливість зберегти працю близько 4 млн. чол., витрати металу в порів-

³⁰ Див.: Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання, 2 лют. 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 104.

³¹ Див.: Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства, 26 трав. 1918 р. — Там же, т. 36, с. 358.

³² Щербицький В. В. Наполегливо добиватися раціонального витрачання всіх видів ресурсів.— Рад. Україна, 1985, 13 листоп.

³³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986, с. 11.

нянні з 1980 р. зменшилися більш як на 1 млн. т, цементу — майже на 300 тис. т., було зекономлено 8 млрд. кВт·год електроенергії³⁴.

Марксистсько-ленінські принципи наближення наукових досліджень до практичних потреб повною мірою характерні й для екологічного аспекту науково-технічної політики. Результати наукових досліджень, інтеграція зусиль учених і виробничників наполегливо спрямовуються на зміцнення міжгалузевої взаємодії, подолання відомчої роз'єднаності у здійсненні комплексних природоохоронних програм, розрахованих на п'ятирічні строки.

Прискорення науково-технічного прогресу дедалі більше впливає на всю систему природокористування. Рациональне й комплексне використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища є неодмінним елементом довгострокових науково-технічних прогнозів, перспективних і річних планів розвитку народного господарства, до складу яких входить спеціальний розділ про рациональне природокористування. В проекті «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року» також є розділ «Охорона навколишнього середовища, рациональне використання природних ресурсів». Це означає, що охорона природи в нашій країні поставлена в ранг державної політики.

Для Української РСР внаслідок її географічних особливостей рациональне використання природних багатств й охорона навколишнього середовища — винятково гостра проблема. В розрахунку на кожного жителя республіки припадає в 10 разів менше води, ніж у середньому по країні. Площа лісів на Україні становить 14% її території проти 33% по СРСР в цілому³⁵. Разом з тим УРСР є однією з найрозвинутіших у промисловому відношенні республік СРСР і характеризується значною щільністю населення та високим рівнем господарського освоєння її території.

Враховуючи ці особливості, партійні організації домагаються того, щоб комплекс природоохоронних заходів не лише компенсував завдані збитки, а й став невід'ємним фактором виробництва, який би давав значний економічний ефект. У Донецькому, Криворізькому басейнах та інших промислових районах були проведені досить великі роботи по рекультивациі земель з-під гірських виробок, охороні повітряного басейну, поліпшенню охорони та використанню малих річок³⁶. Це дало змогу одночасно збільшити добування корисних копалин і повніше використовувати відходи гірничорудного й металургійного виробництва, електроенергії. Всього до середини десятиї п'ятирічки в республіці було повернуто в сільськогосподарський оборот близько половини порушених земель — рекультивовано майже 70 тис. га площі³⁷. Проте екологічне становище у великих промислових районах Донбасу і Придніпров'я є складним. Розвиток промисловості, особливо збільшення обсягів промислових відходів, змушує вилучати із сівозміни нові масиви родючих земель. Все це вимагало здійснення в роки одинадцятої п'ятирічки ефективних заходів загальнореспубліканського масштабу по збільшенню обсягів використання вторинних ресурсів³⁸.

Підвищується роль, а разом з тим і складність природоохоронних робіт в інших аспектах охорони природи. Так, наприклад, «річний обсяг систем оборотного водопостачання в республіці, — зазначалося в доповіді В. В. Щербницького на семінарі, — вже перевищує щоріч-

³⁴ Гуренко С. По комплексным программам.— Правда, 1985, 29 окт.

³⁵ Курсом коммунистического созидания: Соц.-экон. полит. и духов. развитие Укр. ССР в условиях зрелого социализма. — Киев, 1983, с. 182.

³⁶ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 52, спр. 41, арк. 40; спр. 42, арк. 82.

³⁷ Курсом коммунистического созидания: Соц.-экон., полит. и духов. развитие Укр. ССР в условиях зрелого социализма, с. 183.

³⁸ Див.: Щербницький В. В. Наполегливо добиватися рационального витрачання всіх видів ресурсів. — Рад. Україна, 1985, 13 листоп.

ний середній стік Дніпра»³⁹. Це свідчить про те, що створюються великі можливості для підвищення родючості землі, розширення площ водоймищ, збільшується рослинний і тваринний світ. На XXVII з'їзді Компартії України наголошувалося на тому, що опора на науку у розв'язанні складних народногосподарських завдань, на її найновіші досягнення повинна стати визначальною в роботі по підвищенню технічного рівня виробництва та якості продукції⁴⁰.

Важливим завданням економічної політики є розвиток різностороннього науково-технічного співробітництва з країнами соціалізму. Соціалістична економічна інтеграція сприяє кращому використанню переваг соціалізму в поглибленні науково-технічної революції. В цих умовах розв'язання великих технічних проблем без міжнародної кооперації є важким. Це зв'язано із зростанням кількості великих виробничо-технічних проектів, збільшенням витрат на науково-технічні розробки, що веде до необхідності концентрації ресурсів у таких розмірах, які часто виходять за рамки можливостей окремих держав.

Створений у братніх країнах могутній матеріально-технічний і науковий потенціал, нагромаджений досвід управління виробництвом дають можливість зробити рішучий крок вперед і вийти на передові рубежі розвитку економіки, науки і техніки з метою дальшого зростання добробуту народів. Розв'язанню спільних для всіх країн співдружності завдань досягти рішучого прискорення соціально-економічного розвитку своїх країн сприятиме Комплексна програма науково-технічного прогресу країн-членів РЕВ до 2000 р., прийнята в грудні 1985 р.⁴¹.

Таким чином, постійне неухильне піднесення матеріально-го і культурного рівня життя народу вимагає прискорення соціально-економічного розвитку країни, всемірної інтенсифікації і підвищення ефективності виробництва на основі науково-технічного прогресу. За історично короткий період — за 3 п'ятирічки — слід підняти на якісно нову ступінь продуктивні сили і виробничі відносини, забезпечити швидке просування вперед на стратегічних напрямках розвитку економіки⁴². Для виконання цих грандіозних планів, як учив В. І. Ленін, «треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо»⁴³. Тільки таким чином можна реалізувати історичне покликання соціалізму — поставити на службу комуністичного будівництва досягнення передової науки, найдосконалішу техніку для підведення міцної матеріальної бази для виконання основних програмних завдань партії.

А. В. Лихолат

ЛЕНИНСКИЕ ИДЕИ О РОЛИ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА И СОВРЕМЕННОСТЬ

Резюме

В статье анализируется ленинское учение о роли науки и техники в строительстве социалистического общества, подчеркивается идейно-теоретическая и политическая преемственность ленинских идей о тесной взаимосвязи научно-технического и социального прогресса, дается определение сущности единой научно-технической политики КПСС и Советского государства.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України, с. 15.

⁴¹ Правда, 1985, 21 дек.

⁴² Див.: Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986, с. 30.

⁴³ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 38, с. 52.

Є. М. КАДАЦЬКИЙ,

голова Державного комітету УРСР по професійно-технічній освіті

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В УРСР В ОДИНАДЦЯТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Робітничий клас є передовим «...класом, здатним до суспільної ініціативи...»¹, до прогресивної перебудови суспільства, який «...може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати»². Ці висновки класиків марксизму-ленінізму набувають особливої актуальності в сучасних умовах, коли «...перед нашою партією, радянським народом на повний зріст постало завдання всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства, повнішого й ефективнішого використання його можливостей і переваг з метою дальшого просування до комунізму»³.

Основною формою планомірної підготовки кваліфікованих кадрів робітничого класу, отже, й вагомим фактором формування його політичних, соціальних і моральних якостей є система професійно-технічної освіти. Саме це й визначає її роль і місце в радянському суспільстві. На початку 80-х років назріла необхідність здійснення докорінних змін у цій системі, викликана ускладненням завдань соціально-економічного розвитку країни.

Як відомо, основою основ розвитку суспільства, головною сферою змагання двох протилежних суспільних систем — соціалізму і капіталізму—є економіка. В зв'язку з цим процес удосконалення соціалізму розглядається насамперед як процес удосконалення соціалістичного народного господарства. На XXVI з'їзді КПРС, зокрема, зазначалося, що в роки одинадцяті п'ятирічки було необхідно добитися прискорення науково-технічного прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку⁴. Згодом це положення було творчо розвинуте в ряді партійних документів. «Нам треба буде добитись вирішального повороту в переведенні народного господарства на рейки інтенсивного розвитку, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов. — Ми повинні, зобов'язані в короткі строки вийти на найпередовіші науково-технічні позиції, на найвищий світовий рівень продуктивності суспільної праці»⁵. Це єдино реальний шлях до вдосконалення матеріально-технічної бази розвинутого соціалістичного суспільства.

Інтенсифікація є особливим типом розширеного відтворення і являє собою перехід від кількісних до якісних форм ведення економіки. При цьому створюється принципово нова техніко-технологічна база, вдосконалюється організація праці і управління, підвищується кваліфікація робітників. У результаті за короткий строк при мінімальних витратах трудових і матеріальних ресурсів, коштів випускається більше і кращої якості продукції. Суть інтенсивного типу відтворення полягає у застосуванні більш ефективних засобів виробництва. Інтенсифікація виробництва спричинила появу нових, колективних форм організації та стимулювання праці — комплексних, наскрізних, госпрозрахункових бригад, що істотно підвищило трудовий потенціал країни.

¹ Маркс К. Громадянська війна у Франції: Відозва Генеральної Ради Міжнародного Товариства Робітників. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17. с. 338.

² Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всерос. з'їзді Рос. Ком. Спілки Молоді, 2 жовт. 1920 р.).— Повне збір. творів, т. 41, с. 295.

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). — Рад. Україна, 1986, 7 берез.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 45.

⁵ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 11 берез. 1985 р.— К., 1985, с. 9—10.

Істотні зміни у змісті й організації праці зумовили принципово нові вимоги до робітників. «Необхідна адекватна сучасним вимогам робоча сила, потрібен робітник нового типу, який був і залишається основною продуктивною силою суспільства»⁶, — підкреслював член-кореспондент АН СРСР Л. Абалкін. А головний редактор газети «Правда» член ЦК КПРС В. Афанасьєв зазначав: «Сучасне виробництво вимагає спеціалістів широкого профілю, які добре розбираються в його наукових і техніко-технологічних основах, рухливих, здатних швидко перекваліфіковуватися, які володіють новітніми методами конструювання і виготовлення найсучасніших типів виробів. Сказане стосується і робітників»⁷.

Нові завдання були поставлені перед працівниками системи профтехосвіти в рішеннях XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи, схвалених квітневим (1984 р.) Пленумом ЦК КПРС. «Необхідно... і далі вдосконалювати систему професійно-технічної освіти для підготовки кваліфікованих робітників усіх професій з середньою освітою, як того настійно вимагає сучасне виробництво»⁸. Ця установка XXVI з'їзду Компартії України розвинута і конкретизована в постанові ЦК Компартії республіки і Ради Міністрів УРСР «Про деякі заходи по розвитку професійно-технічної освіти в республіці в одинадцятій п'ятирічці». Постановою передбачалося далі зростання мережі профтехучилищ як важливого джерела поповнення народного господарства робітничими кадрами. В ній також підкреслювалася необхідність безумовного виконання планів підготовки кваліфікованих робітників, особливо для галузей, що визначають темпи економічного і соціального розвитку країни. Було накреслено заходи по вдосконаленню ідейно-морального виховання робітничої зміни, формуванню у неї високих громадянських якостей, почуття відповідальності за належність до робітничого класу. Водночас вказувалися шляхи поліпшення навчально-виховного процесу в ПТУ. Увага інженерно-педагогічних колективів зверталася на підвищення освітнього рівня і практичних навичок учнів профтехучилищ відповідно до вимог науково-технічного прогресу, змін функцій робітників на сучасному виробництві, на посилення ролі в навчанні і вихованні майбутніх кваліфікованих робітників продуктивної праці⁹.

Рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, вищезгадана постанова ЦК Компартії республіки стали основою для розробки комплексного перспективного плану економічного і соціального розвитку системи профтехосвіти Української РСР на 1981—1985 рр. Подібні плани були розроблені й в усіх управліннях і ПТУ республіки.

В ході виконання поставлених партією завдань важливо було добитися не тільки підвищення якості інженерно-педагогічної праці, а й підвищення суспільно-політичної активності учнів, зміцнення дисципліни, зростання ролі учнівського самоврядування. Робота в цьому напрямі значно активізувалася з початком втілення в життя реформи загальноосвітньої і професійної школи. Завдання працівників профтехосвіти на період здійснення реформи були визначені в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 квітня 1984 р. «Про дальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів». У ній, зокрема, підкреслювалася необхідність підвищення ролі профтехосвіти в здійсненні переходу до загального професійного навчання молоді, визначені шляхи приведення навчання і виховання молодого робітничого поповнення у відповідність із завданнями партії і народу по дальшому вдосконаленню соціалістич-

⁶ Коммунист, 1984, № 18, с. 65.

⁷ Правда, 1985, 11 янв.

⁸ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 38.

⁹ Правда України, 1981, 29 июля.

ного суспільства¹⁰. Державний комітет УРСР по професійно-технічній освіті, обласні і Київське міське управління, навчальні заклади профтехосвіти розробили заходи щодо здійснення реформи. На педагогічних республіканських науково-практичних конференціях, нарадах і семінарах перед інженерно-педагогічними працівниками було поставлено конкретні завдання щодо виконання основних напрямів реформи.

До числа найважливіших організаційних завдань початкового етапу здійснення реформи відносилася реорганізація існуючих раніше різних типів професійно-технічних навчальних закладів в єдиний — середнє професійно-технічне училище з відповідними відділеннями за професіями і строками навчання залежно від рівня освіти вступників. У навчальних закладах профтехосвіти додатково створено понад 1700 кабінетів, лабораторій і майстерень, обладнаних відповідним устаткуванням, направлено на роботу в ПТУ більш як 3 тис. молодих спеціалістів і досвідчених інженерно-технічних працівників з базових підприємств. У результаті вжитих заходів до 1 вересня 1984 р. відділення з середньою загальноосвітньою підготовкою було відкрито ще в 162 навчальних закладах. Важливу роль відіграв той факт, що протягом усієї одинадцяті п'ятирічки неухильно зміцнювалася навчально-матеріальна база профтехучилищ республіки. Про це свідчать такі дані: Держ-

Таблиця 1
Розвиток навчально-матеріальної бази профтехучилищ України

Роки	Навчальні кабінети і лабораторії	Майстерні і полігони	Верстатне устаткування			Трактори	Комбайни	Інша сільськогосподарська техніка
			всього	металооброблювальне	деревобоброблювальне			
1981	19292	5737	27856	22696	5160	7248	1122	14588
1982	19303	5861	28314	23182	5132	7400	1244	15275
1983	19522	6115	28957	23766	5191	7353	1297	15337
1984	19541	6325	29425	24150	5275	7463	1355	15414
1985	21492	6864	29551	24227	5324	7607	1387	15583

комітет УРСР по профтехосвіті видав разом з міністерствами і відомствами ряд наказів про розширення участі трудових колективів базових підприємств у навчально-виховній роботі з учнями ПТУ, дальше зміцнення матеріальної бази училищ, створення нових навчальних закладів. Базові підприємства передали училищам 2,1 тис. одиниць устаткування, виділили виробничі площі для створення майстерень. У ході цієї роботи закладалися основи навчального закладу нового типу, який можна назвати прообразом школи майбутнього, школи ХХІ ст.

У центрі уваги інженерно-педагогічних колективів республіки перебували питання докорінного поліпшення якості навчально-виховного процесу, його інтенсифікації, поєднання навчання з продуктивною працею, розширення підготовки робітників, особливо широкого профілю і для новітніх галузей та виробництв.

Сучасний рівень виробництва зумовлює необхідність вжиття заходів для «підвищення рівня загальноосвітньої підготовки, забезпечення міцного опанування основ наук, поліпшення якості знань учнів у відповідності з єдиними вимогами до загальної середньої освіти, тісніше ув'язувати викладання загальноосвітніх предметів з одержуваною професією»¹¹. Виконуючи ці завдання, інженерно-педагогічні колективи у 1984 р. завершили реалізацію цільової комплексної програми «Загальна середня освіта в професійно-технічних навчальних закладах Української РСР у 1983—1985 рр.». У ході її виконання було проведено значну роботу в напрямі завершення переходу навчальних закладів

¹⁰ Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы.— М., 1984, с. 87—96.

¹¹ Там же, с. 89.

системи профтехосвіти до підготовки кваліфікованих робітників з середньою і на базі середньої освіти, навчання керівних і викладацьких кадрів, поширення і впровадження в практику передового педагогічного досвіду. В той же час в основному здійснено комплексне методичне забезпечення викладання загальноосвітніх предметів. У роки одинадцятиї п'ятирічки вдосконалювалися навчальні програми, широко використовувалися технічні засоби навчання. Дальшого розвитку набула мережа республіканських шкіл передового досвіду. Створені, зокрема, школи М. М. Палтишева (викладача фізики СПТУ № 8 м. Одеси), Г. П. Антонової (викладача російської мови і літератури СПТУ № 7 Києва), Т. Л. Каплун (викладача математики СПТУ № 1 Ровно), Г. О. Кнопова (викладача хімії СПТУ № 21 Донецька) та ін. Причому поетапна система вивчення фізики, розроблена М. М. Палтишевим, використовується не лише в училищах нашої республіки, а й Казахстану і Молдавії¹². Все це сприяло істотному поліпшенню загальноосвітнього рівня майбутніх кваліфікованих робітників.

Велика увага в роки одинадцятиї п'ятирічки приділялася поліпшенню якості професійного навчання учнів ПТУ. В Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи поставлено завдання «підвищити рівень професійної підготовки учнів і насамперед їх виробничого навчання. Добиватися більш глибокого і повного поєднання навчання з продуктивною працею учнів, ширше практикувати виробниче навчання на випуску корисної продукції, виконанні складних видів робіт... за замовленнями базових підприємств»¹³. Інженерно-педагогічні колективи республіки вжили ряд конкретних заходів для збільшення обсягу виробництва такої продукції в навчальних майстернях. У досліджуваний період там вироблялися металообробні верстати, слюсарно-монтажні інструменти, швейні вироби, меблі, взуття, трикотаж, інші товари широкого вжитку. В цілому про виробничу діяльність учнів системи профтехосвіти дає уявлення таблиця № 2.

Таблиця 2

Виробнича діяльність навчальних закладів профтехосвіти УРСР

Роки	Випуск продукції і виконання робіт (млн. крб.)	У тому числі випуск продукції і надання послуг у майстернях ПТУ (млн. крб.)	Випуск у майстернях окремих видів продукції		
			металорізальні верстати (штук)	інструменти (млн. крб.)	товари широкого споживання (меблі, швейні і трикотажні вироби, взуття (млн. крб.)
1981	333	19,9	942	0,493	6,595
1982	347	20,8	752	0,493	6,710
1983	350	21,1	933	0,589	6,756
1984	359	21,8	973	0,741	6,803
1985	372	23,4	1008	0,820	7,701
Всього	1761	107,0	4608	3,136	34,565

Розширення виробничої діяльності учнів ПТУ відбувалося в умовах використання колективних форм організації і стимулювання праці, поглиблення спеціалізації і кооперування виробництва в різних економічних районах республіки.

Державний комітет УРСР по професійно-технічній освіті розробив і розпочав виконання цільової комплексної програми «Професійна підготовка і трудове виховання учнів середніх професійно-технічних училищ Української РСР у 1985—1990 рр.». Вона містить комплекс взаємозв'язаних завдань і заходів соціально-економічного, науково-методичного і організаційно-управлінського характеру, спрямованих на «створення оптимальних умов підготовки кваліфікованих робітників, дальше

¹² Проф.-техн. образование, 1985, № 3, с. 35.

¹³ Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы, с. 90.

вдосконалення навчально-виховної і методичної роботи, повніше і глибше поєднання навчання з продуктивною працею, підвищення професійної майстерності інженерно-педагогічних кадрів, поширення передового педагогічного і виробничого досвіду, забезпечення на цій основі передбаченої реформою інтенсифікації і підвищення якості професійного навчання учнів, формування в них суспільно-трудової активності, готовності високопродуктивно працювати в умовах науково-технічного прогресу»¹⁴.

У відповідності з цією програмою передбачається відкрити в ПТУ для вивчення кожного загальнотехнічного і спеціального предмета окремі навчальні кабінети або лабораторії, для кожної професії — навчальні майстерні або навчально-виробничу ділянку, полігон. Їх оснащення має повністю відповідати нормативним вимогам навчальних планів і програм. У результаті цього підвищиться рівень виробничого навчання і ефективність використання устаткування майстерень. Навчальними програмами передбачається випуск корисної, переважно складної продукції. Її виробництво у дванадцятій п'ятирічці, порівняно з минулою, зросте в 3 рази. Це буде досягнуто за рахунок атестації робочих місць, впровадження операційного методу навчання і переведення частини майстерень на двозмінну роботу. Планується також розвиток виробництва товарів народного споживання і надання послуг населенню, розширення участі учнів у розв'язанні завдань, які стоять перед агропромисловим комплексом республіки. Поліпшиться організація виробничої практики. В ході її учні оволодіватимуть новітньою технікою і технологією, прийомами праці передовиків і новаторів виробництва. Це значною мірою сприятиме полегшенню і прискоренню професійної адаптації молодих робітників на виробництві в умовах широкого застосування колективних форм організації і стимулювання праці.

Наша мета — зробити продуктивну працю і трудове виховання ядром системи комуністичного виховання учнів ПТУ, основою формування в них соціалістичної економічної свідомості, добитися самооплатності навчальних закладів профтехосвіти.

В роки одинадцятій п'ятирічки значного розмаху набуло наставництво. Над майбутніми робітниками взяли шефство 8 тис. колективних і 70 тис. індивідуальних наставників. Серед останніх — начальник дільниці шахти «Трудівська» Донецької області, двічі Герой Соціалістичної Праці І. І. Стрельченко, сталевар-новатор Ждановського металургійного комбінату «Азовсталь», двічі Герой Соціалістичної Праці Г. Я. Горбань, голова колгоспу «Перемога» Покровського району Дніпропетровської області, Герой Соціалістичної Праці І. Г. Кісенко, інші знатні трудівники. 4,2 тис. наставників перейшли працювати в профтехучилища, щоб передавати молоді свій багатий досвід і майстерність. Це — Герої Соціалістичної Праці металурги «Запоріжсталі» І. І. Смішко і М. Т. Кінебас, монтажниця львівського виробничого об'єднання «Кінескоп» О. Л. Станицька, ждановська будівельниця М. Ф. Коротка, машиніст електровоза І. П. Ситников з Києва і багато інших.

Досягненню поставлених в Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи цілей значною мірою сприятиме використання інженерно-педагогічними працівниками прогресивних форм і методів навчання, масове застосування в навчально-виховному процесі комп'ютерної техніки. На засіданні Комісії ЦК КПРС по підготовці реформи загальноосвітньої і професійної школи 1 лютого 1985 р., зокрема, підкреслювалося, що «комп'ютеризація навчального процесу має важливе значення для вдосконалення освіти на всіх рівнях, дає великі можливості для ... інтенсифікації всього процесу навчання»¹⁵.

¹⁴ Целевые комплексные программы.— Киев, 1985, с. 6.

¹⁵ Рад. Україна, 1985, 2 лют.

28 березня 1985 р. Політбюро ЦК КПРС накреслило заходи щодо «забезпечення комп'ютерної грамотності учнів середніх навчальних закладів і широкого впровадження електронно-обчислювальної техніки в навчальний процес»¹⁶. Передбачалося введення з вересня 1985 р. у всіх середніх навчальних закладах країни курсу «Основи інформатики і обчислювальної техніки», проведення широкого експерименту по використанню ЕОМ у викладанні і позакласних формах роботи. Інженерно-педагогічні колективи республіки до початку навчального року створили 1082 кабінети інформатики, 23 дисплейних класи. В 1985 р. було в основному здійснено комп'ютерний всеобуч керівної та інших категорій інженерно-педагогічних працівників.

Зростання кількості комп'ютерної техніки в навчальних закладах дало можливість розпочати використання її в ряді училищ Києва, Львівської, Харківської, Черкаської областей при вивченні загальноосвітніх і спеціальних предметів, на уроках виробничого навчання. В 1985 р. розгорнулася робота по створенню 12 спеціалізованих регіональних центрів, мета яких — розробка і тиражування програм для спеціальних предметів. Невдовзі такі програми надійдуть в училища. Це стане вирішальним кроком на шляху інтенсифікації навчально-виховного процесу.

Важливе місце в діяльності інженерно-педагогічних колективів у роки одинадятої п'ятирічки займала ідеологічна, політико-виховна робота з учнями. В Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи поставлено завдання «посилити ідейно-політичну спрямованість навчально-виховного процесу в професійно-технічних закладах. Формувати в учнів марксистсько-ленінський світогляд, стійкі матеріалістичні уявлення, непримиренність до будь-яких проявів ворожої ідеології. Добиватися, щоб кожний майбутній молодий робітник виховувався як громадянин соціалістичного суспільства, патріот і інтернаціоналіст, активний будівник комунізму, бережливий господар з притаманними робітничому класу революційною ідеологією, мораллю, інтересами, колективістською психологією, високою культурою праці, поведінки і побуту»¹⁷. Завдання інженерно-педагогічних колективів у цій справі обговорювалися на республіканській науково-практичній конференції «Про вдосконалення ідейно-виховної роботи в профтехучилищах у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС», яка відбулася в Харкові у травні 1984 р. Вона розробила відповідні рекомендації, які широко використовуються для планування ідейно-виховної роботи в училищах.

У центрі уваги педагогічних колективів ПТУ перебували питання викладання суспільних предметів як основи формування в учнів марксистсько-ленінського світогляду. В профтехучилищах республіки наприкінці одинадятої п'ятирічки працювали понад 4,5 тис. викладачів суспільних предметів. Вони аргументовано, з наукових позицій роз'яснювали учням суть марксистсько-ленінського вчення, теоретичні положення тісно пов'язували з практикою вдосконалення соціалістичного суспільства.

Удосконалювалася робота по вихованню учнів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна. Близько 300 тис. майбутніх робітників написали реферати на тему «В. І. Ленін і робітничий клас». «Життя Володимира Ілліча Леніна, — писав учень СПТУ № 1 м. Одеси майбутній моряк О. Попов, — зразок для всіх нас, приклад для всієї молоді. Воно вчить революційній пристрасності, беззавітній відданості інтересам народу, скромності, працелюбності, чуйному ставленню до людей, ненависті до класових ворогів». Активно пройшов огляд роботи Ленінських музеїв і кімнат, створених у профтехучилищах.

¹⁶ Там же, 1985, 29 берез.

¹⁷ Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы, с. 87.

Посилилася увага інженерно-педагогічних колективів до контрпропаганди. У більшості навчальних закладів діяла система політичного інформування. Проводилися щоденні оглядові політінформації, щотижневі політгодини, щомісячні політдні, систематичний перегляд і наступне обговорення телевізійних програм на політичні теми, конкурси рефератів і творів суспільно-політичного змісту. В багатьох училищах читалися цикли лекцій, працювали постійно діючі лекторії, факультети народних університетів, де пропагувався радянський спосіб життя, викривалися вимисли «радянологів» про нашу країну.

У профтехучилищах республіки склалася система позаурочної зайнятості учнів за інтересами, в основу якої покладено роботу суспільно-політичних клубів, гуртків технічної і художньої творчості, спортивних секцій. У цілому система позаурочної зайнятості учнів ПТУ характеризується такими даними:

Таблиця 3

Розвиток основних форм виховання учнів профтехучилищ УРСР

Роки	Ідеологічні центри	Музеї і музейні кімнати	Військово-патріотичні клуби	Факультети народних університетів і лекторії	Гуртки художньої самодіяльності	Гуртки технічної творчості
1981	—	967	598	1879	5352	6796
1982	—	973	621	2199	6525	6834
1983	—	1142	747	1960	7155	7451
1984	—	1341	849	3086	7256	7565
1985	25	1523	989	3861	7757	12542

Центрами позаурочної роботи, спрямованої на виховання молодих робітників у дусі радянського патріотизму, стали героїко-патріотичні об'єднання, створені при всіх обласних і Київському міському управлінні профтехосвіти. До їх складу входили 989 військово-патріотичних клубів, що об'єднували близько 100 тис. юнаків і дівчат. У ході пошукової роботи учні профтехучилищ лише Харківської області встановили імена більш як 200 загиблих воїнів, створили 46 музеїв і музейних кімнат бойової слави. Члени військово-патріотичного клубу «Ельтиген», створеного в СПТУ № 11 імені Героя Радянського Союзу М. І. Сипягіна Кримської області, розшукали 400 учасників героїчного ельтигенського десанту.

Готуючись до святкування 40-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, учні профтехучилищ республіки перерахували у фонд спорудження пам'ятника Перемоги в Москві і в Радянський фонд миру 750 тис. крб., зароблених під час суботників і недільників.

Помітно активізувалася робота по вихованню учнів ПТУ у дусі соціалістичного інтернаціоналізму. 150 навчальних закладів системи профтехосвіти України уклали договори про співробітництво і соціалістичне змагання з аналогічними училищами інших союзних республік, а 30 — з навчальними закладами братніх соціалістичних країн. У ПТУ діяли близько 200 клубів інтернаціональної дружби. Їх члени організували свята дружби, зустрічі з молоддю з союзних республік і країн соціалістичної співдружності.

В профтехучилищах республіки наприкінці 1985 р. працювали 7757 гуртків художньої самодіяльності. Діапазон їх творчості широкий: від хорового співу до театральних постановок. Своє 18-річчя відсвяткував, наприклад, літературно-естрадний театр СПТУ № 2 Одеської області. Самодіяльні артисти поставили такі спектаклі, як «Місто на світланку» та «Іркутська історія» О. Арбузова, «Барабанщиця» О. Салінського, «Трибунал» А. Макайонка. Однак особливим успіхом у майбутніх трудівників села користується «Зворотний зв'язок» Б. Рабіна — п'єса про життя учнів ПТУ. 40 колективів художньої самодіяльності ви-

ступали в 28 країнах, а 8 — на XII Всесвітньому фестивалі молоді і студентів.

Дальшого розвитку набула технічна творчість учнів ПТУ. В 12,6 тис. гуртків налічувалося близько 200 тис. юних винахідників і раціоналізаторів. Члени таких гуртків працювали над створенням оригінальних машин і механізмів із застосуванням мікропроцесорної техніки й нових технологій. Економічний ефект від впровадження у виробництво розробок учнів становив за п'ятирічку 2,5 млн. крб. Кращі зразки технічної творчості з успіхом демонструвалися на республіканській виставці робіт учнів системи профтехосвіти «По Леніну звіряємо крок», присвяченій 60-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна і 65-річчю комсомолу республіки, в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна, а також у радянських культурних центрах на Кіпрі і в Лаосі.

З 1984 р. в профтехучилищах республіки набула поширення нова форма управління ідеологічною, політико-виховною роботою з учнями — ідеологічні центри. Вони об'єднують навчальні кабінети суспільних предметів, зали, музеї, клуби за інтересами, бібліотеки, гуртки художньої і технічної творчості. Діяльністю таких центрів керують координаційні ради, до складу яких входять інженерно-педагогічні працівники, представники адміністрації і громадських організацій училищ і базових підприємств. Перший досвід функціонування ідеологічних центрів показав, що це дуже перспективна і ефективна форма роботи. У дванадцятій п'ятирічці вони будуть створені в усіх профтехучилищах республіки. Продовжуватиметься робота по вдосконаленню політінформування учнів, розвиватимуться народні університети, постійно діючі лекторії і відеолекторії на базі створюваних відеотек, суспільно-політичні клуби. Посилиться ідейно-політична спрямованість художньої творчості. Зростатиме кількість ансамблів політичної пісні, театрів політичного спектру, агіткультбригад, які будуть активно пропагувати радянський спосіб життя.

Важливу роль у вдосконаленні навчально-виховного процесу і діяльності системи профтехосвіти в цілому відіграло співробітництво її працівників з ученими. Колегія Держпрофосвіти УРСР і Президія АН республіки затвердили «Заходи по зміцненню зв'язків установ АН УРСР з навчальними закладами професійно-технічної освіти». Колективи академічних установ популяризують досягнення науки серед учнів та інженерно-педагогічних працівників профтехучилищ, подають допомогу у поліпшенні науково-методичного забезпечення загальноосвітньої і професійної підготовки, виробничої діяльності учнів, ідеологічної, політико-виховної роботи в ПТУ. У свою чергу, в майстернях навчальних закладів було налагоджено виробництво окремих деталей і вузлів дослідного устаткування за замовленнями установ АН УРСР. Значна частина учнів проходила виробничу практику на експериментальних виробництвах системи Академії наук республіки.

Протягом 1981—1985 рр. профтехучилища України підготували понад 2 млн. кваліфікованих робітників (102% плану), тобто на 193 тис. чол. (10,7%) більше, ніж у десятій п'ятирічці. Порівняно з попередньою п'ятирічкою в 1,4 раза зросла кількість кваліфікованих робітників — випускників ПТУ з середньою і на базі середньої освіти. Вони становили 75% усіх випускників денних училищ. У цілому підготовка кваліфікованих робітників для основних галузей народного господарства в системі профтехосвіти характеризувалася такими даними (табл. 4). Помітно збільшився обсяг підготовки кваліфікованих робітників для сільськогосподарського виробництва (на 15,4%), транспорту і зв'язку (на 14,2%), комунального господарства і побутового обслуговування населення (на 14,2%), промислового виробництва (на 6%).

За 5 років відбулися значні зміни в професійно-кваліфікаційній структурі підготовки робітників. У зв'язку з впровадженням у вироб-

Таблиця 4

Підготовка кваліфікованих робітників для основних галузей народного господарства (тис. чол.)

Всього	Промисловість				Будівництво	Сільське господарство	Транспорт і зв'язок	Сфера обслуговування
	металургійна	вугільна	машинобудівна	легка				
636,6	54,3	111,0	270,8	84,0	263,6	466,8	67,6	111,0

ництво новітніх досягнень науково-технічного прогресу в профтехучилищах було організовано підготовку наладчиків роботів, маніпуляторів і верстатів з числовим програмним управлінням (ЧПУ), різного автоматизованого технологічного устаткування. В 1985 р. їх підготовлено 4,5 тис. чол. Водночас збільшився випуск кваліфікованих робітників з таких спеціальностей, як оператор верстатів з ЧПУ і оператор ЕОМ, зварник на автоматичних і напівавтоматичних машинах, складальник напівпровідникових приладів та ін.

Враховуючи потреби вугільної промисловості, навчальні заклади системи профтехосвіти за роки минулої п'ятирічки збільшили підготовку прохідників, гірничих робітників очисного забою, машиністів електровозів. У зв'язку з прискоренням процесу інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, оснащенням його складною енергонасиченою технікою і механізмами збільшилася підготовка трактористів-машиністів, майстрів-наладчиків для технічного обслуговування машинно-тракторного парку і тваринницьких ферм, операторів тваринницьких комплексів і птахоферм.

За п'ятирічку значно збільшилася питома вага випускників профтехучилищ у загальній кількості молодих робітників, які вперше прийшли на виробництво. Якщо в 1981 р. цей показник досягав 60,5%, то в 1985 р. — 80%.

Водночас за роки п'ятирічки спостерігалось певне відставання в підготовці кваліфікованих робітників деяких професій для підприємств чорної металургії, будівництва, сільського господарства.

Збільшилася мережа профтехучилищ і контингент учнів. Кількість цих навчальних закладів зросла з 1091 у 1981 р. до 1200 на початок 1986 р., а контингент учнів, відповідно, — з 629 868 до 710 000 чол. У 1983 р. за ініціативою Дніпропетровського обласного управління профтехосвіти з метою кращого забезпечення кадрами кваліфікованих робітників агропромислового комплексу в республіці розгорнувся рух «Кожному сільському адміністративному району—ПТУ». Нині профтехучилища та їх філіали діють в усіх районах Дніпропетровської, у більшості районів Запорізької, Кіровоградської, Одеської, Тернопільської областей. Відповідно до вимог реформи загальноосвітньої і професійної школи в 1985 р. розпочалася передача в систему профтехосвіти училищ, що підпорядковувалися різним міністерствам і відомствам. Уже передано 92 таких заклади.

Основними завданнями в галузі будівництва в роки одинадцяті п'ятирічки було розширення комплексної забудови навчальних закладів, забезпечення учнів місцями в гуртожитках та їдальнями, доведення до нормативів корисної площі на одного учня, введення об'єктів профтехосвіти в експлуатацію до початку навчального року, повне освоєння капіталовкладень.

У ході розв'язання цих завдань з 50% до 65% зросла комплексність забудови профтехучилищ. Дальшого поширення набув досвід харків'ян по створенню великих навчальних центрів профтехосвіти (на 1200—3400 місць). Введено в експлуатацію першу чергу такого центру в Кривому Розі на базі Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату. Почалося їх будівництво в Києві і Тернополі, Запоріж-

жі. З 84,6% до 90,2% зросла забезпеченість учнів місцями в гуртожитках.

Виконання плану будівництва об'єктів профтехосвіти в одинадцятій п'ятирічці характеризується такими даними:

Таблиця 5

Будівництво об'єктів системи профтехосвіти УРСР

Роки	Освоєння капітальних вкладень (млн. крб.)		Введення в експлуатацію (тис. місць)					
			навчальних корпусів		гуртожитків		Ідалень	
	план	фактично	план	фактично	план	фактично	план	фактично
1981	103,6	72,8	22,5	16,8	17,5	14,9	8,3	6,5
1982	84,2	61,1	24,6	17,9	14,3	12,4	7,7	5,7
1983	74,3	58,5	18,8	19,7	15,1	13,2	7,4	7,4
1984	77,2	64,3	13,0	14,7	10,5	9,1	4,3	4,2
1985	90,2	73,3	16,4	19,1	7,2	8,4	4,1	5,5

Таким чином, у будівництві повністю не було подолане відставання. Певні позитивні зрушення в цьому напрямі намітилися лише в останні три роки п'ятирічки, коли план по здачі в експлуатацію учнівських місць у навчальних закладах було виконано. Завдання п'ятирічки виконали Закарпатське, Івано-Франківське, Київське, Львівське, Одеське, Полтавське, Ровенське і Черкаське обласні управління профтехосвіти.

У дванадцятій п'ятирічці підрядні міністерства і відомства мають приділити більше уваги будівництву об'єктів профтехосвіти. Адже намічено збудувати 96 комплексів, а всього за роки реформи загальноосвітньої і професійної школи — не менше 300. Від вирішення цього питання значною мірою залежить виконання такого важливого завдання, як збільшення приблизно в 2 рази чисельності випускників неповної середньої школи, які мають вступити в середні профтехучилища.

Важливе місце в діяльності Держпрофосвіти УРСР займали питання зміцнення всіх ланок системи профтехосвіти здібними, кваліфікованими працівниками, вдосконалення добору, розстановки і виховання кадрів. За роки п'ятирічки поліпшився якісний склад керівних та інженерно-педагогічних працівників профтехучилищ, що характеризується такими даними (табл. 6).

Всі керівники училищ — члени КПРС, мають вищу освіту, 63,8% з них — спеціалісти різних галузей народного господарства. За роки одинадцятій п'ятирічки з 49,4% до 55,3% зросла в ПТУ питома вага інженерно-педагогічних працівників з вищою освітою, 38,9% мають середню спеціальну освіту.

Визначальна роль науково-технічного прогресу в розвитку народного господарства, необхідність прискореної і масштабної реалізації його досягнень, дальшої інтенсифікації і підвищення ефективності суспільного виробництва зумовили потребу розв'язання інженерно-педагогічними колективами профтехучилищ відповідального завдання — шляхом завершення перебудови навчально-виховного процесу, підвищення якості роботи створити динамічну систему підготовки виробників нового типу, які мають жити і працювати в ХХІ ст. Розв'язання цього завдання стане головним у діяльності системи профтехосвіти республіки в дванадцятій п'ятирічці.

Таблиця 6

Якісний склад інженерно-педагогічних кадрів профтехучилищ УРСР

Роки	Інженерно-педагогічні працівники		
	всього	з вищою і незакінченою вищою освітою (в %)	з середньою спеціальною освітою (в %)
1981	61034	49,4	41,6
1982	61477	50,1	40,3
1983	63041	51,2	40,1
1984	63845	52,9	39,4
1985	71718	55,5	38,9

Е. М. Кадацкий

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УССР
В ОДИННАДЦАТОЙ ПЯТИЛЕТКЕ

Резюме

Рассказывая о достижениях и недостатках в развитии системы профессионально-технического образования Украинской ССР в 1981—1985 гг., автор статьи уделяет основное внимание вопросам повышения качества подготовки квалифицированных рабочих, реализации Основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы.

До 116-річчя з дня народження В. І. Леніна

Л. М. ГЛАЗОВ (Кіровоград)

РОЗРОБКА В. І. ЛЕНІНИМ ТЕОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ

Надаючи великого значення революційній теорії у революційному русі, будівництві та вдосконаленні міжнаціональних відносин при соціалізмі, В. І. Ленін розробив струнку й цілісне вчення про соціалістичний федералізм. Досвід успішного розвитку Радянської держави, заснованої на його принципах, підтверджує правильність цього вчення. Керуючись ним, Компартія Чехословаччини перебудувала і розвиває зараз державно-політичні відносини між чеською та словацькою соціалістичними націями на основі соціалістичного федералізму в інтересах їх дальшого зближення й досягнення повної єдності між ними. Ленінська теорія соціалістичного федералізму стає прапором боротьби трудящих світу за оновлення міжнаціональних відносин.

Великий вклад у вивчення історичної ролі В. І. Леніна у розробці теорії соціалістичного федералізму зробили радянські дослідники¹. Численна література з цього питання досить докладно проаналізована в ряді історіографічних праць². У числі проблем, які, на думку їх авторів, вимагають дальшого і більш глибокого вивчення ленінської спадщини, названо й проблему ставлення В. І. Леніна до соціалістичної федерації. Недостатня розробленість цього питання пов'язана з тим, що деякі дослідники вбачають в особі В. І. Леніна рішучого противника всякої федерації, який, мовляв, погодився на федеративний устрій країни після перемоги Великого Жовтня лише під тиском надзвичайних обставин. Таке уявлення було піддано критиці у працях, що вий-

¹ Малолетова Н. П., Фиолетова Л. Г. Союз нерушимый республик свободных: К 60-летию образования СССР: Рек. библиогр. указ.—М., 1981.—111 с.; 60 лет образования СССР: Рек. библиогр. указ.—М., 1982.—111 с.; 60 лет образования СССР: Списки лит.—Л., 1982.—286 с.; Пронина П. В. Образование СССР в исследованиях сотрудников Института истории СССР. Кн. и ст., вышедшие в 1973—1982 гг.—М., 1982.—57 с.; Брыскман Т. Я. Ленинская национальная политика и национальные отношения в СССР в период развитого социализма: Указ. кн., автореф. дис. и ст. на рус. яз. за 1977—февр. 1982 г.—М., 1982.—72 с.

² Национальная политика КПСС: Очерк историографии.—М., 1981.—256 с.; Зевелова Е. А., Кулешов С. В. История образования СССР в советской литературе последнего десятилетия.—Вопр. истории, 1982, № 11, с. 124—132; Байбаков С. А. История образования СССР в советской историографии 70-х годов.—Вестн. Моск. ун-та, История, 1982, № 6, с. 3—22; Чистяков О. И. Образование СССР: (Некоторые вопр. историографии).—История СССР, 1983, № 1, с. 75—88 та ін.

шли з друку до 50-річчя утворення СРСР³. Вже тоді відзначалося, що ця характеристика принижує історичну роль, яку відіграла теоретична і політична діяльність партії, В. І. Леніна в дожовтневий період по розробці основ радянської федерації⁴. У багатьох наступних дослідженнях висловлювалася думка про неприпустимість протиставлення дожовтневих і післяжовтневих поглядів В. І. Леніна і партії на соціалістичну федерацію⁵. Однак ці висновки не здобули ще достатнього й переконливого обґрунтування. Тому вони частиною дослідників залишені поза увагою, а деякі з них продовжують відстоювати суперечливі оцінки ролі Володимира Ілліча в розробці вчення про соціалістичний федералізм. Так, І. П. Цамерян вважає, що відкриття В. І. Леніним нового, соціалістичного типу федерації і наукове обґрунтування її сутності та принципів відносяться до періоду після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії⁶. А. І. Лепешкін писав, що В. І. Ленін не побоявся в 1917 р., напередодні Великої Жовтня, «...відмовитися від своїх колишніх поглядів на федерацію», як можливу форму політичного устрою соціалістичної Росії⁷. Подібні протиставлення Е. В. Тадевосян схильний розглядати як минуле явище⁸, однак вони зустрічаються і в літературі 80-х років⁹. Тому доцільно, на наш погляд, звернутися ще раз до питання про роль В. І. Леніна у розробці вчення про соціалістичний федералізм.

Ленінська теорія соціалістичного федералізму є насамперед наслідком захисту, продовженням і творчим розвитком в нових історичних умовах принципів марксизму. Викриваючи намагання буржуазних ідеологів та їх пособників абсолютизувати федерацію, перетворити її в безумовний принцип, К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали федерацію з точки зору класових інтересів пролетаріату залежно від конкретно історичних умов та співвідношення класових сил. Глибоке знання законів суспільного розвитку дало можливість основоположникам марксизму визначити характер федерації як добровільного союзу рівноправних і суверенних націй, пов'язати можливість її виникнення з перемогою революційного руху робітничого класу, поваленням соціальних носіїв національного гніту, здійсненням найбільш повного й послідовного демократизму у всіх сферах національних відносин. Це яскраво виявилось у ставленні К. Маркса до ірландського питання¹⁰, яке В. І. Ленін вважав зразком пролетарської політики¹¹.

³ Социалистическое государство.— М., 1972, с. 257; Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні.— К., 1972, с. 19—20 та ін.

⁴ Глазов Л. М. Про історичну роль КПРС у створенні радянської федерації.— Х., 1972, с. 7, 34.

⁵ Глазов Л. М. Сучасна історіографія про ставлення В. І. Леніна, більшовицької партії до державної федерації у дожовтневий період.— Наук. праці з історії КПРС, 1974, вип. 69, с. 41—47; Копылов И. Я. Ленинские принципы и закономерности развития Советского многонационального государства: Автореф. дис. д-ра филос. наук.— М., 1974, с. 11—12; Денисов А. И., Раджабов С. А. Теория Советского государства.— Душанбе, 1978, с. 176; Образование и развитие СССР — триумф идей ленинизма.— Киев, 1982, с. 61 та ін.

⁶ Цамерян И. П. Теоретические проблемы образования и развития Советского многонационального государства.— М., 1973, с. 90.

⁷ Лепешкин А. И. Советский федерализм (теория и практика). — М., 1977, с. 57.

⁸ Тадевосян Э. В. Проблемы советской историографии национально-государственного строительства.— В кн.: Основные направления изучения национальных отношений в СССР. М., 1979, с. 104.

⁹ Куличенко М. И. На основе равенства, добровольности и братского сотрудничества.— Коммунист, 1981, № 16, с. 103; Куличенко М. И. Нация и социальный прогресс.— М., 1983, с. 155; Калтахчян С. Т. Марксистско-ленинская теория наций и современность.— М., 1983, с. 244—247; Чистяков О. И. Конституция РСФСР 1918 года.— М., 1984, с. 28—29 та ін.

¹⁰ Див.: Маркс К. Енгельсу, 2 листоп. 1867 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 309; Маркс К. Людвігу Кугельману, 12 груд. 1868 р.— Там же, т. 32, с. 504.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Англійські ліберали і Ірландія.— Повне зібр. творів, т. 24, с. 348—351; Ленін В. І. Про право нації на самовизначення.— Там же, т. 25.

Вождь партії більшовиків не тільки відстояв, а й розвинув марксистські принципи у ставленні комуністів до федерації. Ленінська теорія соціалістичного федералізму є творчим застосуванням принципів марксизму до нових історичних умов, втілює в собі діалектико-матеріалістичну єдність революційної теорії і практики, сукупність знань про загальні закономірності та національні особливості, про форми і методи національно-державного будівництва в умовах соціалізму.

Розробка вчення про новий тип федералізму була зумовлена потребами й інтересами боротьби робітничого класу за перемогу соціалістичної революції, утвердження Радянської влади і побудову соціалізму. Значення цієї теорії посилювалося для нашої партії рядом обставин. Радянська федерація створювалася при відсутності історичного досвіду в цій справі. Наявний же досвід стосувався боротьби проти буржуазного і дрібнобуржуазного федералізму і не міг бути використаний без критичного підходу. Потрібно було здійснити новий крок у розвитку революційної теорії для того, щоб обрати правильний шлях, дати всебічну оцінку буржуазним і дрібнобуржуазним політичним теоріям федералізму. Важливість теоретичної розробки цього питання посилювалася ще й тим, що будувати радянську федерацію треба було в умовах багатонаціональної країни, нації і народності якої перебували на різному рівні економічного і культурного розвитку. Історичний досвід створення радянської федерації в нашій країні, яка стала центром світового революційного руху, набував в цих умовах міжнародного значення і став надбанням світового робітничого й комуністичного руху.

Створювати радянську федерацію доводилося в неймовірно важких умовах, під безперервним вогнем і шаленим тиском ворожих сил, які намагалися щоб то не було не допустити такого об'єднання рівноправних й суверенних націй та народностей, яке стане маяком і опорною базою для всіх пригноблених й залежних націй та народностей в їх боротьбі за соціальне і національне визволення. В. І. Ленін, Комуністична партія успішно розв'язали це завдання. Завдяки тому, що партія володіла єдино правильною теорією й постійно керувалася нею у своїй діяльності, в нашій країні було створено першу в світі соціалістичну федерацію. Партія зуміла згуртувати маси на принциповій основі, нейтралізувавши вплив на них буржуазних і дрібнобуржуазних федералістських теорій, оснований на викривленому уявленні про націю та закони її розвитку. Утворення Союзу РСР було підготовлено історично, закономірним розвитком класової боротьби російського пролетаріату, по-справжньому титанічною діяльністю В. І. Леніна і Комуністичної партії протягом десятиріч.

Розробку теорії соціалістичного федералізму Володимир Ілліч почав ще в дожовтневий період. Коли конституційна комісія ВЦВК РСФРР під головуванням Я. М. Свердловла розробляла проект Конституції Російської Федерації С. Г. Шаумян опублікував лист В. І. Леніна від 6 грудня 1913 р.¹²⁻¹³ Цей «лист показує, — підкреслював С. Г. Шаумян, — що погляди, які захищає наша партія в цей час, точно висловлювалися Леніном у 1913 році», що «всілякі наклепницькі випадки на адресу більшовиків, які ніби, опинившись при владі, зрадили свої погляди на самовизначення, відпадають самі по собі»¹⁴.

В теорії соціалістичного федералізму, розробленій В. І. Леніном, гармонійно поєднується партійність з об'єктивністю та історизмом в оцінці явищ суспільного розвитку. Як і засновники марксизму, В. І. Ленін був ворогом абсолютизування федерації і перетворення її в безу-

с. 285—292; Ленін В. І. Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення.— Там же, т. 27, с. 59—63; Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення: (тези).— Там же, с. 240—241, 243, 246—247; Ленін В. І. Про «програму миру».— Там же, с. 253—256 та ін.

¹²⁻¹³ Див.: Ленін В. І. С. Г. Шаумяну.— Повне збір. творів, т. 48, с. 229—232.

¹⁴ Шаумян С. Г. По поводу письма В. И. Ленина по национальному вопросу.— Избр. произведения, М., 1978, т. 1, с. 233.

мовний, самодостатній принцип. Володимир Ілліч закликав комуністів «...аналізувати саме перехідні форми, щоб врахувати, залежно від конкретно-історичних особливостей кожного окремого випадку, переходом від чого до чого ця перехідна форма є»¹⁵.

На протилежність буржуазному і дрібнобуржуазному федералізму соціалістичний федералізм ґрунтується на матеріалістичній теорії нації та міжнародних відносин, яку розробив і збагатив В. І. Ленін. Борючись проти волюнтаризму і суб'єктивізму, вождь пролетаріату довів, що соціалістичний федералізм базується на суворому й повному врахуванні об'єктивних законів у розвитку націй і міжнародних відносин залежно від конкретно-історичних умов. Він відкрив дві тенденції у розвитку націй як об'єктивну закономірність, показав глибоко антагоністичний характер їх вияву при капіталізмі, всебічно обґрунтував необхідність соціалістичної революції та завоювання робітничим класом державної влади для створення добровільного союзу рівноправних націй¹⁶.

Творчо розвиваючи марксистське вчення про державу, В. І. Ленін довів, що утворення національних держав є типовим, закономірним явищем, яке відповідає потребам розвитку націй¹⁷. Він визначив, що національна держава є правилом у світовій історії¹⁸, а обов'язком робітничого класу є відстоювання права націй на політичне самовизначення аж до відокремлення й утворення незалежної національної держави. Якщо імперіалізм ігнорує це право, то для соціалізму воно є справжньою нормою і правилом, а національно-державні утворення, як історично закономірні явища, що виникають в результаті перемоги соціалістичної революції, — суб'єкти соціалістичної федерації.

В. І. Ленін неодноразово вказував, що федерація є союз демократично влаштованих та суверенних національних держав, заснований на добровільних та договірних засадах. У противному разі федерація неможлива, а сам її лозунг при відсутності суверенів, як суб'єктів такого об'єднання держав, перетворюється на фікцію¹⁹. Роз'яснюючи безпідставність вимоги федеративної республіки, висунутої у Маніфесті «Союзу вірменських соціал-демократів», В. І. Ленін підкреслював: «Федерація *передбачає* автономні національні політичні цілості...»²⁰. Під правом націй на самовизначення з соціал-демократичної точки зору, зазначав Володимир Ілліч, не можна розуміти ні федерації, ні автономії, і додавав: «...абстрактно кажучи, і те і друге підходить під «самовизначення»²¹. В іншому випадку він вказував, що самовизначення включає і федерацію, і автономію, і всі можливі відносини²².

Виникнення радянської федерації В. І. Ленін безпосередньо пов'язував із створенням радянської національної державності. В доповіді про Програму партії на VIII з'їзді РКП(б) Володимир Ілліч підкреслював: «Ми стоїмо на строго класовій точці зору. Те, що ми пише-

¹⁵ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 68—69.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. Там же, т. 24, с. 121; Ленін В. І. Про лозунг Сполучених Штатів Європи.— Там же, т. 26, с. 331—335; Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення.— Там же, т. 27, с. 241—242; Ленін В. І. Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення.— Там же, с. 63 та ін.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Там же, т. 25, с. 247.

¹⁸ Див.: Ленін В. І. Тези реферату в національному питанні.— Там же, т. 24, с. 369; Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення.— Там же, т. 27, с. 250; Ленін В. І. Реферат на тему «Пролетаріат і війна» 1 (14) жовтня 1914 р.: Газ. звіт.— Там же, т. 26, с. 24 та ін.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення.— Там же, т. 27, с. 237.

²⁰ Ленін В. І. Про Маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів.— Там же, т. 7, с. 100.

²¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Там же, т. 25, с. 291 (прим.).

²² Див.: Ленінський збірник, Т. 18, с. 220.

мо в програмі, є визнанням того, що сталося на ділі після епохи, коли ми писали про самовизначення націй взагалі. Тоді не було ще пролетарських республік. Коли вони з'явилися і тільки в тій мірі, в якій вони з'явилися, ми змогли написати те, що ми тут написали: «Федеративне об'єднання держав, організованих за *радянським типом*»²³.

Поряд з радянськими республіками, на думку В. І. Леніна, мали існувати інші державні утворення, такі, наприклад, як національний округ. Ще у 1913 р. Володимир Ілліч писав: «Чому не може бути автономних національних округів з населенням не тільки в 1/2 мільйона, але навіть і в 50 000 жителів, — чому подібні округи не можуть об'єднуватися якнайрізноманітніше з сусідніми округами різних розмірів в єдиний автономний «край», якщо це зручно, якщо це потрібно для економічного обороту...»²⁴.

З перемогою Великого Жовтня Володимир Ілліч очолив радянське національно-державне будівництво, як необхідну і складову передумову створення соціалістичної федерації, рішучу і принципову боротьбу партії проти будь-яких проявів великодержавного шовінізму. Говорячи про підсумки національно-державного будівництва за чотири роки Радянської влади, він зазначав: «Ми дали *всім* неруським національностям *їх власні* республіки або автономні області»²⁵.

В. І. Ленін розкрив і показав й іншу тенденцію у розвитку націй, яка полягала у виникненні та зміцненні економічних, культурних й інших зв'язків між націями, подоланні національної замкнутості, стиранні національних відмінностей, інтернаціоналізації економічного і культурного життя. Володимир Ілліч підкреслював, що все господарське, політичне й духовне життя людства чимраз більше інтернаціоналізується при капіталізмі, а соціалізм його цілком інтернаціоналізує²⁶. Ця тенденція, яка посилюється з наступом імперіалізму і з кожним десятиріччям виявляється все могутніше, є ще одним з величезних рушіїв, що перетворюють капіталізм у соціалізм²⁷. В. І. Ленін розкрив глибокі економічні основи цього процесу, показав, що з розвитком капіталізму посилюються суспільний поділ праці й спеціалізація виробництва, яке дедалі більше набуває суспільного характеру. У зв'язку з утворенням радянських національних республік і необхідністю тіснішого об'єднання їх на федеративній основі вождь пролетаріату вказував на «...тенденцію до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденцію, яка цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі»²⁸.

В. І. Ленін визначив шляхи і засоби розвитку соціалістичної власності на засоби виробництва, створення й удосконалення соціалістичної економіки як економічної основи радянської федерації. Революційні заходи в галузі економіки, здійснені в перші роки після перемоги Жовтня під керівництвом В. І. Леніна і спрямовані на експропріацію капіталу, прискорили зближення націй і народностей країни й виникнення на цій основі радянської федерації. Її створення та існування нерозривно пов'язані з встановленням соціалістичного економічного ладу. В. І. Ленін розробив план будівництва фундаменту соціалістичної економіки, в якій вбачав невичерпне джерело небаченого розвитку продуктивних сил, неухильного зростання суспільної продуктивності праці,

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 155.

²⁴ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Там же, т. 24, с. 143.

²⁵ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Там же, т. 44, с. 138.

²⁶ Див.: Ленін В. І. Тези по національному питанню.— Там же, т. 23, с. 303.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Там же, т. 24, с. 122.

²⁸ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Там же, т. 41, с. 156.

найповнішого задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей. Без тісного економічного союзу радянських республік, зазначав Володимир Ілліч, «...нездійснимо відновлення зруйнованих імперіалізмом продуктивних сил і забезпечення добробуту трудящих...»²⁹. З ліквідацією нерівномірності в економічному й культурному розвитку націй і народностей країни Комуністична партія використовує найбільш повно і доцільно радянську федерацію як політичну форму їх рівномірного й планомірного розвитку і зближення, досягнення повної єдності між ними.

Величезне значення для обґрунтування необхідності й суті соціалістичної федерації має ленінське вчення про національне й інтернаціональне в культурному розвитку націй, про закономірності формування інтернаціональної соціалістичної культури. В. І. Ленін довів, що соціалістична революція ліквідує ту національну культуру й ті міжнаціональні культурні зв'язки, які утверджують панування експлуататорських класів, соціальне і національне гноблення³⁰. В нових умовах елементи соціалістичної культури, глибоко інтернаціональної своїм змістом, перетворюються в панівну культуру, значно сприяючи тим самим прискореному розвитку міжнаціональних культурних зв'язків, розквіту та зближенню націй і народностей³¹. Володимир Ілліч підкреслював, що трудящим потрібна «... не вигадка нової пролеткультури, а розвиток кращих зразків, традицій, результатів існування культури з точки зору світогляду марксизму і умов життя і боротьби пролетаріату в епоху його диктатури»³².

В. І. Ленін довів переваги великих держав у розвитку продуктивних сил і піднесенні добробуту народних мас при соціалізмі³³. Він висловив тверду впевненість у тому, що трудящі, звільняючись від ярма буржуазії, всіма силами потягнуться до союзу і злиття з великими і передовими соціалістичними націями заради безкорисливої допомоги у розвитку економіки та культури³⁴. Володимир Ілліч писав: «При соціалізмі трудящі маси самі не згодяться ніде на замкнутість з чисто економічних ... мотивів, а різноманітність політичних форм, свобода виходу з держави, спроба державного будівництва — все це буде, поки не відіме всяка держава взагалі, — основою багатого культурного життя, запорукою прискорення процесу добровільного зближення і злиття націй»³⁵.

Соціалістичну федерацію В. І. Ленін розглядав як форму об'єднання зусиль націй і народностей для здійснення максимуму можливого в ім'я прискорення світового революційного процесу та захисту завоювань соціалізму від замахів світової реакції й імперіалізму. Він вказував на неможливість відстояти існування радянських республік без найтіснішого їх союзу, на необхідність об'єднання їх зусиль у боротьбі за мир, посилення оборонної могутності країни і постійного підвищення боєздатності Радянських Збройних Сил на основі досягнень воєнної

²⁹ Там же.

³⁰ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Там же, т. 24, с. 118—120, 126—127 та ін.

³¹ Там же, с. 118; Ленін В. І. Проект платформи до IV з'їзду соціал-демократії латиського краю.— Там же, т. 23, с. 200; Ленін В. І. Про пролетарську культуру.— Там же, т. 41, с. 320—321; Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всерос. з'їзді Рос. Ком. Спілки Молоді, 2 жовт. 1920р.).— Там же, с. 287, 290 та ін.

³² Ленін В. І. Начерк резолюції про пролетарську культуру.— Там же, с. 442.

³³ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Там же, т. 24, с. 139—140; Ленін В. І. Ще про «націоналізм».— Там же, с. 310; Ленін В. І. До питання про національну політику.— Там же, т. 25, с. 67—68; Ленін В. І. Матеріали до реферату «Імперіалізм і право націй на самовизначення»: Тези.— Там же, т. 27, с. 414 та ін.

³⁴ Див.: Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення.— Там же, т. 30, с. 34.

³⁵ Там же, с. 35.

науки й техніки³⁶. Для гарантування безпеки та обороноздатності радянських республік федерація встановлює загальний військовий обов'язок трудящих, створює й оснащує всім необхідним ці інтернаціональні Збройні Сили. В. І. Ленін розробив і всебічно обгрунтував принципи зовнішньої політики радянської федерації, покликаної забезпечити сприятливі міжнародні умови для будівництва соціалізму, зміцнення безпеки народів й широкого міжнародного співробітництва, підтримку світових революційних сил³⁷.

В. І. Ленін визначив рушійні сили й соціальну базу створення, розвитку і вдосконалення соціалістичної федерації. Її непохитною основою є міцніюча інтернаціональна єдність робітничого класу — соціального носія соціалістичного інтернаціоналізму, рішучого борця за комуністичне майбутнє всього людства. Як найбільш революційна суспільна сила він показує взірць вірності своєму інтернаціональному обов'язкові, здатний давати нешадну відсіч будь-яким проявам шовінізму і націоналізму, вести рішучу боротьбу проти ревізіонізму й опортунізму. Ця інтернаціональна єдність полягає не у фразах, не у висловленні солідарності, не в резолюціях, зазначав В. І. Ленін, а в справах. «Інтернаціоналізм на ділі, — підкреслював він, — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»³⁸.

Складовою частиною ленінського плану будівництва соціалізму є неухильне й поступове зростання провідної ролі робітничого класу у створенні та вдосконаленні радянської федерації, подання всебічної допомоги її суб'єктам у розвитку економіки і культури. Виходячи з цього, Х з'їзд РКП(б) накреслив загальну лінію і практичні заходи в галузі дальшого розвитку радянської державності всіх націй і народностей країни. Завдання партії він вбачав у тому, щоб допомогти трудовим масам невеликоруських народів розвинути і зміцнити у себе радянську державність у формах, які відповідають їх національно-побутовим умовам.

Задовго до Жовтневої революції В. І. Ленін передбачав, що з її перемогою посилюється прагнення трудящих раніше пригноблених націй і народностей до найтіснішого союзу та зближення з робітничим класом, який подасть їм допомогу в подоланні наслідків минулого у економічному і культурному житті, розвитку продуктивних сил та піднесенні добробуту населення³⁹. Інтернаціональний союз робітничого класу з трудящими масами національних окраїн, що склався історично, в ході боротьби за перемогу соціалістичної революції й встановлення Радянської влади, став рушійною силою і соціальною основою радянської федерації. Розглядаючи цей союз як запоруку її міцності й непорушності, В. І. Ленін визначив шляхи і форми залучення трудящих до активної боротьби за побудову та розвиток соціалізму.

В. І. Ленін підкреслював керівну і організуючу роль партії у створенні й розвитку радянської федерації⁴⁰. Будучи інтернаціональною за своїм складом, ідеологією і політикою, організаційною будовою та принципами діяльності, партія визначає генеральну перспективу розвитку і вдосконалення радянської федерації, її внутрішню та зовнішню

³⁶ Див.: Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Там же, т. 41, с. 156.

³⁷ Див.: Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію» Там же, т. 45, с. 343.

³⁸ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: (Проект платформи пролет. партії).— Там же, т. 31, с. 164—165.

³⁹ Див.: Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення.— Там же, т. 30, с. 34—35; Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм».— Там же, с. 114—115 та ін.

⁴⁰ Див.: Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію».— Там же, т. 45, с. 344—345.

політику, організує і спрямовує творчі зусилля усіх трудящих на плано-мірну побудову комунізму. При цьому партія спирається на їх масові організації: профспілки, ВЛКСМ, кооперативні та інші громадські організації й трудові колективи.

Соціалістична федерація не залишається незмінною. В. І. Ленін закликав комуністів «...прагнути до дедалі тіснішого федеративного союзу...»⁴¹. Теорія соціалістичного федералізму розвивається і збагачується в ході будівництва і вдосконалення соціалізму, розквіту та зближення соціалістичних націй. Поступове зміцнення й неухильне зростання ролі радянської федерації відбувається на основі дотримання ленінських принципів її побудови та існування. Найпершими з них є соціалістична демократія, рівність громадян перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової й національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. В. І. Ленін вказував: «Чим демократичніша буде республіка російська, чим успішніше організується вона в республіку Рад робітничих і селянських депутатів, тим могутнішою буде сила добровільного тяжіння до такої республіки трудящих мас усіх націй»⁴²⁻⁴³.

Історичний досвід переконливо довів, що найвищим виявом демократизму в галузі міжнаціональних відносин є визнання права націй на політичне самовизначення аж до відокремлення і утворення національної держави. Другий Всеросійський з'їзд Рад, що проголосив перехід влади до Рад, схвалив Декрети про мир і землю, підтвердив невід'ємне право народів Росії на вільне самовизначення. Газета «Известия» писала тоді: «Віднині й для пригноблених націй починається нова ера: вільно від усякого насильства визначатимуть вони своє ставлення до великого російського народу, що взяв, нарешті, долю у власні руки»⁴⁴. Виконуючи волю з'їзду, Раднарком Радянської Росії 2 листопада 1917 р. проголосив «Декларацію прав народів Росії», як непохитну програму своєї діяльності в галузі національного питання. В ній було урочисто заявлено, що уряд неухильно відстоюватиме рівність, суверенність народів країни, їх право на самовизначення, здійснюватиме відкрити й чесну політику, яка веде до їх повного взаємного довір'я і братерської співдружності. Тільки в результаті такого довір'я, говорилося в документі, може скластися чесний і міцний союз народів Росії⁴⁵. У зверненні «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу» Радянський уряд підкреслив, що віднині права народів країни оберігаються всією могутністю завоювань революції та її органів — Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів⁴⁶.

Викриваючи реакційну суть Центральної ради, Раднарком звернувся з Маніфестом до українського народу, наголосивши на тому, що визнає його національні права і національну незалежність. Зокрема, підкреслювалося, що не буде зроблено жодного кроку, який би обмежував ці права будь-якої нації з числа тих, що входили і бажають ввійти до складу Російської республіки. Вимагаючи від Центральної ради припинення антирадянської політики, уряд визнав народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Російської республіки або укласти з нею договір про федеративні та інші подібні взаємовідносини⁴⁷.

⁴¹ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Там же, т. 41, с. 156.

⁴²⁻⁴³ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції.— Там же, т. 31, с. 162—163.

⁴⁴ Известия ВЦИК, 1917, 2 нояб.

⁴⁵ Див.: Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сб. документов и материалов.— Киев, 1972, с. 5.

⁴⁶ Документы внешней политики СССР. М., 1957, т. 1, с. 34

⁴⁷ Див.: Ленін В. І. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради.—Повне зібр. творів, т. 35. с. 137.

Президія ВЦВК і РНК РСФРР, які визнали радянські республіки Естонію, Литву і Латвію, проголосили, що факт минулої належності цих країн до старої царської імперії не покладає на них ніяких зобов'язань. Було висловлено впевненість, що «... тільки тепер, на основі визнання повної свободи самовизначення і переходу влади до робітничого класу, створюється добровільний і незалежний союз трудящих усіх націй, які населяють територію колишньої Російської імперії»⁴⁸. Те ж саме підкреслювалося в заяві про визнання Білоруської РСР⁴⁹. З визволенням Сибіру від Колчака ВЦВК і РНК РСФРР звернулися 16 серпня 1919 р. з відозвою за підписом М. І. Калініна і В. І. Леніна до трудящих цього краю. В ній ще раз підтверджувалося право націй та народностей Сибіру на самовизначення⁵⁰.

В. І. Ленін рішуче засуджував тих, хто інтернаціоналізм обмежував додержанням лише формальної рівності націй і народностей. Володимир Ілліч указував, що «... інтернаціоналізм з боку гноблячої або так званої «великої» нації... повинен полягати не тільки в додержанні формальної рівності націй, але і в такій нерівності, яка компенсувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично»⁵¹. Такий підхід став основою політики, спрямованої на усунення нерівномірності у розвитку націй і забезпечення їх фактичної рівності. Керована В. І. Леніним партія організувала допомогу всім націям і народностям у створенні й утвердженні національної державності на радянській основі, забезпеченні умов для волевиявлення трудящих, уважно ставилася до їх потреб і запитів. Використовувалися всі засоби ідеологічного впливу для виховання мас у дусі соціалістичного інтернаціоналізму. У відповідь на безкорисливу братерську допомогу серед трудящих зростало почуття симпатії та довір'я до радянської російської нації, яка перебувала в авангарді боротьби за утвердження влади Рад, і масового характеру набирав рух за встановлення з нею найтісніших зв'язків, міцніли дружба і співробітництво.

В. І. Ленін висунув і обгрунтував добровільність об'єднання рівноправних і суверенних радянських республік як один з найважливіших принципів соціалістичного федералізму. Володимир Ілліч невтомно роз'яснював, що федерація може бути заснована тільки як союз рівноправних націй при їх взаємній згоді, бажанні та повному довір'ї⁵². «Федерація є союз рівних, союз, який вимагає загальної згоди», — підкреслював В. І. Ленін у листі до С. Г. Шаумяна⁵³. Очолюючи боротьбу російського пролетаріату за перемогу соціалістичної революції, В. І. Ленін і партія закликали його відстоювати найповніший демократизм у національних відносинах, привертати до себе інші народності «... виключно добровільною угодою на утворення спільної держави»⁵⁴. В наказі депутатам під час перевиборів Рад у травні 1917 р., проект якого підготував вождь пролетаріату, зазначалося: «Великороси пропонують братерський союз усім народам і утворення спільної держави за добровільною згодою кожного окремого народу, а ні в якому разі не через насильство, пряме чи посереднє»⁵⁵.

Засуджуючи будь-які прояви великодержавного шовінізму, В. І. Ленін переконливо показав, що жодна нація не може вступити у федерацію без взаємної згоди довірливих сторін на демократичній основі, тим

⁴⁸ Известия ВЦИК, 1918, 24 дек.

⁴⁹ История Советской Конституции (в документах), 1917—1956.— М., 1957, с. 191.

⁵⁰ Сибирский революционный комитет (Сибревком): Сб. документов и материалов, авг. 1919 — дек. 1925 гг.— Новосибирск, 1959, с. 25—28.

⁵¹ Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію». — Там же, т. 45, с. 342.

⁵² Див.: Ленін В. І. Фінляндія і Росія.— Повне збір. творів, т. 32, с. 5.

⁵³ Ленін В. І. С. Г. Шаумяну, 6 груд. 1913 р.— Там же, т. 48, с. 230.

⁵⁴ Ленін В. І. Матеріали до перегляду партійної програми.— Повне збір. творів, т. 32, с. 140.

⁵⁵ Ленін В. І. Наказ обіраним по заводах і по полках депутатам до Ради робітничих і солдатських депутатів.— Там же, с. 41.

більше не має права вимагати такої форми державного устрою. В листі до С. Г. Шаумяна, який писав про «право на федерацію», Володимир Ілліч зазначав: «Як же може бути *право однієї* сторони на *згоду* з нею другої сторони?? Це абсурд»⁵⁶. С. Г. Шаумян погодився з цим⁵⁷.

Діалектико-матеріалістичну єдність національного та інтернаціонального В. І. Ленін розглядав як один з провідних принципів соціалістичного федералізму. Володимир Ілліч негативно ставився як до ігнорування і приниження національного, так і до перебільшення його й роздмухування на шкоду інтернаціональному, визначив соціально-економічні та ідейно-політичні основи єдності, шляхи і засоби її розвитку. Разом з цим В. І. Ленін довів, що соціалістичний федералізм передбачає демократичний централізм як один з провідних принципів у відносинах між суб'єктами федерації, здійсненні ними законодавчої та виконавчої влади, діяльності державних закладів і громадсько-політичних організацій. Володимир Ілліч указував, що соціалістична федерація ніяк не суперечить демократичному централізму. Останній повно й послідовно втілюється і розвивається у ній, з'єднуючи централізоване державне управління із забезпеченням розвитку ініціативи та свободи у виборі засобів і шляхів для досягнення спільної мети⁵⁸.

Втілення соціалістичного федералізму в життя вимагало високої свідомості й організованості революційних мас, перетворення його в їх повсякденну справу. В. І. Ленін підкреслював, що радянська федерація — це «... перехід до *свідомої* і тіснішої єдності трудящих, що навчилися *добровільно* підніматися вище національної ворожнечі...»⁵⁹. У створенні такої федерації ленінська партія досягла величезних успіхів завдяки тому, що сама була зразком вірності інтернаціоналізму, постійно і невтомно відстоювала його в революційному русі, протягом багатьох років наполегливо готувала необхідні об'єктивні та суб'єктивні передумови, які становлять соціально-політичну основу існування й розвитку радянської федерації. Під керівництвом Комуністичної партії здійснення ленінської теорії соціалістичного федералізму стало справою робітничого класу, трудящих мас усіх націй і народностей Країни Рад. Радянська федерація — це дітище великого Леніна, результат багаторічної діяльності вождя, втілення його вчення в життя.

Л. Н. Глазов

РАЗРАБОТКА В. И. ЛЕНИНЫМ ТЕОРИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ФЕДЕРАЛИЗМА

Резюме

В статье на основе анализа творческого наследия В. И. Ленина раскрывается историческая роль основателя Коммунистической партии и Советского государства в разработке теории социалистического федерализма, которая представляет собой диалектико-материалистическое единство революционной теории и практики, форм, методов и средств развития наций и межнациональных отношений при социализме, подчеркивается, что эта теория развивается и обогащается КПСС.

⁵⁶ Див.: Ленін В. І. С. Г. Шаумяну, 6 груд. 1913 р. — Там же, т. 48, с. 230.

⁵⁷ Шаумян С. Г. Избр. произведения, т. 1, с. 461. Однак деякі автори і сьогодні не зовсім точно викладають позицію С. Г. Шаумяна. Аналізуючи його погляди на федерацію, С. Т. Калтахчян і О. С. Калтахчян дійшли такого висновку: «Вимогу федерації Шаумян ніде не протиставив вимозі самовизначення націй. Більше того, і обласну автономію, і федерацію він пропонував у доповнення до вимоги права націй на самовизначення, а не як захід, що виключає його» (Калтахчян С. Т., Калтахчян А. С. Шаумян. — М., 1981, с. 119—120).

⁵⁸ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 140. Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Там же, т. 36, с. 143 та ін.

⁵⁹ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б), 6—8 берез. 1918 р.: Чорновий начерк проекту програми.— Там же, т. 36, с. 70.

А. М. ЧЕРНЕНКО (Дніпропетровськ)

В. І. ЛЕНІН І РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЙНА ЕМІГРАЦІЯ В США

К Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін дали всебічну характеристику процесів еміграції та імміграції на різних етапах історії, визначили загальні закономірності цих процесів, їх зв'язок з розвитком революційного руху пролетаріату і його перетворенням в міжнародну силу, сформулювали завдання робітничого класу щодо роботи серед іммігрантів.

Революційна еміграція — це сукупність осіб, змушених покинути батьківщину через неможливість відкритої політичної діяльності, революційної чи національно-визвольної боротьби. Найважливіша риса справді революційної еміграції — органічний зв'язок з революційними силами на батьківщині.

З виникненням міжнародного робітничого руху пролетарська революційна еміграція з багатьох країн стала його складовою частиною.

В умовах поліцейсько-самодержавного ладу Російської імперії з моменту виникнення революційного руху та революційної думки революційна еміграція — закономірне й необхідне явище. Вона стала однією з форм боротьби пролетаріату і його політичної партії — партії більшовиків.

Особливо велику увагу приділяв В. І. Ленін політичній еміграції робітничого класу Росії та еміграції революціонерів. Він вважав її однією з форм боротьби проти самодержавства й капіталізму в дожовтневій Росії. «Революційна боротьба, — писав В. І. Ленін, — часто буває неможлива без еміграції революціонерів»¹. В епоху капіталізму і особливо імперіалізму революційні партії пролетаріату, переслідувані в своїх країнах, переправляли частину сил за кордон, створювали там керівні центри, налагоджували безцензурну пресу, розгортали теоретичну діяльність, організовували партійні школи, здійснювали інші заходи для підготовки партійних кадрів, вивчали досвід світового пролетаріату і братніх партій, брали участь у місцевому революційному русі та діяльності пролетарських партій.

Основними причинами еміграції з Росії були розвиток капіталізму в сільському господарстві й водночас наявність кріпосницьких пережитків, соціальне й національне гноблення, жорстока експлуатація робітничого класу.

Після поразки революції 1905—1907 рр. маса робітників, які брали участь у боях проти самодержавства й капіталу змушена була рятуватися від польових судів, ув'язнення, заслання, каторги. В 1915 р. В. І. Ленін писав про піввікову історію емігрантщини в Росії і 30-річну історію соціал-демократичної еміграції².

Першими політичними емігрантами з Росії до США були народники. На початку 80-х років XIX ст. в еміграції було 150—200 російських революціонерів. З них у США перебувало 15—20%³.

Активізації діяльності російської революційної еміграції в той період сприяла поїздка в Америку у серпні — жовтні 1881 р. Л. М. Гартмана — закордонного представника «Народної волі», в організації якої брали участь К. Маркс і Ф. Енгельс, та лекційна поїздка туди в грудні 1890 р. — травні 1891 р. С. М. Степняка-Кравчинського. За розвитком політичної еміграції в Америці пильно стежила група «Визволення праці». В лютому 1886 р. Г. В. Плеханов і П. Б. Аксельрод звернулися до російських робітників-емігрантів із закликом створити соціал-демократичний союз, встановити зв'язки з групою «Визволення праці» та дію-

¹ Ленін В. І. Відкритий лист Борису Суваріну.— Повне збір. творів, т. 30, с. 256.

² Див.: Ленін В. І. Питання про об'єднання інтернаціоналістів.— Там же, т. 26, с. 178.

³ Хроника социалистического движения в России, 1878—1887 гг.: Офиц. отчет.— М., 1907, с. 325—333.

чими в Росії марксистськими організаціями й подавати їм моральну та матеріальну допомогу⁴.

В 1890 р. в Нью-Йорку створюється «Російський Соціалістичний Союз», в якому досить активно діяв В. А. Столешніков. Разом з іншими політемігрантами він згуртував товариство «Саморозвиток». У 1891 р. з цього безпартійного товариства виділились особи, які розгорнули серед емігрантів пропаганду соціал-демократичних ідей і створили «Російське соціал-демократичне товариство». Керівна роль у ньому належала С. М. Інгерману. В лютому 1892 р. він писав Г. В. Плеханову і В. І. Засулич: «Я вступив у стосунки з Філадельфією, Бостоном, New Haven'ом, де є російські колонії: буду старатися й там організувати соціал-демократичне товариство»⁵.

В. І. Ленін підтримував зв'язки з товариством, систематично посилав у Нью-Йорк «Зарю» та «Искру»⁶. Є відомості, що редакція останньої одержувала фінансову підтримку від американських іскрівців. Іноді суми були досить значними й досягали 300—400 доларів⁷. «Искра» опублікувала кілька матеріалів, надісланих із США С. М. Інгерманом. Насамперед, це стаття самого С. М. Інгермана «Страйк американських робітників по обробці сталі», опублікована в № 12 «Искры» за 12 грудня 1901 р. Підготував її до друку і зробив редакційну примітку В. І. Ленін⁸⁻⁹.

В 1901—1902 рр. В. І. Ленін уважно вивчав літературу про США, особливо про розвиток землеробства в цій країні. Восени 1902 р. на квартирі М. О. Алексеева в Лондоні інженер-технолог соціал-демократ П. О. Козьмін познайомився з В. І. Леніним. Кілька разів вони зустрічались і в Британському музеї, де обидва працювали. За порадою Володимира Ілліча П. О. Козьмін виїхав до США, де пробув увесь 1903 р. Там він розповів І. А. Гурвичу та іншим революційним емігрантам з Росії про діяльність В. І. Леніна й створеної ним «Искры».

Велику революційну роботу провів в Америці О. М. Краснощоков¹⁰. Після Жовтневої революції, в 1920 р., він працював головою Ради Міністрів Далекосхідної республіки, виконував ряд важливих доручень Раднаркому і ЦК РКП(б). В. І. Ленін високо цінував його, зазначав, що О. М. Краснощоков має солідний досвід по роботі в Америці та в ДСР, є людиною, без сумніву, розумною, енергійною, знаючою, досвідченою, цінним працівником: «Знає всі мови, англійську чудово. В русі з 1896 року. 15 років в Америці... Показав себе розумним головою уряду ДСР, де мабуть він же все й організував»¹¹.

Члени «Російського соціал-демократичного товариства» в Нью-Йорку знали про II з'їзд РСДРП. Це питання обговорювалося на зборах товариства 6 січня 1904 р. Збори солідаризувалися з рішеннями з'їзду і одностайно прийняли «Резолюцію з приводу II з'їзду Російської соціал-демократичної партії», надрукувавши її окремою листівкою¹². Однак текст резолюції свідчить, що члени нью-йоркської групи сприяння були недостатньо поінформовані про розходження на з'їзді та наступні дезорганізаторські дії меншовиків, про розрив Бунду з РСДРП.

Російські соціал-демократи в США, особливо І. А. Гурвич, підтримали створену більшовиками на чолі з В. І. Леніним «Бібліотеку й ар-

⁴ Литературное наследие Г. В. Плеханова.— М., 1940, т. 8, с. 71—73.

⁵ Там же, 1934, т. 1, с. 260.

⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 52, 99.

⁷ Искра, 1901, 10 сент., № 8; 1902, 15 янв., № 15; 1902, 1 сент., № 24; 1902, 15 дек., № 30; 1903, 1 февр., № 33; 1903, 15 марта, № 36.

⁸⁻⁹ Там же, 1901, 12 дек., № 12; Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1970, т. 1, с. 360; Ленинский сборник, XL.— М., 1985, с. 37—38.

¹⁰ Вильямс А. Р. Путешествие в революцию.— 2-е изд.— М., 1977, с. 32.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 54, с. 106, 132, 219.

¹² Библиотека ИМЛ при ЦК КПСС, Цл 42255; Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями 1903—1905 гг.; Сб. документов. В 3-х т.— М., 1975, т. 2, с. 37—38.

хів при ЦК РСДРП»¹³. В 1904—1905 рр. більшовицька література поширювалася також серед політичних емігрантів в Америці¹⁴. В. І. Ленін брав безпосередню участь у цій роботі, залучивши до неї, крім В. Д. Бонч-Бруєвича, ще й П. А. Красикова, М. М. Лядова. Активно діяли в цьому напрямі організації сприяння більшовицькій партії в Женеві та Нью-Йорку.

Особливо активізувалася діяльність російської революційної еміграції в Америці під час революції 1905—1907 рр. Джек Лондон у своїх спогадах писав: «У січні 1905 року по всіх Сполучених Штатах соціалісти збирали масові мітинги, щоб висловити свою симпатію їх товаришам, які борються, революціонерам Росії та організувати збір коштів для пересилки російським керівникам»¹⁵. Соціалістичні газети і журнали друкували статті, в яких розкривалося значення першої російської революції, містилися заклики до робітників учитися в росіян нових форм і методів боротьби.

Важливою подією в історії американського робітничого руху був установчий з'їзд масової організації пролетаріату США «Промислові робітники світу» у червні 1905 р. В. І. Ленін схвально відгукнувся про діяльність цієї організації¹⁶. В її утворенні брали участь і революційні емігранти з Росії В. С. Шатов, Б. В. Лосєв, Я. Я. Юргіс, Ф. І. Свідерський та ін. На з'їзді була прийнята резолюція, в якій говорилося про підтримку російських робітників у їхній боротьбі, висловлювалася сердечна симпатія й співчуття жертвам утисків і насильства, пропонувалася їм моральна та фінансова допомога¹⁷.

Центральний Комітет більшовицької партії підтримував постійний зв'язок з товаришами, які перебували в політичній еміграції у США. В. І. Ленін неодноразово посилається на повідомлення американської преси про революційні події в Росії. Статтю «Перша перемога революції», написану 1 листопада (19 жовтня) 1905 р., В. І. Ленін розпочинає так: «У понеділок пізно ввечері телеграф приніс Європі звістку про царський маніфест 17 жовтня. «Народ переміг. Цар капітулював. Самодержавство перестало існувати», — повідомляв кореспондент «Таймса». Інакше висловились далекі друзі російської революції, що надіслали з Балтімори (Півн. Америка) телеграму в «Пролетарий»: «вітаємо з першою великою перемогою російської революції».

Ця остання оцінка подій, безперечно, значно правильніша»¹⁸.

В 1906 р. партія більшовиків посилає О. М. Горького в Америку. Необхідно було познайомити її народ із справжнім змістом, характером і значенням російської революції. Перед від'їздом письменника В. І. Ленін зустрівся з ним і вручив рекомендаційного листа від ЦК РСДРП до одного з лідерів соціалістичної партії США Моріса Хілквіта (російський емігрант М. Гількевич). 10 квітня 1906 р. Горький прибув за океан. Він виступив з лекціями про російську революцію в Нью-Йорку, Філадельфії, Бостоні, Вілліамсбурзі, Провідансі, Чикаго. В американській пресі вмщував відозви, нариси та памфлети, роз'яснюючи цілі й завдання російської революції, тавруючи самодержавний режим.

28 вересня 1906 р. О. М. Горький зустрівся в Нью-Йорку з А. М. Матюшенком і допоміг йому надрукувати спогади про повстання. Він писав Морісу Хілквіту: «Подавач цього — Матюшенко, матрос із «Потьомкіна». Чи не можна продати це якійсь газеті або журналу? Матюшенкові треба повертатися в Європу»¹⁹. Незважаючи на провокації з

¹³ Бонч-Бруєвич В. Д. Избранные сочинения.— М., 1961, т. 2, с. 317—318.

¹⁴ Третий съезд РСДРП, апрель—май 1905: Протоколы.— М., 1959, с. 529.

¹⁵ Первая русская революция и международное революционное движение.— М., 1956, ч. 2, с. 217.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 41, с. 190.

¹⁷ Хайвуд Б. Автобиограф. Вильяма Д. Хейвуда.— М., Л., 1932, с. 201.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 24.

¹⁹ Горьковские чтения, 1959—1960.— М., 1962, с. 11.

боку буржуазії, О. М. Горький виконав доручення партії більшовиків та особисто В. І. Леніна. У жовтні 1906 р. він виїхав із США.

Після поразки революції 1905—1907 рр. в Росії настав період жорстокої реакції. Тисячі робітників, членів РСДРП, професійних революціонерів були страчені, ув'язнені, заслані, відправлені на каторгу. Багато революціонерів, рятуючись від розправ, змушені були емігрувати за кордон. Нью-Йоркська група РСДРП в листі від 22 червня 1907 р. повідомила, що з кожним пароплавом до Америки прибувають утікачі з Росії. «Рідко тепер можна знайти великий центр у Сполучених Штатах і Канаді, де б росіяни не утворили своєї більш або менш значної колонії»²⁰. М. Є. Буренін, який супроводжував О. М. Горького під час поїздки в Америку, згадував, що «тисячі емігрантів, які переселяються в Америку, заповнювали всю передню частину нашого пароплава»²¹.

Більшість соціал-демократів, що опинилися в США, розуміли складність своїх завдань і становища. Про це свідчить лист філадельфійської групи РСДРП від 24 березня 1908 р.: «Бойові позиції соціал-демократа так розтягнулись, що вони охоплюють усю земну кулю, всі великі й маленькі кутки її. Куди б соціал-демократ не був викинутий хвилями життя, — а російського соціал-демократа хвилі життя з особливим старанням носять з місця на місце, — він всюди повинен розбити свій табір і гострити свою військову зброю, вербувати під свій червоний прапор...

Філадельфійська група Російської Соціал-Демократичної Робітничої партії... розкинула свої намети серед російських емігрантів, які за останні два—три роки особливо розростаються і складаються головним чином з російських селян і робітників. Але еміграція останніх років відрізняється не тільки кількісно від еміграції попередніх років, а й якісно... Російський уряд наводнює російсько-американські колонії чорносоленною літературою, агітаторами та хуліганамі-священниками. Щоб протиставити цій чорній банді наших агітаторів і пропагандистів, потрібні книги, книги й книги. У групи є бібліотека але вона не може задовольнити нові запити»²².

Більшовик, учасник повстання на броненосці «Потьомкін» І. Я. Личев повідомляв, що в Монреалі сконцентрувалося багато російських емігрантів. Серед них було чимало соціал-демократів, значна частина яких входила до Соціалістичної партії Америки²³. В цей час активну роботу в Америці розгорнули М. М. Бородін, С. П. Восков, М. Ромм, А. К. Чумак, Д. Х. Броварнюк, П. І. Травін, М. П. Янишев, А. Є. Мінкін, А. Є. Близначенко, І. Я. Личев та ін.

У червні 1907 р. відбувся з'їзд усіх російських соціал-демократичних груп Америки, на якому було створено «Союз російських соціал-демократичних організацій в Америці». До його складу увійшли групи, що працювали в Нью-Йорку, Брукліні, Бейоні, Філадельфії, Бостоні, Балтіморі, Вотербурі, Гертфордї, Провідансі, Джонстоні, Гомстеді, Пітсбурзі. Функціонувало 6 земляцтв: Борисівське, Двінське, Донецького району, Кавказьке, Мінське, Харківське. Метою «Союзу» була пропаганда соціал-демократичних ідей серед російських емігрантів²⁴. У Нью-Йорку почав діяти Об'єднаний комітет організацій РСДРП.

В грудні 1907 р. в Нью-Йорку створюється «Союз російських робітників в Америці». Він ставив такі завдання: подання допомоги безробітним і голодуючим; їх працевлаштування; грошова допомога при від'їзді на місце роботи; допомога членам «Союзу» під час страйку; медична допомога; юридична допомога; освіта. На початку 1908 р. Союз об'єднував 350 членів²⁵.

²⁰ Арх. Будинку Плеханова, ф. 1093, спр. Г. 3, арк. 11.

²¹ Буренін Н. Е. Памятные годы: Воспоминания.— Л., 1961, с. 86.

²² Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова.— М., 1973, с. 232—233.

²³ Личев И. Потемкинцы.— М., 1965, с. 163—179.

²⁴ Рус.-амер. рабочий, 1909, янв., № 10.

²⁵ Там же, 1908, июнь, № 4.

У лютому 1908 р. філадельфійська соціал-демократична група відкрила читальню та бібліотеку. Щонеділі проходили збори, читалися лекції на політичні та економічні теми²⁶.

Наприкінці 1908 р. «Союз російських соціал-демократичних організацій» в Америці був перетворений на «Лігу російських соціал-демократичних організацій в Америці», керівники якої розпочинають підготовку до скликання конференції. В листопаді 1908 р. М. Ромм написав у Закордонне бюро ЦК РСДРП (ЗБЦК) листа з детальним висвітленням діяльності «Ліги»²⁷. Секретарем ЗБЦК був на той час більшовик В. К. Таратута. 1 грудня 1908 р. ЗБЦК надіслало американським групам сприяння РСДРП закликом поширювати партійну літературу, надсилати свої видання, кореспонденції, грошову допомогу²⁸. В лютому 1909 р. ЗБЦК звернулося до М. Ромма з проханням підготувати звіт про конференцію «Ліги», а також поінформувало про стан справ у партії, про боротьбу більшовиків проти меншовиків²⁹.

Між ЗБЦК та «Лігою» встановилися тісні контакти³⁰.

Протягом року (жовтень 1908 р. — жовтень 1909 р.) від американських груп сприяння більшовики одержали 3275 франків³¹. Це викликало люте озлоблення меншовиків. Ф. І. Дан писав Г. В. Плеханову, що «сталася прикра історія з американськими грішми», просив допомогти в організації збирання грошей для меншовиків³².

В 1909 р. значно пошавили роботу групи сприяння РСДРП в Нью-Йорку, Філадельфії, Чикаго, Єлизаветпорті та інших містах. Всупереч протидії меншовиків більшовики проводять конференцію груп сприяння. Оцінюючи діяльність американських груп сприяння у травні 1909 р., ЗБЦК зазначило, що, незважаючи на перешкоди, американські товариші виконують надзвичайно важливу справу — матеріальну підтримку партії³³. Редакція газети «Русско-американский рабочий» пердала для засуджених депутатів II Державної думи 653 долари³⁴.

Значною подією в житті російської революційної еміграції в Америці був вихід № 1 газети «Русско-американский рабочий» у лютому 1908 р., виданої Центральним Комітетом «Союзу російських соціал-демократичних організацій в Америці». В першому номері редакція заявила: «Девізом «Русско-американского рабочего» служитиме вже давно начертаний на прапорі міжнародної соціал-демократії, на прапорі Міжнародного свідомого пролетаріату, і це — Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»³⁵.

Газета виходила раз на місяць. Вона інформувала про життя російської політичної еміграції, сприяла її об'єднанню. Провідну роль у виданні щомісячника відігравав більшовик з 1903 р. М. М. Бородин. Він зустрічався з В. І. Леніним у Швейцарії ще в 1903—1904 рр. Був делегатом Таммерфорської конференції, де його обрали до президії та IV з'їзду РСДРП. На початку 1907 р. емігрував у США. Це йому разом з П. І. Травіним В. І. Ленін доручив доставити туди у 1918 р. «Лист до американських робітників».

Редакція «Русско-американского рабочего» активно поширювала більшовицькі видання, зокрема газету «Пролетарий», яка, за свідченням документів, мала великий успіх на американському континенті і значно

²⁶ Там же, 1908, март, № 2.

²⁷ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 17, оп. 2, спр. 689, арк. 1.

²⁸ Пролетарий, 1908, 1 (14) дек., № 40.

²⁹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 712, арк. 8, 11.

³⁰ Там же, спр. 729, арк. 10; Пролетарий, 1909, 8 (21) янв., № 41; 1909, 12 (25) февр.; № 42; 1909, 21 февр. (6 марта), № 43; Социал-демократ, 1909, 23 мая (6 июня), № 5.

³¹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 641, арк. 11, 11 зв.

³² Арх. Будинку Плеханова, ф. 1093, спр. В. 139, арк. 17.

³³ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 745, арк. 2.

³⁴ Рус.-амер. рабочий, 1908, март, № 2.

³⁵ Там же, февр., № 1.

більший попит в середовищі російських політичних емігрантів, ніж ліквідаторська «Голос социал-демократа». Особливо успішно розповсюджувала «Пролетарий» філадельфійська група сприяння РСДРП³⁶.

Більшовик І. Я. Личев писав, що налагодження зв'язків з Більшовицьким Центром сприяло посиленню роботи: «До нас стала надходити політична література, що видавалася в Женеві, і, зокрема, «Пролетарий». Наш відділ водночас вів агітаційно-пропагандистську роботу серед російських емігрантів. Ми організували цілий ряд гуртків і шкіл, де викладалася політекономія, теорія професіонального руху і вивчали англійську мову»³⁷.

Про тісні зв'язки революціонерів, які емігрували в Америку, з В. І. Леніним та більшовицькими закордонними центрами свідчать їх попит на твори В. І. Леніна. Так, завідуючий експедицією газети «Пролетарий» Д. М. Котляренко, писав з Парижа у книжковий магазин «Звено» в Москву 17 травня 1909 р.: «Бажаючи організувати продаж за кордоном книги Вол. Ільїна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», яка щойно вийшла з друку, прошу надіслати мені на комісію покищо екземплярів 50. Я маю великі зв'язки в російських колоніях усіх міст Європи й Америки і розраховую, що мені вдасться розпродати не менш як сто примірників цієї книги»³⁸. Наприкінці червня 1909 р. філадельфійська більшовицька група звернулася в експедицію газети «Пролетарий» з листом: «Надішліть на нашу групу п'ять книг Вол. Ільїна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»³⁹.

12 лютого 1910 р. П. Карклін із штату Массачусетс писав: «Ільїна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» пришліть п'ять примірників»⁴⁰. Надходили прохання й з інших міст.

В 1907—1909 р. у Вінніпезі (Канада) вийшло 18 номерів української прогресивної робітничої газети «Червоний прапор» під девізом «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!». Потім розпочалося видання газети «Робочий народ», яка стала продовжувачем славних традицій своєї попередниці.

У політичній еміграції в Канаді вели широку політичну роботу більшовики Д. М. Котляренко, І. Я. Личев, З. Я. Литвин-Седой, О. В. Кузнецов, А. А. Михайлов (І. А. Уральський), Г. М. Деменчук, Ю. А. Хлинова-Деменчук, І. Ю. Кулик, потьомкінці С. А. Денисенко, А. Я. Дмитренко та інші.

Починаючи з 1910 р., на сторінках «Робочого народу» з'являються статті В. І. Леніна, які мали велике значення для формування соціалістичного світогляду емігрантів.

Тоді ж під назвою «Авангард» утворилася соціал-демократична організація російських емігрантів у Буенос-Айресі (Аргентина). Тут на цей час перебувало більш як 50 учасників повстання на броненосці «Потьомкін». Активну роботу з ними проводив матрос-більшовик А. В. Макаров. Революційну діяльність вели М. О. Комін-Олександровський, Б. З. Шум'яцький, А. С. Гордеев, І. І. Яковлев, М. А. Богомолец та інші, зусиллями яких була сформована аргентинська група сприяння РСДРП⁴¹ на чолі з професійним революціонером М. О. Комінін-Олександровським. У листопаді 1911 р. він звернувся до Центрального Комітету партії з письмовим проханням затвердити аргентинську групу й надати допомогу в налагодженні книжкової торгівлі, бо дуже великий інтерес до російської літератури виявляють і робітники, й інтелігенція, а також надсилати центральний орган партії газету «Социал-демократ»,

³⁶ Там же, март, № 2; 1 июня, № 4; 1 июля, № 5.

³⁷ Лычев И. Потемкинцы.— М., 1937, с. 148.

³⁸ Вопр. истории КПСС, 1975, № 4, с. 121.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 393, арк. 1; Черненко А. М., Шляхов А. Б. Участники первой русской революции в Аргентине.— Латин. Америка, 1980, № 11, с. 103—107.

більшовицьку «Рабочую газету», іншу партійну літературу. Група ставила своїм завданням підтримувати РСДРП, розгорнути агітацію й пропаганду серед російського пролетаріату в Аргентині, створити російську громадську бібліотеку-читальню в Буенос-Айресі⁴².

Російські робітники-емігранти виступали проти гноблення та експлуатації, підтримували своїх братів по класу — американських пролетарів у боротьбі проти капіталу. Особливо активну участь у страйковому русі брали С. П. Восков, І. В. Новиков, Г. Н. Мельничанський, М. Ф. Музиченко, С. Д. Сельдяков, П. І. Воеводін, Г. М. Крамаров, А. Я. Нейбут, А. К. Чумак, В. М. Лихачов та інші. Керівництво революціонерами-емігрантами здійснювали делегати III, IV і V з'їздів РСДРП М. М. Бородин, З. Я. Литвин-Седой, В. В. Дерман, Я. П. Озол, Н. І. Гурвич, А. Я. Берзін.

У Бостоні, Детройті та інших містах працював більшовик М. П. Янишев — один із засновників російської федерації в Американській соціалістичній партії, член організації «Промислові робітники світу»⁴³. Після Жовтневої революції Янишев — член виконкому Мосради, голова Московського ревтрибуналу, член колегії Московської ВЧК, член ВЦВКу. Загинув у 1920 р. в бою проти врангелівців.

Бурхливим, сповненим боротьбою було життя С. П. Воскова. Маючи за плечима революційну роботу в Катеринославі, Одесі, Полтаві, Ялті, неодноразові арешти і рятуючись від каторги, він емігрував до США. Брав активну участь у діяльності нью-йоркської профспілки теслярів, був одним з керівників установчого з'їзду Союзу робітників. Бездоганна чесність, відданість робітничому класові створили С. П. Воскову великий авторитет. Йому доручили очолити обласний комітет російських відділів східних штатів соціалістичної партії Америки.

Альберт Ріс Вільямс писав: «Восков перед від'їздом на батьківщину був у Нью-Йорку секретарем профспілкового осередку... Перед цим він пройшов на Середньому Заході школу страйкової боротьби і на власній шкірі знав, як поводить ся поліція з робітничими агітаторами під час страйків»⁴⁴.

Серед друзів Джона Ріда й Альберта Ріса Вільямса були також В. С. Шатов, С. С. Дибець, партійці-меншовики Є. Я. Волгіна, Г. І. Чудновський, Г. М. Мельничанський, та інші, яких вони називали «росіянами з Америки», «російськими американцями», а більшовиків «російсько-американськими більшовиками».

Велику роботу в Америці проводив член партії з 1902 р., більшовик В. М. Лихачов. Пішки обійшов майже увесь американський континент, скрізь вів революційну пропаганду. Згодом про свою роботу за океаном розповів В. І. Леніну. Після революції 1917 р. працював секретарем МК РКП(б), головою Московського раднаргоспу⁴⁵.

В 1910 р. побував у Нью-Йорку, Філадельфії та Чикаго В. Р. Менжинський. Повернувшись у Європу, він читав лекції на тему: «Парламентаризм і робітничий рух у США та Європі»⁴⁶.

Утікши з сибірського заслання, з 1913 р. працював серед російських емігрантів у Сан-Франциско більшовик Г. М. Крамаров⁴⁷.

П'ять років (1905—1910 рр.) прожив у США учасник революційних подій 1905 р. в Харкові А. Є. Близниченко. Він працював у Філадельфії

⁴² ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 393, арк. 2—3.

⁴³ Братская могила: Биограф. словарь умерших и погибших чл. Моск. орг. РКП. М., 1922, вып. 1, с. 201.

⁴⁴ Вильямс А. Р. Указ. соч., с. 33.

⁴⁵ Лихачева Р. С., Обух А. В. В гостях у друзей: Воспоминания о В. И. Ленине.— М., 1969, т. 3, с. 265; Левин Е. Товарищ Влас: [Василий Матвеевич Лихачев]: (Биограф. очерк, воспоминания и ст.). — М., 1926, с. 11—45.

⁴⁶ Гладков Т., Смирнов М. Менжинский.— М., 1969, с. 120.

⁴⁷ Крамаров Г. М. Февральские дни в Сан-Франциско.— Каторга и ссылка, 1927, № 1, с. 169; Политическая каторга и ссылка: Биограф. справ. чл. о-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев.— М., 1934, с. 319.

на заводі⁴⁸. В березні 1920 р. Володимир Ілліч Ленін, рекомендуючи Близначенка на відповідальну роботу, характеризував його як архінадійного партійця⁴⁹.

Російські робітники-емігранти в Америці радісно сприйняли вихід у Нью-Йорку в квітні 1911 р. газети «Новый мир», активну участь у створенні якої взяли С. П. Восков, В. М. Лихачов, А. Є. Менкін, М. П. Янишев, Г. І. Чудновський, Г. Н. Мельничанський. Це був орган російської секції соціалістичної партії Америки — перша робітнича газета соціалістичного напрямку, що друкувалася російською мовою. В. І. Ленін читав газету «Новый мир», листувався з членами її редакції, одержував від них потрібну літературу⁵⁰.

В. І. Ленін одержував газету «Новый мир» і в роки імперіалістичної війни. У Бібліотеці В. І. Леніна в Кремлі є вирізки з «Нового мира» за 1914 і 1915 рр. з його помітками⁵¹.

До складу редакції входили і меншовики, й більшовики. Тому публікувалися статті та матеріали з прямо протилежними точками зору на події, що відбувалися, й на завдання революційних сил. Меншовики намагалися перетворити газету на орган боротьби проти В. І. Леніна та більшовиків. У жовтні 1916 р. більшовики перемогли і В. І. Ленін вітав їх з цим успіхом.

Досить сильний вплив мали більшовики у Детройті (штат Мічіган). На початку 1914 р. тут виходить газета «Луч». Її редактором був більшовик Й. М. Полонський. До переїзду у США він був членом паризької більшовицької групи, працював разом з Леніним. Підтримував зв'язки з Комітетом закордонних організацій у Парижі. Член комітету закордонних організацій (КЗО) А. В. Попов інформував Н. К. Крупську та В. І. Леніна: «Від Полонського (Детройт) одержали листа, надсилає нам газету «Луч», де була передрукована стаття про Бейліса... Буде старатися з цієї газети зробити опорний пункт більшовиків на противагу «Новому миру»⁵². Газета «Луч» інформувала російських політичних емігрантів про революційну боротьбу проти самодержавства в Росії. Дуже важлива стаття «Російський робітник у 1912 році» була надрукована у № 3. В ній висвітлювалося наростання страйкового руху в Росії в період нового революційного піднесення, наводилися точні цифри про кількість страйків, зокрема її політичного характеру. Ці дані були взяті із статистичного щорічника Росії за 1914 рік. Вони фігурують у сучасній історико-партійній літературі⁵³.

Одним із важливих завдань, які вирішували більшовики в еміграції, була допомога політкаторжанам, засланням і в'язням. У Західній Європі, Америці та Австралії діяли різні організації допомоги політв'язням. До найсильніших належало Нью-Йоркське товариство допомоги політичним зсильнопоселенцям Сибіру. Воно координувало свою діяльність з Краковським Союзом допомоги політичним в'язням Росії та Паризьким комітетом В. М. Фігнер. Нью-Йоркське товариство скеровувало роботу своїх організацій у Сан-Франціско, Лос-Анджелесі, Клівленді, Детройті, Рочестері, Буффало, Чикаго⁵⁴. В різних містах Америки активно працювали Н. І. Мелков-Кочурихін, Я. Я. Юргіс, М. М. Бородин, Г. Крамаров та ін. Товариство і його відділи надсилали значні суми в'язням у Сибір. Так, із січня 1911 р. по червень 1915 р. було відправлено 9516 крб.⁵⁵

⁴⁸ Невский В. Материалы для биографического словаря социал-демократов, вступивших в российское рабочее движение за период от 1880 до 1904 гг.— М., 1923, вып. 1, с. 85.

⁴⁹ Див.: Ленін В. І. П. Д. Троцькому.— Повне збір. творів, т. 51, с. 171.

⁵⁰ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 48, с. 260, 282.

⁵¹ Библиотека В. И. Ленина в Кремле: Каталог. — М., 1961, с. 570.

⁵² ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 1456, арк. 3.

⁵³ Луч, 1914, 14 февр., № 3; История КПСС. М., 1966, т. 2, с. 332—333.

⁵⁴ Новый мир, 1913, 30 мая; 1914, 13 марта.

⁵⁵ Сибирь и каторга, 1916, февр., № 1, с. 22—23.

Комітет закордонних організацій за дорученням В. І. Леніна в 1914 р. пильно стежить за поживавленням в Америці роботи більшовиків. Член КЗО А. В. Попов писав Н. К. Крупській: «Ви вже знаєте, напевно, від Ілліча та від Інесси, що КЗО вирішив звернути особливу увагу на Америку. Мені доручено утворити спеціальний американський секретаріат, який потроху і працює»⁵⁶. Був надісланий лист В. М. Лихачову із закликом докласти зусиль до поживавлення діяльності більшовиків у Чикаго⁵⁷. Ще один великий лист про стан справ у США був надісланий Н. К. Крупській⁵⁸. А. В. Попов і далі продовжував інформувати В. І. Леніна та Н. К. Крупську про листи, що надходили з США: «Від Мауріна (Рісбург) хороший лист з побажанням успіхів і обіцянкою всілякого сприяння. Від Кренгеля одержали лист і замовлення на літературу та гроші за стару»⁵⁹.

Значною за кількістю й досить впливовою була революційна еміграція з Латвії. У роки війни в Загальній організації СДЛК у США налічувалось приблизно 2 тис. членів. Ще з 1906 р. латиські революційні емігранти почали видавати газету «Страднієкс», редакторами якої були Я. Озол (1909—1913 рр.), Ф. Розінь (1913—1917 рр.). На її сторінках були опубліковані цілком або у викладі праці В. І. Леніна «Війна і російська соціал-демократія», «Становище і завдання соціалістичного Інтернаціоналу», «Конференція закордонних секцій РСДРП», а «Крах II Інтернаціоналу» в 1916 р. вийшла латиською мовою окремим виданням⁶⁰.

Поживавленню роботи серед революціонерів-емігрантів сприяв також дворічний ювілей більшовицької «Правди». У Нью-Йорку й Чикаго були створені групи сприяння газеті.

2 червня 1914 р. А. В. Попов писав В. І. Леніну: «З Нью-Йорка від Сельдякова був гарний лист. Кличуть вас читати реферат. Сподіваються зробити великі збори. Уже скликали нараду більшовиків. Знайшлося в Нью-Йорку таких дев'ять чоловік. Був лист і з Чикаго. Там також налагодили роботу. Не завадило б у ЦО тиснути маленьку відозву від КЗО до американських товаришів про сприяння партії». А 13 липня А. В. Попов надіслав нового листа: «...Готуйтеся, Іллічу, їхати в Америку. Публіка наша геть розворушилася. Організували вже дві групи сприяння «Правде» — в Чикаго та Нью-Йорку, причому з Нью-Йорка пишуть..., що всі активні працівники — більшовики, пишуть знов, що «Новому миру» доводиться скрутно, що незабаром ліквідаторів виб'ють звідти і оберуть більшовицьку редакцію. В обласному комітеті (американській КЗО) сидять також більшовики, є багато і з примиренським нальотом (але — не із злісним). Обрали спеціальний комітет для підготовки вашого реферата з трьох чоловік, із них двоє — з обласного комітету, обіцяють колосальний успіх. Кличуть на кінець вересня—жовтня. Вивільняйтеся!»⁶¹.

Активізація роботи диктувала необхідність підготовки кадрів. З цією метою російський відділ соціалістичної партії США вирішив відкрити в Брукліні курси по вивченню соціалізму для тих вихідців з Росії, які на той час іще не оволоділи основами соціалістичного світогляду. В січні 1913 р. відбулося офіційне відкриття курсів, які називалися школою суспільних наук. На курсах навчалось 250 чол.⁶², заняття велися російською мовою.

⁵⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 1456, арк. 1.

⁵⁷ Там же, арк. 4 зв.

⁵⁸ Там же, ф. 2, оп. 5, спр. 393, арк. 1.

⁵⁹ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 1456, арк. 3.

⁶⁰ Штейнберг В. Чарлз Скотт, его друзья и враги: О Карле Янсонсе.— М., 1983, с. 95, 106.

⁶¹ Якушина А. П. Ленин и заграничная организация РСДРП, 1905—1917.— М., 1972, с. 242.

⁶² Новый мир, 1913, 3 янв., № 92; 1913, 21 февр., № 99.

В 1908—1914 рр. закордонні більшовицькі осередки й окремі більшовики проводили значну роботу на американському континенті. Об'єднанні в Лігу російських соціал-демократичних організацій, вони підтримували зв'язки з центральними органами партії, КЗО та безпосередньо з В. І. Леніним. У Східних штатах США (з центром у Нью-Йорку) діяло близько 20 російських відділів, у Західно-Центральних (з центром у Чикаго) разом з Канадою — ще 15 відділів соціалістичної партії Америки⁶³.

Одне з перших повідомлень у США про В. І. Леніна з'явилося в статті соціаліста В. Уоллінга, який зустрівся з ним під час перебування в Росії у 1905—1907 рр. Ленін розмовляв з В. Уоллінгом про шляхи російської революції, про аграрне питання. В. Уоллінг описав це у своїй книзі «Послание России (истинное значение русской революции)»⁶⁴, опублікованій 1910 р. в Берліні.

Під час роботи Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу (1907 р.) В. І. Ленін познайомився з старим партійним працівником СПА Ю. Я. Хаммером, а в 1910 р. на Копенгагенському конгресі — з В. Хейвудом.

Велике значення мало те, що статті, в яких автори-більшовики пропагували ленінізм, російські емігранти могли прочитати у своїх газетах «Новый мир» і «Робочий народ». Ця остання 27 грудня 1911 р. розповіла про похорон Поля Лафарга та його дружини Лаури (дочки К. Маркса), в якому від імені російських товаришів брав участь В. І. Ленін. А 9 жовтня 1912 р. у статті про серпневий антипартійний блок і його конференцію повідомлялося, що ленінці відмовилися від участі в цій конференції.

Через більшовиків, які перебували в американській еміграції, розкривалася діяльність партії, її вождя В. І. Леніна. Про це свідчать листи, адресовані йому із США. Так, 2 травня 1913 р. помічник секретаря Бостонської школи політичної економії просить надіслати для вивчення примірник Програми РСДРП. Виконавши цю заявку, В. І. Ленін на листі зробив помітку: «Надіслано 15.V. 1913»⁶⁵. У грудні 1913 р. В. І. Ленін одержав листа від редактора американської соціалістичної газети «Arreal to Reason» Д. Уоррена з повідомленням про швидке поширення ідей соціалізму в США, випуск соціалістичних брошур і листівок, відправку В. І. Леніну брошури та списку видань газети⁶⁶. 30 травня 1914 р. надійшов лист Генерального секретаря Робітничого клубу в Нью-Йорку з повідомленням про передачу грошей з революційного фонду на користь РСДРП(б)⁶⁷.

Під час імперіалістичної війни 1914—1918 рр. робота більшовиків в Америці тривала. Вони пропагували ленінське вчення про війну, мир і революцію, виховували російських політичних емігрантів у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Цьому сприяла публікація газетою «Новый мир» ленінських резолюцій Бернської конференції закордонних секцій РСДРП 14 — 19 лютого 1915 р. і статті про неї П. І. Лебедева-Полянського⁶⁸. Активізації діяльності більшовиків у США під час війни сприяли лекційні поїздки в цю країну О. М. Коллонтай та О. Г. Шляпникова за завданням В. І. Леніна.

Як тільки була одержана звістка про перемогу Лютневої революції в Росії, в усіх великих центрах російської революційної еміграції відбулися мітинги. П. М. Керженцев писав, що повалення царизму стало для політемігрантів владним закликком до повернення на батьківщину для продовження революційної боротьби⁶⁹. Про це повідомляли «Новый

⁶³ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 179, арк. 37.

⁶⁴ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника, т. 2, с. 216.

⁶⁵ Письма В. И. Ленину из-за рубежа.— М., 1966, с. 37.

⁶⁶ Там же, с. 38.

⁶⁷ Там же, с. 40.

⁶⁸ Новый мир, 1915, 15 мая, № 362; 17 мая, № 363; 18 мая, № 364.

⁶⁹ Летопись, 1917, июль — август, № 7/8, с. 260.

мир», «Голос труда». По всій Америці створювалися комітети по відправці росіян додому. Долаючи труднощі, різними шляхами повертаються вони на рідну землю. З березня по жовтень 1917 р. в революційну Росію прибули більшовики та меншовики-інтернаціоналісти І. В. Бабкін, А. М. Бичкова, Я. А. Бердін, А. Є. Близниченко, С. П. Восков, В. Володарський, І. В. Кузнецов, І. Ю. Кулик, Д. М. Котляренко, Г. М. Крамаров, О. М. Краснощоків, В. М. Лихачов, І. Я. Личев, А. Я. Нейбут, В. С. Міцкевич-Капсукас, Г. Н. Мельничанський, О. Є. Мінкін, С. М. Семков, М. П. Янишев, Н. М. Янсон, Г. І. Чудновський, А. К. Чумак, П. М. Керженцев, М. М. Бородін, В. С. Шатов, Є. З. Ярчук, М. Л. Ёшовський і багато інших. Вони активно включилися в політичну роботу. А ті, що залишилися в Америці, пропагували там ідеї Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Уряд США переслідував російських революційних емігрантів. Ще наприкінці XIX ст. був розроблений російсько-американський трактат про видачу політичних емігрантів. Проти нього революційні емігранти вели рішучу боротьбу. У США за революційну роботу арештовували І. Я. Личева, В. М. Лихачова, С. В. Воскова, Г. І. Чудновського та ін.

Російські політичні емігранти й переважна більшість російських робітників в Америці з ентузіазмом зустріли перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Якщо після Лютневої революції власті США всіляко протидіяли поверненню інтернаціоналістів і насамперед більшовиків у революційну Росію, то тепер стали на шлях насильної їх депортації.

В. І. Ленін зазначив: «В усьому цивілізованому світі відбувається тепер висилка більшовиків, переслідування їх, ув'язнювання їх в тюрми, як, наприклад, ...погроми проти більшовиків в Америці і т. п. ...озброєні до зубів країни бояться присутності в них кількох десятків людей з відсталого, голодного, розореної Росії...»⁷⁰. До цього питання він повертався неодноразово. 18 лютого 1920 р. на запитання кореспондента американського інформаційного агентства «Universal Service» «Ваші погляди на депортацію російських революціонерів з Америки?» В. І. Ленін відповів: «Ми їх прийняли. Ми у себе революціонерів не боїмося. Ми взагалі не боїмося нікого і, якщо Америка боїться ще яких-небудь сотень або тисяч своїх громадян, ми готові почати переговори про прийняття нами всіх і всяких страшних для Америки громадян (крім кримінальних злочинців, звичайно)»⁷¹.

На II Конгресі Комінтерну В. І. Ленін заявив: «Недавно телеграф повідомив нас, що Америка хоче вислати до нас, в Росію, ще 500 комуністів, щоб позбутись «шкідливих агітаторів».

Якби навіть Америка не 500, а цілих 500 000 російських, американських, японських, французьких «агітаторів» вислала до нас, то справа не зміниться...»⁷². Емігранти з Росії, а їх з 1825 по 1917 р. прибуло до США більш як 4 млн. чол., внесли значний вклад у розвиток економіки та культури цієї країни.

Перебування більшовиків в американській еміграції сприяло обміннові досвідом робітничого та соціалістичного руху, а їхня участь у боротьбі пролетаріату США, Канади, Аргентини та інших країн революціонізувала трудящі маси. Це зміцнювало міжнародний робітничий рух.

⁷⁰ Ленін В. І. I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 37, с. 475.

⁷¹ Ленін В. І. Відповідь на запитання берлінського кореспондента.— Там же, т. 40, с. 141.

⁷² Ленін В. І. II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу.— Там же, т. 41, с. 211.

А. М. Черненко

В. И. ЛЕНИН И РУССКАЯ РЕВОЛЮЦИОННАЯ ЭМИГРАЦИЯ В АМЕРИКЕ

Резюме

В статье на широкой документальной базе раскрываются тесные связи В. И. Ленина с политической эмиграцией в Америке на различных этапах развития революционного движения российского пролетариата как одной из форм борьбы против самодержавия.

В. Я. РЕВЕГУК (Полтава)

В. І. ЛЕНІН І БОРЬБА ЗА ХЛІБ
НА УКРАЇНІ В 1917—1921 рр.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянській державі довелося переборювати значні труднощі, в тому числі економічного характеру. Розруха і голод, викликані імперіалістичною війною та опором повалених класів, набули катастрофічного розмаху. Населення міст і армія дедалі більше відчували нестачу продуктів харчування, хоч у країні було досить зерна для того, щоб не допустити продовольчої кризи. Так, лише на Україні його запаси становили 516 млн. пудів¹, але знаходився хліб у руках куркулів і спекулянтів, які відмовлялися продавати його пролетарській державі, намагаючись кістлявою рукою голоду перешкодити переможній ході соціалістичної революції. «Голод не від того, — вказував В. І. Ленін, — що хліба нема в Росії, а від того, що буржуазія і всі багаті дають останній, рішучий бій пануванню трудящих, державі робітників, Радянській владі на найбільш важливому і гострому питанні, на питанні про хліб»².

Продовольча проблема перебувала в центрі уваги Комуністичної партії і Радянської держави. Адже лише правильне її розв'язання давало можливість врятувати трудящих від голодної смерті, зміцнити союз робітничого класу і селянства, зберегти завоювання соціалістичної революції. За цих умов, підкреслював В. І. Ленін, боротьба за хліб тісно перепліталася з боротьбою за соціалізм³.

Величезна роль у розв'язанні продовольчого питання належала В. І. Леніну. «Без його активної і безпосередньої участі..., — згадував О. Д. Цюрупа, — проблема постачання країни не була б розв'язана і, може, трудящі не знесли б продовольчих випробувань, які припали їм. Ми, працівники продовольчої справи, були тільки виконавцями, які прибирали вказівки Леніна в форму практичних заходів»⁴.

Незважаючи на те, що в багатьох узагальнюючих працях, монографіях та окремих статтях, присвячених встановленню і зміцненню Радянської влади на Україні, тією чи іншою мірою висвітлюється керівна роль В. І. Леніна у проведенні продовольчої політики в республіці⁵, це пи-

¹ Шерман І. Л. З історії продовольчої політики Радянської влади на Україні в період перемоги соціалістичної революції.— Учені зап. Харк. ун-ту, т. 89. Труды історичного факультету, 1957, т. 6, с. 166.

² Ленін В. І. Про голод: (Лист до пітерських робітників).— Повне збір. творів, т. 36, с. 337.

³ Див.: Ленін В. І. IV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви, 27 черв.—2 лип. 1918 р.: Доп. про поточ. момент 27 черв.— Там же, с. 424.

⁴ Спогади про В. І. Леніна: В 5-ти т. К., 1970, т. 3, с. 376.

⁵ Історія Української РСР.—К., 1977.—Т. 5.—591 с.; Давыдов М. И. Борьба за хлеб.—М., 1971.—220 с.; Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны.— Киев, 1962.—262 с.;

тання ще не стало предметом спеціального дослідження. Автор даної статті прагнув на основі нових матеріалів розкрити деякі аспекти згаданої теми.

З перших днів існування Радянської влади на Україні одним з першочергових завдань її уряду було налагодження постачання продовольства населенню та виділення певної кількості хліба для трудящих районів, де лютував голод. 24 січня 1918 р. Народний секретаріат продовольства УСРР зобов'язав усі місцеві Ради і продовольчі органи республіки «вжити рішучих негайних заходів для вилучення надлишків хліба і відправлення його голодуючим губерніям, у Петроград і фронту»⁶. За ініціативою більшовицьких організацій і Рад у села були направлені робітничі й червоногвардійські загони, які при сприянні сільської бідноти виявляли і реквізували надлишки хліба у колишніх поміщицьких маєтках та куркульських господарствах, а також проводили його заготівлю шляхом товарообміну. Боротьба за хліб на Україні на початку 1918 р. проходила в умовах наступу австро-німецьких окупантів, а також у той час, коли новий державний апарат лише створювався й принципи продовольчої політики Радянської влади ще не були остаточно вироблені. Результати цієї боротьби залежали головним чином від тривалості існування Рад в окремих районах республіки та ініціативи місцевих органів влади.

В. І. Ленін уважно стежив за збиранням продовольства на Україні для допомоги трудящим голодуючим губерніям. 15 січня 1918 р. він телеграфував Г. К. Орджонікідзе і В. О. Антонову-Овсієнку: «Ради бога, вживайте *найбільш* енергійних і *революційних* заходів для відправлення *хліба, хліба і хліба*»⁷. Через кілька днів Володимир Ілліч знову вимагав від них докласти всіх зусиль для якнайшвидшої заготівлі та відправки хліба в Петроград⁸. Виконуючи його настанови, більшовики України налагодили безперервне вивезення продовольства з тієї частини території республіки, якій загрожувала окупація австрійськими і німецькими військами. Так, до початку березня 1918 р. з Харківської губернії було вивезено близько 3,5 млн. пудів хліба⁹, а з Таврійської протягом лютого—квітня — 5184 вагони (близько 5,2 млн. пудів)¹⁰. Крім того, з Лівобережної України, за неповними даними, було вивезено більш як 2 млн. пудів цукру¹¹. III з'їзд КП(б)У зобов'язав Наркомпрод УСРР при розподілі продуктів «виділяти якомога більшу частину для відправлення в першу чергу голодуючим братам Радянської Росії»¹². Отже, більшовики України свято виконували клятву: «Перше завдання — допомогти голодній півночі»¹³.

Новий етап боротьби за хліб на Україні розпочався після розгрому австро-німецьких окупантів та військ буржуазно-націоналістичної Директорії. В цей час працівники місцевих органів Радянської влади почали використовувати досвід, нагромаджений у цій справі в РРФСР. Він переконливо свідчив, що успіх продовольчої роботи залежав насам-

Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920).— М., 1966.— 446 с.; Терещенко Ю. И. Становлення «воєнного комунізму» і продовольча справа на Україні в 1919 р.— Іст. дослідження. Вітчизняна історія, 1977, вип. 3; Шерман І. Л. Назв. праця; Юбкін В. П. Здійснення продовольчої політики на Україні (грудень 1919—1920 рр.).— Укр. іст. журн., 1961, № 1 та ін.

⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов и материалов. К., 1957, т. 3, с. 543—544.

⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 50, с. 30.

⁸ Див.: Там же, с. 33.

⁹ Земля и воля, 1918, 8 марта.

¹⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 1943, оп. 3, спр. 243, арк. 2; Крим. обл. держ. арх., ф. Р—1900, оп. 1, спр. 6, арк. 20, 24, 31, 33.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3958, оп. 1, спр. 10, арк. 20.

¹² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК К., 1976, т. 1, с. 48.

¹³ Див.: Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 65.

перед від встановлення державної монополії на хліб, яка передбачала заборону приватної торгівлі ним і обов'язковий продаж його надлишків державі за твердими цінами. Державна монополія на хліб була покладена в основу продовольчої політики Радянського уряду. Її вістря було спрямоване проти куркульства і служило інтересам широких мас трудящих. «Ми повинні стояти за хлібну монополію до кінця...»¹⁴, — неодноразово підкреслював В. І. Ленін. У роки громадянської війни при розподілі продовольства серед населення державні органи керувалися принципом: «Хто не працює, той не їсть». Успішне здійснення державної монополії на хліб було можливим лише за умови централізації продовольчої справи, безпосередньої участі пролетаріату в заготівлі хліба та організації бідноти на боротьбу проти капіталістичних елементів села.

Протягом січня — першої половини лютого 1919 р. на Україні було запроваджено державну монополію на хліб, чай, цукор і сіль та вжито заходів до вилучення надлишків хліба в селянських господарствах і встановлення твердих цін на нього. Однак нечисленні продовольчі органи республіки не мали можливості вилучати хліб у куркулів, а спроба залучити до цієї справи споживчу кооперацію не увінчалася успіхом, бо її контрреволюційна верхівка не бажала співробітничати з пролетарською державою. В цих умовах першочерговим завданням Радянської влади стало налагодження товарообміну між містом і селом, робітничим класом і селянством. З правильною його організацією В. І. Ленін пов'язував «існування всієї влади робітників і селян», саме «існування Радянської Росії»¹⁵.

Одночасно на Україні проводилася реквізиція товарів, що зберігалися на складах оптових торговців і в магазинах, власники яких займалися спекуляцією, а також було взято на облік промислові товари, що належали кооперативам.

10 лютого 1919 р. Раднарком УСРР прийняв постанову про постачання сільського населення промисловими товарами через споживчу кооперацію під контролем місцевих продовольчих органів¹⁶. Товарообмін між містом і селом мав сприяти заінтересованості селянства у здаванні хліба, оскільки сільськогосподарські продукти обмінювалися на промислові товари у відповідності з твердими державними цінами на них. Сільській бідноті, яка не мала надлишків хліба, товари дозволялося купувати за готівку. На Україні, на відміну від РСФРР, крім колективного, практикувався й індивідуальний товарообмін, але його обсяг не перевищував 30% загального обміну¹⁷. Цей тимчасовий захід був розрахований головним чином на залучення середняка, який мав значні запаси хліба, на бік Радянської влади.

Проте шляхом товарообміну не вдалося подолати або навіть істотно зменшити продовольчу кризу. Вже в квітні — травні 1919 р. до Наркомпроду УСРР все частіше почали надходити повідомлення, що сільська буржуазія відмовляється продавати хліб за твердими цінами або обмінювати його на промислові товари¹⁸. Класове спрямування товарообміну викликало жорстокий опір куркульства, протистояти якому могли лише згуртовані дії сільської бідноти, яка «...побачила, що для того, щоб ...відновити товарообмін, без якого село жити не може, не можна йти разом з сільською буржуазією і з куркулями. Треба організуватись

¹⁴ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і професійних спілок. 4 червня 1918 р.: Доп. про боротьбу з голодом.— Там же, т. 36, с. 378.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді робітників водного транспорту, 15 берез. 1920 р.— Там же, т. 40, с. 208.

¹⁶ Декреты, приказы, обязательные постановления, объявления и распоряжения по продовольствию центральных и местных органов УССР. Харьков, 1919, вып. 2, с. 18.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 21, арк. 53.

¹⁸ Там же, спр. 2401, арк. 268.

окремо»¹⁹. Але у той час класові організації сільської бідноти лише створювалися.

З часу відновлення Радянської влади на Україні до 1 червня 1919 р. серед сільського населення було розподілено 16939 тис. аршинів мануфактури, 56 тис. пар калаш, 2 228 700 пудів-цукру, 4180 ящиків сірників, значну кількість солі та інших товарів. За цей же час держава одержала від селян 5 896 517 пудів хліба, причому частину — за продрозверсткою²⁰. Слід враховувати той факт, що вартість продовольства, яке вивозилося в міста, була в кілька разів меншою, ніж вартість промислових товарів, які доставлялися на село. Отже, від товарообміну більш виграло село. Однак, незважаючи на нееквівалентність обміну, Радянська влада продовжувала економічне стимулювання дрібного виробника, оскільки посилення економічної допомоги селянству сприяло формуванню і зміцненню його союзу з робітничим класом.

Велике значення у створенні товарного фонду республіки мала допомога їй з боку Радянської Росії. Вже 9 січня 1919 р. колегія Наркомпроду РСФРР вирішила виділити Україні товари, які спочатку планувалося розподілити серед робітників Уралу. Згодом вони були вивезені звідти в зв'язку з наступом білогвардійських військ Колчака²¹. Лише протягом першої половини 1919 р. з РСФРР на Україну надійшло близько 43,8 млн. аршинів мануфактури²². Посильну допомогу трудящим УСРР подавали й радянські органи інших республік. Так, до кінця червня з Білорусії Україна одержала 1363 вагони з лісом, сірниками, папером, цвяхами та іншими товарами²³.

Поставки виробів фабрично-заводської промисловості з братніх радянських республік були важливим джерелом поповнення товарних ресурсів України.

У зв'язку з дальшим загостренням продовольчого становища успішне здійснення товарообміну дедалі більше залежало від кількості заготовленого хліба. Це вимагало переходу від добровільного обміну до обов'язкового. За цих умов важливим засобом заготівлі сільськогосподарських продуктів стала нова форма економічних взаємовідносин між містом і селом — продовольча розверстка — найефективніший метод здійснення хлібної монополії. Як і вся політика «воєнного комунізму», продрозверстка була тимчасовим заходом, викликаним надзвичайно складними обставинами громадянської війни. В. І. Ленін зазначав, що «...ми, будучи в обложеної фортеці, не могли продержатись інакше, як застосуванням розверстки...»²⁴⁻²⁵.

У прийнятій 19 лютого 1919 р. постанові ЦК РКП(б) запропонував урядові УСРР розгорнути роз'яснювальну роботу серед селянства про необхідність запровадження продрозверстки і зобов'язав Наркомпрод України визначити кількість хліба, яку мало здати населення кожної місцевості²⁶. В написаному В. І. Леніним доповненні до постанови визначалися основні принципи збирання продрозверстки: «...з бідних селян нічого, а середняка помірно, з багатого багато»²⁷. Він радив визначити максимальний надлишок хліба на Україні в 500 млн. пудів, але для роз-

¹⁹ Ленін В. І. VI Всеросійський Надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів. 6—9 листопада 1918 р.: Промова про роковини революції 6 листоп.— Повне збір. творів, т. 37, с. 137.

²⁰ Ревегук В. Я., Нестуля О. О. Організація товарообміну на Україні в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.).— Історія нар. госп-ва та екон. думки Укр. РСР, К., 1983, вип. 17, с. 37.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 21, арк. 59; Нар. хоз-во, 1919, № 9/10, с. 45.

²² ЦДАНГ СРСР, ф. 2012, оп. 1, спр. 28, арк. 52; спр. 14, арк. 198.

²³ Там же, ф. 1943, оп. 1, спр. 531, арк. 205 зв.

²⁴⁻²⁵ Ленін В. І. Доповідь про продовольчий податок на зборах секретарів і відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії, 9 квіт. 1921 р.— Повне збір. творів, т. 43, с. 135.

²⁶ Ленін В. І. Про Україну. К., 1977, ч. 2, с. 484.

²⁷ Ленін В. І. До проекту постанови ЦК РКП(б) про продрозверстку на Україні.— Повне збір. творів, т. 37, с. 498.

верстки взяти лише п'яту або десяту його частину. 11 березня ЦК РКП(б) прийняв нову, розгорнуту постанову про продовольчу політику на Україні. В ній, зокрема, зазначалося, що Наркомпрод УСРР є єдиним органом, який має монополне право розпоряджатися продовольчими запасами республіки. Перед ним ставилося завдання «доставити півночі до 1 червня 50 млн. пудів хліба»²⁸.

Керуючись ленінськими настановами, Раднарком УСРР декретом від 12 квітня 1919 р. запровадив продрозверстку на хліб і зерновий фураж у розмірі 139 млн. пудів, що становило близько половини всіх запасів. Того ж дня ВУЦВК прийняв декрет про продовольчу диктатуру, за яким Наркомпрод УСРР одержав надзвичайні повноваження на заготівлю і розподіл продовольства та предметів широкого вжитку серед населення і мав залучати до цього споживчу кооперацію, «дотримуючись... системи товарообміну з селом»²⁹. Таким чином, Радянська влада не відмовлялася від принципів товарного еквіваленту при вилученні надлишків хліба, хоч в умовах «воєнного комунізму» сфера застосування товарообміну звужувалася.

Перехід до продрозверстки поставив перед органами Радянської влади на Україні завдання дальшого вдосконалення і централізації їх продовольчого апарату, створення якого гальмувалося внаслідок недостатньої кількості місцевих кадрів, загострення класової боротьби і складної воєнно-політичної обстановки. Виступаючи 13 березня 1919 р. на мітингу в Народному домі в Петрограді, В. І. Ленін говорив, що в організаційному відношенні продовольча справа на Україні перебуває в ще гіршому стані, ніж у Радянській Росії після Жовтневої революції. «На Україні зовсім нема продовольчого апарату»³⁰, — підкреслював Володимир Ілліч. Для його створення лише протягом січня—березня 1919 р. на Україну з РСФРР було послано 2518 комуністів і безпартійних робітників³¹. Серед них — такі досвідчені організатори продовольчої справи, як О. Г. Шліхтер, призначений наркомом продовольства УСРР, Л. І. Рузер (його заступник), Р. І. Ейхе, К. Г. Мясков, Я. М. Дудник, К. К. Стрієвський та інші.

Виходячи з програмних положень Комуністичної партії про керівну роль пролетаріату в соціалістичній революції, В. І. Ленін висунув ідею масового походу робітничого класу на село для організації боротьби за хліб і розгрому куркульства. Доля революції, наголошував він, залежить від того, «...чи буде влада в руках пролетаріату, чи приєднає він до себе всю сільську бідноту..., чи зуміє він привернути на свій бік селян, у яких нема розходження з ним, і чи об'єднає всю цю масу ...проти другого табору, табору поміщиків, імперіалістів і куркулів?»³². Жодне місто, вказував В. І. Ленін, не мало стільки бійців продовольчого фронту, як Петроград. Тому від імені трудящих України він звернувся до петроградських робітників із закликом: «... Дайте ще, напружте ще ваші зусилля!» Ми можемо тепер і ми повинні допомогти українським товаришам, тому що їм доводиться будувати апарат Радянської влади на місці, очищеному і спустошеному стражданнями так, як ніде не терпіли і не страждали!»³³. В. І. Ленін радив мобілізувати робітників петроградських заводів, які тимчасово не працювали, для продовольчої роботи на Україні і на Дону³⁴.

Заклик вождя партії знайшов палкий відгук серед робітничого класу Радянської Росії. Десятки продовольчих загонів, у яких налічувало-

²⁸ Ленін В. І. Про Україну, ч. 2, с. 484.

²⁹ Шліхтер О. Г. Вибрані твори.— К., 1959, с. 610.

³⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 34.

³¹ Давыдов М. И. Указ. соч., с. 146.

³² Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВУЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок Москви 29 липня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 11.

³³ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади.— Там же, т. 38, с. 66.

³⁴ Див.: Ленін В. І. Петроградським організаціям.— Там же, т. 50, с. 296.

ся близько 3 тис. чол.³⁵, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, протягом 1919 р. взяли участь у боротьбі за хліб, за зміцнення завоювань соціалістичної революції на Україні.

Враховуючи нечисленність продовольчого апарату та гостроту класової боротьби в українському селі, Наркомпрод УСРР вирішив зосередити основні сили для заготівлі хліба в тих районах, де вирощувалася найбільша його кількість. З ініціативи О. Г. Шліхтера у березні 1919 р. розпочалося формування продовольчих експедицій, які склалися з досвідчених працівників апарату та озброєних продзагонів. Експедиційний спосіб заготівлі хліба в тих умовах повністю себе виправдав, проте він не міг бути основним методом розв'язання продовольчого питання. Успішна заготівля хліба насамперед залежала від активної діяльності місцевих продовольчих органів та класової згуртованості сільської бідноти, здатної дати гідну відсіч куркульській контрреволюції. У зв'язку з цим 26 березня 1919 р. колегія Наркомпроду РСФРР звернула увагу продовольчих органів України на те, що «застосування всіх методів заготівель, зрештою, повинно привести до зміцнення місцевих продовольчих органів як основного фундаменту продовольчої роботи»³⁶.

Боротьба за хліб на Україні в 1919 р. проходила в надзвичайно складних умовах громадянської війни. Куркульські банди, безчинства яких посилювалися після запровадження продовольчої розверстки, вбивали представників місцевих органів Радянської влади і всіляко намагалися зірвати заготівлю хліба. Внаслідок вторгнення білогвардійських військ Денікіна виконання плану продрозверстки стало практично неможливим.

Вирішальне значення у виробленні продовольчої політики на Україні в 1920 р. відіграли написані В. І. Леніним тези резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», прийнятої 29 листопада 1919 р. і підтвердженої згодом VIII Всеросійською конференцією РКП(б). «Найближчим завданням продовольчої політики на Україні, — зазначалося в цьому документі, — повинно бути вилучення хлібних надлишків *тільки в строго обмеженому розмірі*, необхідному для постачання української бідноти, робітників і Червоної Армії»³⁷. При вилученні надлишків хліба необхідно було не ущемляти інтересів середнього селянства і відокремлювати його від куркульських елементів.

У зв'язку з скрутним становищем, в якому опинилося українське селянство, пограбоване денікінцями, слабкістю державного і продовольчого апарату та розгулом куркульського бандитизму воно мало здати державі лише чверть надлишків хліба врожая 1919 р., тобто близько 600 млн. пудів. Причому частина хліба, зданого заможним селянством, повинна була залишатися для потреб бідноти. В телеграмі на ім'я Й. В. Сталіна В. І. Ленін повідомляв: «Я схвалю зменшену розверстку і обов'язкову видачу бідноті в першу чергу частини зібраного хліба. Треба бідноту перш за все заінтересувати»³⁸. Через два дні Володимир Ілліч знову радив «здійснювати розверстку повністю, нагороджуючи бідноту хлібом і сіллю...»³⁹. Декретом Раднаркому УСРР від 26 лютого 1920 р. хлібна розверстка була встановлена в розмірі 160,5 млн. пудів. Селянські господарства, посівна площа яких не перевищувала трьох десятин, повністю звільнялися від її виконання. Бідноті виділялося 10—25% зібраного хліба⁴⁰. У березні принцип продрозверстки був пошире-

³⁵ Отчет Всероссийского Центрального Совета профессиональных союзов за 1919 г. — М., 1920, с. 120.

³⁶ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 21, арк. 55.

³⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979, т. 2, с. 121.

³⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 51, с. 134.

³⁹ Там же, с. 135.

⁴⁰ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР. Харьков, 1920, № 1, ст. 16.

ний на заготівлю м'яса, а згодом — й інших продуктів харчування та сільськогосподарської сировини.

Складність боротьби за хліб на Україні полягала в тому, що в роки громадянської війни протягом тривалого часу територія республіки була театром воєнних дій або прифронтовим тилом. Крім того, до середини 1920 р. неминучий і закономірний процес класового розмежування селянства тут ще не завершився, і біднота ще не пройшла до кінця школи класової боротьби проти куркульства, опір якого зростав у міру розвитку соціалістичної революції. Оцінюючи умови продовольчої роботи на Україні, В. І. Ленін говорив: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»⁴¹.

Імперіалістична війна та іноземна воєнна інтервенція негативно вплинули на розвиток сільського господарства України. Посівні площі під зерновими культурами скоротилися в 1920 р. порівняно з 1913 р. на 30%, а під технічними — на 75—90%⁴². Характерний для періоду громадянської війни процес натуралізації сільськогосподарського виробництва викликав зміни і в структурі посівів. Якщо посіви ярої пшениці скоротилися на 13,7%, вівса — на 16,9%, ячменю — на 21,1%, то круп'яних культур, навпаки, збільшилися майже на 40%, а маслянистих — навіть на 120,1%⁴³. Все більше зростали споживацькі тенденції в світогляді селян, що знаходило вияв у вирощуванні ними зерна лише для власних потреб. Це призвело до різкого падіння його валового збору — з 1 334 642 тис. пудів у 1913 р. до близько 513 521 тис. пудів у 1920 р.⁴⁴.

Оскільки Наркомпрод УСРР не виробив єдиних критеріїв визначення надлишків хліба, на місцях інколи мали місце порушення принципів продовольчої політики Радянської влади. Подекуди під впливом заможної верхівки села розміри продрозверстки визначалися шляхом вигідного для куркульства (але дуже не вигідного для середняків) подесятинного або подвірного обкладення. Крім того, виконання продрозверстки у 1919 і 1920 рр. припадало на кінець заготівельного року, коли значну частину хліба заможне селянство вже встигло збути спекулянтам.

Для розв'язання продовольчого питання IV конференція КП(б)У (17—23 березня 1920 р.) зобов'язала комуністів республіки подавати активну допомогу продовольчим органам, залучати до заготівлі хліба якнайширші верстви робітничого класу, створювати класові організації сільської бідноти, які згодом стали називатися комітетами незаможних селян, тощо. З метою координації політичної і продовольчої роботи на селі пропонувалося створити інститут губернських продовольчих нарад з представників партійних, радянських і продовольчих органів⁴⁵.

Створення продовольчого апарату на Україні проходило в стислі строки, одночасно з відновленням органів Радянської влади і в ході виконання планів продрозверстки. На цю ділянку господарського будівництва партія направляла свої кращі сили, передових робітників і демобілізованих червоноармійців. Лише протягом 1920 р. на Україні було проведено кілька партійних і профспілкових мобілізацій, що дало можливість до січня 1921 р. збільшити кількість працівників, зайнятих виконанням продовольчих завдань, до 38 750 чол.⁴⁶ Серед них комуністи становили 26,9%, співчуваючі їм — 12,3%, робітники — 24,3%, селяни — 7,2%⁴⁷.

⁴¹ Ленін В. І. Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії 15 жовтня 1920 р.—Повне зібр. творів, т. 41, с. 346.

⁴² Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.).—Х., 1974, с. 8.

⁴³ Сельское хозяйство Украины.—Харьков, 1923, с. 68, 70, 72.

⁴⁴ Мигаль Б. К. Назв. праця, с. 8.

⁴⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, с. 73—76.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 3638, арк. 7 зв.

⁴⁷ Там же, спр. 5808, арк. 4.

Виправдовуючи довір'я Комуністичної партії, посланці робітничого класу були не лише зразковими працівниками продовольчого апарату, а й провідниками ленінських ідей на селі. Боець продовольчого фронту, зазначалося в довіднику Кременчуцького продкомгубу, «повинен пам'ятати, що він посланий на село не лише для того, щоб одержати хліб, а одержати його таким чином і таким способом, щоб трудове селянство зрозуміло це не як податок..., а, насамперед, як справу в своїх же власних інтересах, в інтересах зміцнення Радянської влади»⁴⁸.

Основною силою в боротьбі за хліб на Україні в той час були робітничі продовольчі загони. Керуючись вказівками В. І. Леніна про мобілізацію на продовольчу роботу частини харківських і донецьких робітників⁴⁹, партійні організації України протягом 1920 р. сформували десятки таких загонів, у яких налічувалося понад 12 тис. чол.⁵⁰. Крім того, значна частина робітників України брала участь у боротьбі за хліб та поданні допомоги трудящому селянству під час масових громадсько-політичних кампаній («тижнів» і «місяців»), результатом яких було створення і зміцнення комнезамів, поглиблення політичного розмежування селянства, очищення Рад від куркульських та інших ворожих елементів. Подібні кампанії сприяли також зміцненню союзу робітничого класу і трудящого селянства.

Перейшовши в основному на бік Радянської влади, середняк, проте, нерідко ще потрапляв під вплив куркуля, особливо в питанні про розверстку. В зв'язку з цим В. І. Ленін підкреслював, що заможне селянство України «...не може зрозуміти, що є робітничо-селянський уряд і що раз він бере хліб, так для того, щоб полегшити становище робітників і селян. До того часу, поки ми не доб'ємося там повного висвітлення всіх цих питань, ми не перестанемо одержувати звістки про безпорядки, банди, повстання. Це неминуче, бо неминучі темнота, розпорошеність і озлобленість окремих селян, які лишилися нам у спадщину від капіталізму, яких нам треба перевиховувати роками»⁵¹. Тому для успішного розв'язання продовольчого питання необхідно було, насамперед, постійно проводити серед селянства роз'яснювальну роботу, спрямовану на зміцнення союзу з середняком.

Влітку 1920 р. широкого розмаху набули безпартійні конференції — одна з форм політико-масової роботи серед селянства, засіб залучення його до соціалістичного будівництва і управління країною. З метою координації діяльності партійних, військових і профспілкових органів по політичному вихованню селянства при всіх партійних комітетах було утворено відділи по роботі на селі, які підтримували тісні контакти з сільськими парторганізаціями. Кількість останніх невпинно зростала. Так, у травні 1920 р. їх налічувалося 600, у серпні — 911, листопаді — 1333, а число комуністів у них, відповідно, — більш як 5,3 тис., 6195 і 10 452⁵².

В умовах громадянської війни економічні заходи, спрямовані на заготівлю хліба, все більше поступалися позаекономічним і почасти воєнним, спрямованим на придушення опору куркульської контрреволюції, а постачання сільського населення промисловими товарами стало стимулюючим фактором обов'язкової здачі ним надлишків хліба державі. Незважаючи на те, що товарообмін в умовах «воєнного комунізму» залежав від виконання продрозверстки, все ж він залишався одним з еле-

⁴⁸ Справочник продовольственного агента Кременчугской губернии.— Кременчуг, 1920, с. 28—29.

⁴⁹ Див.: Ленін В. І. Телеграма Й. В. Сталіну.— Повне збір. творів, т. 51, с. 135.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 122; спр. 75, арк. 8; Харк. обл. держ. арх., ф. Р—1, оп. 2, спр. 10, арк. 38.

⁵¹ Ленін В. І. Промова на засіданні пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів, 28 лют. 1921 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 350.

⁵² Коммунист (орган ЦК КП(б)У), 1920, № 2, с. 29; Коммунист (орган Центр. н Харк. ком. КП(б)У), 1920, 14 авг.; Отчет Центрального Комитета КП(б)У, с 1 апр. по 1 нояб. 1920 г.: К 5-ой Всеукр. парт. конф.— Харьков, 1920, с. 19.

ментів економічної основи військово-політичного союзу робітничого класу і селянства. Порядок товарообміну в республіці мав класовий характер і базувався на тих же принципах, що і в РСФРР.

Керуючись настановами В. І. Леніна про необхідність стимулювання селянства України за успішне виконання продрозверстки «що б то не стало в міру можливого», протягом 1920 р. державні органи розподілили між ним 3 млн. пудів солі, що дало можливість задовольнити його потреби на 50%, 226 тис. пудів цукру (7% потреб), 137 тис. пудів гасу (4%), 26 тис. ящиків сірників (3%), 16,1 млн. аршинів мануфактури (7%), 900 тис. штук посуду (2%), 150 тис. пудів цвяхів (40%) та ряд інших товарів⁵³.

Однак у зв'язку з обмеженістю товарних ресурсів у країні забезпечення сільського населення України предметами першої необхідності було все ж незначним. Видавалися вони, за винятком солі і посуду, майже виключно у вигляді премій за успішне виконання продрозверстки. Незважаючи на те, що селяни одержували за зданий хліб нееквівалентну кількість товарів, державна продрозверстка повинна була виконуватися ними «неухильно, сумлінно і безумовно». Щодо цього, вказував В. І. Ленін, «...ніяких поступок з боку Радянської влади бути не може. Це не питання боротьби робітничої влади з селянами, але питання всього існування соціалізму, існування Радянської влади»⁵⁴.

Циркуляром від 11 травня 1920 р. Наркомпрод УСРР роз'яснив, що розмір продрозверстки є обов'язковим для кожної волості, а завдання сільських Рад полягало в її розподілі між окремими господарствами, які мали надлишки хліба⁵⁵. «Розверстка, що встановлена на волость, уже сама по собі є визначенням надлишку»⁵⁶, — підкреслювалося в листі ЦК РКП(б), надісланому всім губернським комітетам більшовицької партії.

Літо 1920 р. було переломним у боротьбі за хліб на Україні. Цьому сприяв насамперед остаточний перехід середняка на бік Радянської влади. Втління в життя рішень VIII з'їзду РКП(б) і ряду заходів, спрямованих на зміцнення союзу з середняком, забезпечило в цілому успішне проведення продовольчої політики Радянської влади. Якщо протягом 1919 р. на Україні було зібрано 13,5 млн. пудів хліба, то в 1919/20 заготівельному році — близько 30 млн., а в 1920/21 році — 71,5 млн. пудів⁵⁷. Отже, незважаючи на труднощі воєнного часу і збройний опір куркульства, заготівля хліба на Україні проходила дедалі зростаючими темпами, завдяки чому вдалося зібрати необхідну кількість продовольства для врятування населення від голоду та подання допомоги трудящим Радянської Росії і Червоній Армії. «Розверстка, — писав В. І. Ленін, — була найбільш доступним для не досить організованої держави заходом, щоб продержатися в нечувано трудній війні проти поміщиків»⁵⁸.

Незважаючи на всю обтяжливість для селянства, продрозверстка здійснювалася в інтересах трудового народу, в інтересах зміцнення завоювань соціалістичної революції. В ході її проведення були підірвані економічні позиції і політичний вплив куркульства. Трудяще селянство України лише протягом 1920 р. одержало 12 154 тис. десятин колишніх

⁵³ Збірник справоздань Народних Комісаріатів і центральних установ УСРР та уповноважених Народних комісаріатів РСФРР 5-му Всеукраїнському з'їздові Рад.— Х., 1921, с. 13.

⁵⁴ Ленін В. І. Промова на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі, 18 листоп. 1919 р.— Повне збір. творів, т. 39, с. 297.

⁵⁵ Сборник узаконений и распоряжений по продовольствию УССР. Харьков, 1920, ч. I, с. 14.

⁵⁶ Савельев М., Поскребышев А. Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам.— М.; Л., 1931, с. 36.

⁵⁷ Історія Української РСР, т. 5, с. 386; Коммунист, 1920, 14 дек.; Народноє хозяйство Украины в 1921 г.— Харьков, 1922, с. 509.

⁵⁸ Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 22 черв.— 12 лип. 1921 р.: Тези доп. про тактику РКП.— Повне збір. творів, т. 44, с. 7.

поміщицьких і куркульських земель⁵⁹, що привело до серйозних соціальних зрушень в українському селі, де центральною фігурою став середняк. Наприкінці громадянської війни селянство України мало ще значні продовольчі ресурси і харчувалося значно краще, ніж населення міст. Результати статистичних обстежень, проведених взимку 1920—1921 рр., свідчили, що порівняно з довоєнним часом селяни України споживали 98,8% хліба, а м'яса — 101,3%⁶⁰. «Вперше при диктатурі пролетаріату,— зазначав В. І. Ленін,— селянин працював на себе і харчувався краще за городянина. Вперше селянин побачив свободу на ділі: свободу їсти свій хліб, свободу від голоду»⁶¹.

Відзначаючи господарську невивідність і обтяжливість продрозверстки, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що селянство свідомо йшло на ці жертви, оскільки його військово-політичний союз з робітничим класом базувався на міцній економічній основі: «Селянин одержував від робітничої держави всю землю і захист від поміщика, від куркуля; робітники одержували від селян продовольство в позику до відбудування великої промисловості»⁶².

В процесі боротьби за хліб трудяще селянство України переконалося, що ленінська продовольча політика Комуністичної партії повністю відповідає його інтересам, і твердо стало на бік Радянської влади. В цьому полягав один з найважливіших результатів політики Комуністичної партії і Радянської держави щодо різних верств сільського населення в роки громадянської війни.

В. Я. Ревегук

В. И. ЛЕНИН И БОРЬБА ЗА ХЛЕБ НА УКРАИНЕ
В 1917—1921 гг.

Резюме

В статье на значительном фактическом материале раскрывается руководящая роль В. И. Ленина и ЦК РКП(б) в осуществлении продовольственной политики Советской власти и укреплении союза рабочего класса и крестьянства на Украине в годы гражданской войны.

⁵⁹ Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.).— Київ; Донецьк, 1975, с. 67.

⁶⁰ Статистика України. Харьков, 1923, сер. 5, т. 1, вып. 1, с. 38.

⁶¹ Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 260.

⁶² Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 22 черв.— 12 лип. 1921 р.: Тези доп. про тактику РКП.— Там же, т. 44, с. 7.

В. С. ПЛЯСОВСЬКИХ, (Київ)

ВТІЛЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПІВ У РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОЇ ШКОЛИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Вирішуючи завдання вдосконалення соціалістичного суспільства на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни, Комуністична партія звіряє свій курс з ленінською науково-теоретичною спадщиною. Надзвичайно актуальні сьогодні ленінські ідеї про побудову нової, соціалістичної школи, про завдання комуністичного виховання підростаючого покоління.

XXVII з'їзд КПРС, всебічно розглянувши насущні питання соціалістичного та комуністичного будівництва, підкреслив

особливе значення школи в реалізації стратегії Комуністичної партії, націленої на якісне перетворення всіх сторін життя радянського суспільства. У новій редакції Програми КПРС, прийнятій на XXVII з'їзді партії, наголошується: «КПРС продовжуватиме вдосконалювати систему народної освіти з урахуванням потреб прискорення соціально-економічного розвитку, перспектив комуністичного будівництва, вимог, які висуває прогрес науки і техніки»¹⁻².

КПРС поставила завдання піднести роботу школи, як загально-освітньої, так і професійної, на новий якісний рівень, що відповідає сучасним і перспективним потребам розвитку радянського суспільства. Цій меті підпорядкована реформа школи, яка проводиться за рішенням липневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. В даній публікації робиться спроба в світлі актуальних завдань і з урахуванням наявної літератури³ простежити хід конкретного втілення Комуністичною партією та Радянською державою ленінських ідей про школу.

Питання перебудови школи — одне з центральних у теоретичній і практичній діяльності В. І. Леніна. Син російського педагога-демократа, В. І. Ленін, за спогадами Н. К. Крупської, «Завжди приймав близько до серця справу постановки народної освіти»⁴. Пильна увага В. І. Леніна до цього питання визначалася не тільки величезною важливістю школи в революційній боротьбі робітничого класу, а й специфікою тогочасної Російської держави.

Ленінська думка була спрямована на пошук конкретних шляхів поєднання боротьби за нову школу з боротьбою проти самодержавства як головної перешкоди духовному прогресові країни. Виходячи з умов нової епохи і особливостей боротьби робітничого класу Росії, В. І. Ленін розвинув погляди К. Маркса та Ф. Енгельса з питань освіти й виховання молодого покоління, розробив програмні принципи партії в боротьбі за демократичну систему народної освіти.

Наступний етап у боротьбі В. І. Леніна, Комуністичної партії за нову школу відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція, яка «стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку»⁵. Вона проклала народам країни широкий шлях до знань, виявивши тим самим глибокий зв'язок боротьби пролетаріату за своє визволення з культурним прогресом. «Революції,— зазначав А. В. Луначарський,— служать не лише локомотивом історії взагалі..., а й локомотивом освіти»⁶.

Спираючись на методологію марксизму, В. І. Ленін розглядав здійснення культурної революції як найважливішу складову частину загального прогресу соціалістичного будівництва⁷. Одним із джерел високого динамізму нового суспільства В. І. Ленін називав поєднання

¹⁻² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (Нова ред.).—Рад. Україна, 1986, 7 берез.

³ Моисеенко В. Д. Ленинские принципы организации и развития народного образования.— *Вопр. обществ. наук.* Киев, 1970. Вып. 2, с. 37—52; Трапезников С. П. Ленинские принципы социалистической системы народного образования.— *Коммунист*, 1976, № 2, с. 67—78; Моторнюк Н. М. Ленинская забота партии о школе.— Киев, 1978.— 182 с.; Партийный комитет і школа: 36.— К., 1981, 230 с.; Веселов В. Р. В. И. Ленин, КПСС о советской школе и учительстве.— *Вопр. истории КПСС*, 1984, № 1, с. 49—61; Змиянин М. Следуя ленинским принципам развития народного образования.— *Коммунист*, 1984, № 7, с. 18—34; Бабанский Ю. К. Теоретическое и методологическое значение Основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы.— *Сов. педагогика*, 1984, № 10, с. 11—12 та ін.

⁴ Крупская Н. К. Об учителе.— М., 1960, с. 151.

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (Нова ред.). — Рад. Україна, 1986, 7 берез.

⁶ Луначарский А. В. Просвещение и революция.— М., 1924, с. 4.

⁷ Горбунов В. В. Ленин и социалистическая культура: (Ленинская концепция формирования социалистической культуры).— М., 1972.— 340 с.; Горбунов В. В. Развитие В. И. Лениным марксистской теории культуры.— М., 1980.— 327 с.; Горбунов В. В. Критика Лениным меньшевистской концепции культурно-исторического развития России.— *Вопр. истории КПСС*, 1975, № 8, с. 36—48.

культури, науки з творчими силами народу. Він передбачав, що в ході революційної практики роль системи освіти швидко зростатиме, а її проблеми дедалі більше висуватимуться на перший план⁸. Виступаючи на I з'їзді працівників освіти, він указував, що перемоги революції може закріпити тільки школа⁹.

В. І. Ленін всебічно обгрунтував ідею про зв'язок школи з боротьбою робітничого класу за перетворення суспільства, формування активних борців за нове життя. Він піддав нищівній критиці брехню й лицемірство експлуататорських класів, які проголосили лозунг безпартійності школи, але на ділі підпорядкували її своїм інтересам — підготовці кмітливих слуг для потреб буржуазії. В. І. Ленін висунув завдання будівництва нової школи, покликаної утверджувати ідеали гуманізму й соціалістичної демократії, забезпечувати всебічний розвиток особистості. «Тільки перетворюючи докорінно справу навчання, організацію і виховання молоді,— говорив він,— ми зможемо досягти того, щоб результатом зусиль молодого покоління було створення суспільства, не схожого на старе, тобто комуністичного суспільства»¹⁰. Як відомо, ця ленінська вимога була закріплена в партійній Програмі, прийнятій VIII з'їздом РКП(б) в 1919 р. Комуністична партія поставила історичне завдання довести до кінця справу перетворення школи із знаряддя класового панування буржуазії на знаряддя цілковитого знищення поділу суспільства на класи, на знаряддя комуністичного перетворення суспільства¹¹.

Найважливішим у розв'язанні цього завдання В. І. Ленін вважав прищеплення підростаючому поколінню високих моральних принципів, що випливають з інтересів боротьби за справу робітничого класу. «Треба,— говорив він на III Всеросійському з'їзді РКСМ,— щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням у ній комуністичної моралі»¹². Він указав на творчий характер нової школи: вона «повинна давати молоді основи знання, уміння виробляти самим комуністичні погляди, повинна робити з них освічених людей»¹³.

Увесь наступний шлях радянської школи — це шлях наполегливої боротьби за торжество соціалістичного суспільства. Водночас це була боротьба за утвердження в її внутрішньому житті ідеалів соціальної справедливості й високих моральних принципів.

Уже в перших декретах Радянської влади ленінські ідеї про право кожної людини на всебічний, вільний розвиток знайшли своє широке втілення. Радянська школа відкрила двері дітям робітників та селян усіх національностей і, таким чином, зробила освіту всенародним надбанням.

В ході соціалістичних перетворень на практиці утвердилася ленінська вимога про зв'язок навчання, виховання та освіти з боротьбою робітничого класу.

Радянська школа виправдала себе не тільки як активна форма освіти, а й як ефективний виховний інститут.

Важливим заходом у підвищенні ефективності радянської школи стало введення в 70-х роках загальної середньої освіти, що було оцінено XXV з'їздом КПРС як визначне соціальне завоювання суспільства реального соціалізму. В ці роки у практиці радянської системи народної освіти утвердилася нова форма підготовки молоді до жит-

⁸ Крупская Я. К. Ленин и культура: Сб.— М., 1943, с. 60.

⁹ Луначарский А. В. О народном образовании.— М., 1956, с. 463.

¹⁰ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 287.

¹¹ Див.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). — К., 1979, т. 2, с. 47—48.

¹² Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 294.

¹³ Там же, с. 299.

тя — середні професійно-технічні училища, які водночас із спеціальністю дають і загальну середню освіту.

Вступ країни в новий етап комуністичного будівництва висунув нові завдання перед радянською школою. Вони пов'язані з реалізацією стратегічного курсу партії, спрямованого на якісні поступальні зміни в житті радянського суспільства. Дбаючи про дальше вдосконалення школи, КПРС враховує ленінські положення про її активну роль у розвитку суспільства. Адже грандіозні звершення кінця нинішнього й початку наступного сторіччя візьмуть на свої плечі ті, хто сьогодні тільки переступає поріг школи. Отже, саме тут закладається майбутнє радянського народу, тут народжується завтрашній день нашої країни. Священний обов'язок школи — не тільки давати молоді знання, а й виховувати гідних громадян соціалістичного суспільства, активних будівників комунізму з притаманними їм ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці і поведіння.

Важливі вимоги перед молоддю ставить сучасний етап науково-технічної революції, яка висунула складні завдання щодо технічної реконструкції промисловості на основі найновіших досягнень науки, техніки та сучасної технології. Згідно з планами партії вже протягом 1986—1990 рр. в СРСР намічається виготовити більш як 100 тис. промислових роботів, 110 тис. верстатів з числовим програмним керуванням, понад 4 тис. автоматичних і напіваавтоматичних ліній, близько 2 тис. гнучких та автоматизованих систем (аж до цілком автоматизованих заводів), майже 3 тис. систем автоматизованого проектування з допомогою ЕОМ¹⁴. Кадри робітників і спеціалістів, здатних виготовити й застосувати цю новітню техніку, покликана підготувати радянська система народної освіти, а отже й школа.

Разом з тим сучасний етап виявив цілий ряд істотних недоліків у її діяльності, зокрема в трудовому вихованні. Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, «у деяких молодих людей освіченість та поінформованість часом уживаються з політичною наївністю, а професійна підготовленість — з не досить відповідальним ставленням до праці»¹⁵. Досвід показав, що однією з причин цих збоїв є те, що, сконцентрувавши свої зусилля на вирішенні завдань загального навчання, школа ослабила увагу до питань виховання, особливо трудового й морального¹⁶.

Все це зумовило необхідність докорінної перебудови радянської школи. XXVI з'їзд КПРС підкреслив: «Головне сьогодні в тому, щоб підвищити якість навчання, трудового і морального виховання в школі, зжити формалізм в оцінці результатів праці вчителів і учнів, на ділі зміцнити зв'язок навчання з життям, поліпшити підготовку школярів до суспільно корисної праці»¹⁷. Вирішенню цих завдань підпорядкована розроблена КПРС стратегічна програма Комплексного розвитку системи народної освіти, викладена в Основних напрямках реформи загальноосвітньої та професійної школи, прийнятих квітневим (1984 р.) Пленумом ЦК КПРС.

Принципова особливість розроблених партією заходів полягає в тому, що вони втілюють поєднання спадкоємності досвіду минулого з творчою постановкою й розв'язанням нових назрілих проблем. Спадкоємність і новаторство — характерні риси політики КПРС у галузі народної освіти, які здобули концентрований вираз у сучасній шкільній реформі. «Здійснювана в країні реформа загальноосвітньої і професійної школи, — вказується у новій редакції Програми КПРС, прийнятій

¹⁴ Справочник пропагандиста — міжнародника, 1985.— М., 1985, с. 6.

¹⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 80.

¹⁶ Зімянин М. Следуя ленинским принципам развития народного образования.— Коммунист, 1984, № 7, с. 20; Харчев А. Школа воспитывающая.— Там же, № 3, с. 48.

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 72.

XXVII з'їздом партії,—ґрунтується на творчому розвитку ленінських принципів єдиної трудової політехнічної школи і спрямована на ще вище піднесення рівня освіти і виховання молоді, поліпшення її підготовки до самостійного трудового життя, здійснення поступового переходу до загальної професійної освіти»¹⁸.

Здійснюючи реформу школи на основі ленінського положення про єдність навчання й виховання, КПРС спрямовує діяльність педагогічних колективів на формування у учнів наукового світогляду, вміння з класових позицій оцінювати суспільні явища. «У зростанні ідейності, освіченості та професійної підготовленості нових поколінь радянських людей партія бачить важливу передумову поглиблення соціалістичної демократії, дедалі ширшої і ефективнішої участі мас в управлінні виробництвом, державними і громадськими справами»¹⁹.

Виконання вказаних завдань великою мірою залежить від практичної реалізації ленінської ідеї про соціалізацію виховної роботи з дітьми. За нових умов школа повинна активніше «моделювати» у своїй роботі реальні процеси суспільного життя, на практиці, в суспільно корисній праці й навчанні формувати благородні риси молоді особистості. Досвід показав високу ефективність такої діяльності. Прикладом цього є надбання педагогів багатьох шкіл України, таких як Павлівська, Богданівська та інших, де втілюються в життя традиції А. С. Макаренка та В. О. Сухомлинського, виховується підрастаюче покоління через зміле використання впливу учнівських і трудових колективів, піонерських і комсомольських організацій.

Одне із завдань реформи — забезпечити безперервність і наступність виховного процесу, підвищити педагогічні функції всіх громадських інститутів, посилити виховну дію трудових колективів, засобів масової інформації, закладів культури й мистецтва, сім'ї, громадськості, тобто йдеться про дальшу педагогізацію соціального середовища.

Багато зроблено в цьому напрямі, наприклад, на Донеччині. Організацією виховної роботи з дітьми й підлітками за місцем проживання тут керують координаційні ради, створені при Радах народних депутатів. До їх складу входять партійні, радянські, профспілкові, комсомольські працівники, представники трудових колективів і навчальних закладів. Ради планують роботу, об'єднуючи зусилля різних організацій, дбають про навчання громадських вихователів та інструкторів з фізкультури і спорту для кімнат школяра, контролюють використання коштів, виділених на ці потреби. За більшістю таких кімнат закріплено школи, підприємства та організації, які в колективних договорах і планах соціального розвитку передбачають спеціальні пункти про зміцнення матеріальної бази для роботи з дітьми та підлітками за місцем їх проживання. В мікрорайонах діють гуртки технічної творчості, військово-патріотичні об'єднання, клуби «Шкіряний м'яч», «Золота шайба» та ін., відбуваються турпоходи та екскурсії, фестивалі, свята вулиць тощо²⁰.

Реформа школи передбачає повсюдне впровадження передового досвіду комуністичного виховання підрастаючого покоління, активну участь в ньому широкої громадськості. Це і є реалізація на практиці ідей марксизму-ленізму про суспільний характер виховання дітей в умовах реального соціалізму. Йдеться не просто про збільшення масштабів допомоги школі, а про те, що в структурі нашої держави й суспільства не може бути жодної ланки, яка могла б лишатися осторонь від розв'язання завдань виховання молоді зміни.

¹⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (Нова ред.). — Рад. Україна, 1986, 7 берез.

¹⁹ Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання. — К., 1984, с. 49.

²⁰ Вопросы идейно-воспитательной работы комсомола: Сб.— Киев, 1981, с. 277—278.

Важливим напрямом удосконалення системи народної освіти, ідейного загартування молоді КПРС вважає поєднання навчання й виховання з продуктивною працею. Правильно поставлене трудове виховання, тобто навчання та професійна орієнтація, безпосередня участь школярів у суспільно корисній продуктивній праці, зазначається в документах про реформу загальноосвітньої й професійної школи, сприяє виробленню усвідомленої потреби в навчанні, громадянського становлення, морального та інтелектуального формування особистості, фізичного розвитку²¹.

Вказуючи цей напрям як центральний у системі заходів по реорганізації школи, КПРС і Радянська держава керуються вимогами марксизму-ленінізму про школу трудову й політехнічну. Історична заслуга В. І. Леніна як теоретика соціалістичної школи полягає в тому, що він дав класичне роз'яснення суті політехнічного навчання, відповівши при цьому на складні питання шкільної практики. Політехнічний принцип, як він писав у вересні 1920 р. в своїх записках по доповіді А. В. Луначарського на III сесії ВЦВК, не вимагає навчання всього, але вимагає навчання основ сучасної індустрії взагалі²².

Визначаючи співвідношення політехнічної та професійної освіти, В. І. Ленін застерігав проти будь-яких спроб протиставляти одне одному. На думку В. І. Леніна, політехнічна освіта повинна служити не тільки основою для наступної спеціальної підготовки, а й бути органічним елементом професійно-технічного навчання. В перспективі В. І. Леніну бачилося злиття загальноосвітньої та професійної школи як засіб озброєння всього підростаючого покоління водночас і загальною освітою, і професією, необхідними для творчої діяльності на благо суспільства²³.

Ідея проникнення політехнізму в усю систему освіти й виховання нової людини є складовою частиною марксистсько-ленінських уявлень про зміст комуністичного виховання. В цьому плані розглядав В. І. Ленін роль трудової діяльності школярів, і як засобу трудового виховання та поглиблення політехнічних знань, і як фактора професійної орієнтації, і як бази для професійної підготовки, і як важливого вкладу в піднесення суспільного виробництва. Він указував, що справжнім комуністом можна стати тільки в праці спільно з робітниками та селянами, вирішуючи щоденно те чи інше завдання загальної праці, «нехай найменше, нехай найпростіше»²⁴.

Ленінські вказівки наполегливо втілювалися в життя після перемоги Великого Жовтня²⁵. За нинішньої фази суспільного розвитку ці настанови стали ще актуальнішими. На відміну від минулих років, коли середня освіта була доступна не кожній молодій людині, тепер, в умовах, коли вона стала загальною, вища школа вже не може виступати як найближча реальна мета для кожного, хто здобуває середню освіту. Більшість випускників мусить одразу ж включитися в матеріальне виробництво. Це вимагає від загальноосвітньої школи розширення своїх основоположних цілей: вона повинна тепер готувати молодь і до продовження освіти, й до праці у народному господарстві. В документах партії і держави визначені конкретні шляхи здійснення школою своїх зрослих функцій. Мета трудового виховання і навчання — прищеплення любові до праці й поваги до трудової людини; ознайомлення учнів з основами сучасного промислового та сільсько-

²¹ О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: Сб. документов и материалов.— М., 1984, с. 18.

²² В. И. Ленин о воспитании и образовании. — М., 1970, с. 521.

²³ Див.: Ленін В. І. Проект доповнень до пункту програми в галузі народної освіти.— Повне збір. творів, т. 38, с. 409; Про політехнічну освіту.— Там же, т. 42, с. 222.

²⁴ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Там же, т. 41, с. 302, 303.

²⁵ Борисов Ю. Путь к единству общеобразовательной и профессиональной школы. — Коммунист, 1984, № 4, с. 72.

господарського виробництва, будівництва, транспорту, сфери обслуговування; формування у них трудових навичок і вміння; спонукати до свідомого вибору професії²⁶. Одним з головних напрямів реформи є перехід до загальної професійної освіти через загальноосвітні школи та середні професійно-технічні училища, який випливає з ленінських настанов про трудову політехнічну школу і продиктований насущними потребами вдосконалення соціалістичного суспільства. Це — нове свідчення ленінського піклування партії і держави про долю підростаючого покоління, про створення необхідних умов для професійного та соціального самовизначення молоді.

Для успішного вирішення вказаних завдань у країні вже закладено певну матеріальну базу, набуто багатий досвід, склалися хороші традиції. На початку 80-х років у розпорядженні шкіл країни було 1,8 тис. навчально-виробничих комбінатів (НВК), а в 1983 р. — вже 2,3 тис. більш як для 1,5 млн. школярів. Крім того, 300 тис. учнів опанували трудові процеси в навчальних цехах і на дільницях промислових підприємств²⁷. За даними статистики, в 1984/85 навчальному році 99% денних середніх загальноосвітніх шкіл країни здійснювали поглиблене трудове навчання на підприємствах, в організаціях, колгоспах і радгоспах, навчально-виробничих комбінатах, учнівських виробничих бригадах та інших трудових об'єднаннях школярів²⁸. На Україні, зокрема, широко відомі досягнення харків'ян у цій справі. Саме тут виник перший в країні НВК на базі тракторного заводу, досвід якого набрав великого поширення²⁹. Тепер фактично всі середні школи республіки ведуть поглиблене трудове навчання через НВК, навчальні цехи підприємств та інші форми: в 1985 р. 786 тис. школярів проходило трудове загартування в таборах праці та відпочинку, 500 тис. — в учнівських виробничих бригадах та шкільних лісництвах, а 166 тис. — у трудових загонах старшокласників³⁰.

Змістовна робота ведеться в багатьох школах України, педагоги яких спираються на активну підтримку партійних організацій і трудових колективів підприємств. У Харкові велику допомогу школам Комінтернівського району подає колектив заводу ім. Малишева. В його цехах здобувають професію 800 старшокласників. Міцні зв'язки склалися у київської школи № 17 з заводом ім. Корольова³¹. Все це дає відчутні результати. Щороку в республіці більш як 900 тис. юнаків і дівчат просто із школи приходять у сферу матеріального виробництва.

За останні роки дуже зріс авторитет професійно-технічної освіти: близько 40% випускників восьмирічки продовжують тепер навчання в ПТУ й технікумах. Дві третини молодого покоління на виробництві становлять випускники профтехучилищ³².

Аналогічні зміни відбуваються в школах усієї країни. Вони — конкретне втілення ленінських ідей про освіту й виховання підростаючого покоління, про важливе місце школи в житті радянського суспільства.

КПРС ставить завдання забезпечити далі вдосконалення цієї роботи. Соціальне замовлення школі — виробити у кожної молодої людини бажання і здатність активно трудитися, бути творцем нових форм життя і праці. Ось чому необхідно посилити практичну спрямованість трудової діяльності школярів, поліпшити їх професійну орієн-

²⁶ Матеріали першої сесії Верховного Совету СРСР одинадцатого созыва. — М., 1984, с. 60.

²⁷ Під прапором ленінізму, 1984, № 24, с. 20.

²⁸ Народное хозяйство СССР в 1984 году: Стат. ежегодник. — М., 1985, с. 515.

²⁹ Правда, 1985, 2 янв.

³⁰ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году: Стат. ежегодник. — Киев, 1984, с. 320; Правда Украины, 1985, 31 авг.

³¹ Правда Украины, 1985, 1 сент.

³² Там же, 1984, 1 февр.

тацію, політехнічне навчання, трудове виховання, громадянське становлення молодого покоління.

Для переходу до загальної професійної освіти молоді створюються необхідні умови. Для цієї мети держава виділяє великі кошти. В поточній п'ятирічці планується відкрити нові НВК, навчальні цехи на виробництві, побудувати 800 комплексних профтехучилищ³³, від яких невдовзі країна матиме велику віддачу.

Вчитель — центральна фігура навчально-виховного процесу в школі. Досвід переконливо показав справедливість ленінського підходу до оцінки ролі та суспільного становища вчителя, чия праця має величезне соціальне значення, безпосередньо пов'язана з боротьбою партії, робітничого класу за нове суспільство³⁴. «Народний учитель,— писав В. І. Ленін,— повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві. Це—істина, яка не потребує доказів. До цього стану справ ми повинні йти систематичною, неухильною, наполегливою роботою і над його духовним піднесенням, і над його всебічною підготовкою до його справді високого звання, і головне, головне і головне — над піднесенням його матеріального становища»³⁵.

Ця ленінська вимога стала вихідною для цілої системи заходів, покликаних на сучасному етапі забезпечити необхідні умови для творчої праці радянського вчителя. Довіреною особою суспільства вважають учителя КПРС і Радянська держава. І таке ставлення до нього виражене в документах і матеріалах квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Піклування про умови праці, спосіб життя, піднесення престижу людей цієї професії, моральне та матеріальне стимулювання її творчої роботи — цими принципами керуються партійні та радянські органи, громадськість, засоби масової інформації, література й мистецтво³⁶. Ці принципи міцно входять у практику партійного і державного керівництва народною освітою. В країні тільки у денних загальноосвітніх школах у 1984 р. трудилася ціла армія педагогів — майже 2,5 млн. чол.³⁷, у тому числі на Україні — близько 400 тис. чол.³⁸.

Багато зроблено для організації допомоги вчителю у підвищенні його ідейно-теоретичного рівня, ділової кваліфікації. В країні створено систему курсової перепідготовки педагогів, центрами якої є інститути вдосконалення та методичні кабінети. Активно включилися в цю роботу педагогічні вузи та університети. Вживаються заходи до істотного зміцнення вмiлими кадрами сільських шкіл, зокрема малокомплектних, роль яких у системі народної освіти залишається досить значною. Так, у нашій республіці з ініціативи ЦК Компартії України почали практикувати позаконкурсне зарахування обдарованої сільської молоді у педвузи. В школах України склалося багато вчительських династій; педагогічні колективи дедалі частіше поповнюються за рахунок колишніх вихованців, які добре знають місцеві особливості, а отже легше вирішують насувні проблеми. В 1984 р. з 40 тис. молодих спеціалістів, направлених у школи республіки, 30 тис. поповнили педколективи сільських шкіл³⁹.

Проведена робота дала змогу істотно піднести якісний рівень кадрів. Якщо на початку 60-х років питома вага педагогів з вищою освітою становила в СРСР 34,4%, то в 1984/85 навчальному році —

³³ Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, с. 82.

³⁴ Див.: Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р.—Повне збір. творів, т. 41, с. 381.

³⁵ Ленін В. І. Сторінки з щоденника.— Повне збір. творів, т. 45, с. 348.

³⁶ Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, с. 31—34; 68—71.

³⁷ Народное хозяйство СССР в 1984 году: Стат. ежегодник, с. 516.

³⁸ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году: Стат. ежегодник, с. 322.

³⁹ Сов. педагогика, 1984, № 12, с. 11—17.

76,7%⁴⁰. У школах країни виховано багато тисяч педагогів — майстрів своєї справи. Чимало їх і на Україні. Це такі як Є. М. Жаленко з Павлівської школи, Т. П. Димарчук із школи № 37 м. Дніпропетровська, О. О. Жигалюк з Демидівської школи на Ровенщині, Т. С. Куприкова з школи № 50 м. Миколаєва, В. М. Мартиненко з Підволочиської школи на Тернопільщині та багато інших⁴¹. Благородна й почесна праця радянського вчителя здобула високе визнання Батьківщини. В школах країни трудиться нині 127 Героїв Соціалістичної Праці, більш як 300 тис. учителів нагороджено орденами й медалями СРСР, 51 педагог удостоєний звання «Народний учитель СРСР», а 39 тис.— звання «Заслужений учитель республіки»⁴².

Разом з тим і в цій галузі попереду велика робота. Ще значна частина педагогів не має належної освіти, серед учителів мало чоловіків, впливу яких школа дуже потребує; не всі педагоги оволоділи сучасними методами навчання й виховання. Чимало проблем і в малокомплектних школах.

У цьому зв'язку заслуговує схвалення досвід передових педагогічних вузів країни, які знайшли ефективні шляхи вдосконалення підготовки майбутніх учителів. Їх творчий пошук добре видний на прикладі Полтавського педінституту, колектив якого з ініціативи партійної організації та ректора І. А. Зязюна розробив експериментальну програму «Вчитель». Її застосування допомагає добирати у вуз людей, педагогічно обдарованих, всебічно готувати їх до майбутньої діяльності. Факультети «Юний педагог», відкриті інститутом у 304 школах області, охоплюють понад 5 тис. учнів 7—10 класів⁴³. Корисним є також починання педінститутів і ряду шкіл Москви та Ленінграда: вони приступили до комплектування спеціальних класів із числа молодих людей, які виявили здібності до педагогічної роботи⁴⁴.

В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-технічного навчання та поліпшенню умов їх праці й побуту», прийнятій у травні 1984 р. згідно з «Основними напрямками реформи загальноосвітньої та професійної школи», передбачене дальше підвищення суспільного престижу й авторитету вчителів, їх теоретичної і практичної підготовки, створення належних матеріальних умов для їх творчої праці. Вчителям підвищено заробітну плату. Висунуто завдання сповна забезпечити потреби системи народної освіти в кваліфікованих педагогічних кадрах, поліпшити їх фахову підготовку, здатність вести профорієнтацію молоді та її трудове виховання.

Особлива увага звернута на розгортання широкої перевірки нових ефективних методів і форм навчання, впровадження в практику досягнень педагогічної науки й передового досвіду⁴⁵. Добре знати, вчити й виховувати кожного учня — благородна мета радянських педагогів. Такий підхід дає змогу піднести ефективність навчального процесу, запобігати фактам відриву окремих учнів від життя шкільного колективу, а отже, з великим успіхом вирішувати завдання загальної середньої освіти, ідейно-теоретичного, трудового і морального виховання учнів.

Багатий досвід нашої школи — це досвід творчості трудящих мас, підсумок самовідданої праці радянського вчительства, яке взяло на своє озброєння наукові принципи марксизму-ленінізму. Практика пе-

⁴⁰ Народное хозяйство СССР за 60 лет: Юбил. стат. ежегодник.— М., 1977, с. 580; Народное хозяйство СССР в 1984 году: Стат. ежегодник, с. 516.

⁴¹ Правда Украины, 1985, 22 дек.

⁴² Правда, 1982, 11 апр., 3 окт.

⁴³ Там же, 1984, 9, 25 янв., 27 февр., 31 мая; Известия, 1983, 18 авг.; Коммунист, 1982, № 13, с. 16.

⁴⁴ Правда, 1981, 25 сент.; 1984, 25 дек.

⁴⁵ О реформе общеобразовательной и профессиональной школы, с. 64—76.

реконливо підтвердила наукову справедливість ленінського висновку про керівне, спрямовуюче й провідне становище партії щодо школи⁴⁶. Цей висновок наполегливо проводився в життя протягом усієї історії радянського суспільства. На сучасному етапі роль Комуністичної партії в організації народної освіти незмірно зростає. Це визначається рядом об'єктивних факторів, зокрема й гострою необхідністю комплексного розвитку кожної з функцій школи, які дуже збагатилися й розширилися. Маючи складні зв'язки з усіма сферами суспільного життя, вона справляє величезну зворотну дію на характер і темпи розвитку суспільства, прискорюючи або, навпаки, гальмуючи цей розвиток.

При цьому важливо бачити взаємозв'язок суперечностей, породжених суспільним прогресом і самою специфікою завдань системи освіти, яка має орієнтуватися і на суспільні потреби, і на суб'єктивні устремління людей. Життя вчить недопустимості перебільшення значення якоїсь однієї із сторін суспільних потреб, навіть такої важливої сфери, як економіка. Орієнтація при підготовці молодих людей тільки на її потреби неминуче призводить до технократичної системи освіти, чужої інтересам соціалізму та, власне, й потребам розвитку виробництва. Можна вказати й на інші протиріччя: між завданням якнай-ефективнішого використання інтелектуального потенціалу суспільства і завданням перетворення соціальної структури, забезпечення соціальної рівності, між завданням підготовки кваліфікованих спеціалістів і обов'язком школи забезпечувати формування всебічно розвинутої особистості, між здатністю школи орієнтувати на перспективні цілі й необхідністю враховувати поточні завдання, між постійним рухом вперед і усталеною структурою та обсягом змісту освіти, організаційними формами її системи, між наявними матеріальними можливостями суспільства і потребами освіти і т. п. Подолання цих суперечностей і є справжнім поступальним розвитком народної освіти, а отже, й великою мірою — всього суспільства⁴⁷.

Вдосконалюючи свою політику в галузі народної освіти, КПРС враховує увесь комплекс суперечностей, які справляють вплив на розвиток школи. Водночас вона вдосконалює форми й засоби своєї безперервної дії на процеси, що відбуваються в житті школи. Найважливіший фактор її впливу — шкільні партійні осередки, яких нині більш як 55 тис., а в їх складі понад 700 тис. комуністів. Тільки протягом 1971—1980 рр. їх число зросло на 100 тис. чол.⁴⁸

Проводиться величезна організаторська робота по здійсненню реформи школи. Ці питання розглядалися на сесіях Верховних Рад республік, місцевих Рад народних депутатів, на зборах партійно-господарських активів. Практикуються звіти керівників відомств і партійних комітетів на засіданнях комісії Політбюро ЦК КПРС, а також обговорення даного питання на колегіях міністерств і відомств, покликаних здійснювати реформу школи. В 1985 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про партійне керівництво роботою по здійсненню реформи загальноосвітньої школи в Горьковській області», в якій піддав аналізу зміст і стиль діяльності партійних організацій в удосконаленні навчально-виховного процесу, мобілізації громадськості на виконання зрослих завдань у навчанні та вихованні підрастаючого покоління⁴⁹. Позитивний досвід, нагромаджений у ході реформи, уважно вивчається в Інституті підвищення кваліфікації керівних пар-

⁴⁶ Див.: Ленін В. І. Проект постанови Політбюро ЦК РКП(б) про Головопелітосвіту.— Повне збір. творів, т. 41, с. 78.

⁴⁷ Чередниченко Г. А., Шубкин В. Н. Молодежь вступает в жизнь.— М., 1985, с. 125—128.

⁴⁸ Гирева Л. Д. Партийный комитет и учитель.— М., 1983, 128 с.; Учительская газ., 1971, 29 июня.

⁴⁹ Правда, 1985, 10 авг.

тійних і радянських кадрів, який діє в Академії суспільних наук при ЦК КПРС⁵⁰.

Переглядається зміст навчальних планів і програм, у школах введено нові дисципліни, які враховують сучасні вимоги науково-технічного прогресу: основи інформатики і обчислювальної техніки, основи виробництва, вибір професії. Здійснюється раціоналізація мережі професійно-технічних училищ, налагоджується організований добір в них молоді⁵¹. Ці питання дедалі більше пов'язуються з реконструкцією виробництва на основі передової техніки й технології, підвищення рівня підготовки робітничих кадрів⁵². Все це відповідає перспективним потребам соціалістичного виробництва. Нині в стінах ПТУ країни готуються кадри 1,5 тис. професій, а 40% їх випускників стають спеціалістами широкого профілю⁵³.

Вишукуючи завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни, КПРС усією своєю діяльністю забезпечує проведення єдиної державної політики в галузі народної освіти, добивається міцного взаємозв'язку всіх найважливіших соціальних інститутів у підготовці підростаючого покоління до активного трудового життя.

В березні 1985 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про роботу партійних, радянських органів та органів народної освіти Херсонської області по реалізації Основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи», в якій звернув увагу на необхідність цілеспрямованішого здійснення намічених перетворень у школі⁵⁴. Партійні організації республіки наполегливо поширюють досвід трудових колективів, таких, як «Ждановважмаш» (Донецька обл.), ім. Рози Люксембург (м. Київ), «Електрон» (м. Львів), Харківський тракторний завод, «Термінал» (м. Вінниця), які активно включилися в реалізацію реформи школи. Успішно займаються цією справою керівники та партійні комітети Міністерства вугільної промисловості, Мінводгосп УРСР і багато інших відомств. Тільки за рік, що минув після реформи, у республіці створено 9 НВК, 25 міжшкільних навчально-виробничих майстерень, сотні цехів на підприємствах, обладнано більш як 60 тис. робочих місць⁵⁵. Організовується всебічна допомога вчителю в його відповідальній праці. На XXVII з'їзді Компартії України було особливо підкреслено високу відповідальність трудових колективів у здійсненні реформи школи⁵⁶. Всі ці заходи відкривають широкі перспективи перед радянським учительством.

Отже, ленінські ідеї є могутньою зброєю Комуністичної партії в удосконаленні навчання й виховання підростаючого покоління. Їх реалізація на практиці — відповідальне завдання радянського учительства, всього нашого народу.

В. С. Плясовських

ВОПЛОЩЕНИЕ ЛЕНИНСКИХ ПРИНЦИПОВ В РАЗВИТИИ СОВЕТСКОЙ ШКОЛЫ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье освещаются идеи В. И. Ленина о воспитании и образовании подрастающего поколения, показывается их воплощение и развитие в проводимой в стране реформе общеобразовательной и профессиональной школы, в документах и материалах XXVII съезда КПСС.

⁵⁰ Там же, 6 марта, 5 окт.

⁵¹ Там же, 3 авг.

⁵² Там же, 5 сент.

⁵³ Там же, 3 авг.

⁵⁴ Правда Украины, 1985, 27 авг.

⁵⁵ Рад. Україна, 1986, 7 лют.

⁵⁶ Там же, 1986, 7 февр.

ПРАЦІ СОРАТНИКІВ В. І. ЛЕНІНА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ ЗА ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1917—1920 рр.)

Праці й виступи соратників В. І. Леніна займають важливе місце серед опублікованих джерел, у яких висвітлюється історія боротьби робітничого класу України за зміцнення Радянської влади. На їх політичне та науково-пізнавальне значення неодноразово вказував сам Володимир Ілліч¹. Він вважав їх могутнім засобом «революційного виховання трудящих». У документах КПРС також високо оцінюється роль визначних діячів Комуністичної партії та Радянської держави, які «... свято берегли і захищали чистоту марксизму-ленінізму»².

Праці й виступи соратників В. І. Леніна є своєрідною історичною пам'яткою того часу, невід'ємною частиною джерелознавчої бази історії КПРС, її бойового загону — Компартії України. Тому надзвичайно важливо, щоб дослідники взяли на озброєння теоретичну спадщину визначних діячів партії, всебічно використовували її при підготовці нових фундаментальних досліджень з історії КПРС, Компартії України, класів і соціальних груп Української РСР.

Працям соратників В. І. Леніна як історичному джерелу в радянській історіографії приділяється значна увага³. Певну наукову цінність у розглядуваному аспекті становить підручник для вузів під редакцією І. Д. Ковальченка⁴. Стислий огляд творчої спадщини соратників В. І. Леніна зроблено в дослідженнях А. В. Санцевича⁵. В колективній монографії під редакцією М. Я. Варшавчика «Документи героических свершений (Об источниках по истории Коммунистической партии Украины)»⁶ виділяється кілька видів джерел, у тому числі й праці визначних діячів Комуністичної партії та Радянської держави⁷. Однак джерелознавчого аналізу з точки зору історії боротьби керівної сили суспільства — робітничого класу — за зміцнення Радянської влади в 1917—1920 рр. їм не дано.

Тому в даному огляді хотілося б спинитися на значенні творів і виступів визначних діячів Комуністичної партії й Радянської держави для вивчення історії робітничого класу України в перші роки Радянської влади і вказати на їх істотні особливості. Насамперед треба зазначити, що вміщений у працях соратників В. І. Леніна матеріал, як правило, пов'язаний з конкретною діяльністю певної особи і не дає цілісного викладу якоїсь проблеми чи періоду. Однак при цьому досить часто во-

¹ Див.: Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін.— Повне збір. творів, т. 20, с. 77; Ленін В. І. Маленька картинка для з'ясування великих питань.— Там же, т. 37, с. 390; Ленін В. І. А. В. Луначарському.— Там же, т. 47, с. 50—52; та ін.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1983, т. 12, с. 428.

³ Варшавчик М. А., Спирин Л. М. О научных основах изучения истории КПСС.— М., 1978, с. 118—122; та ін.

⁴ Источниковедение истории СССР: 2-е изд. перераб. и доп. / Под ред. И. Д. Ковальченко.— М., 1981.— 496 с.

⁵ Санцевич А. В. Джерелознавство з історії УРСР, 1917—1941 рр.— К., 1981.— 206 с.; Санцевич А. В. Методика исторического исследования.— Киев, 1984.— 191 с.

⁶ Документы героических свершений: Об источниках по истории Коммунистической партии Украины.— Киев, 1985.— 425 с.

⁷ Там же, с. 230—267.

ни — єдине джерело при вивченні окремих питань розглядуваної теми, оскільки під час революції та громадянської війни значна кількість важливих документів загинула.

Праці і виступи визначних діячів Комуністичної партії й Радянської держави дають можливість глибше показати конкретні завдання, які розв'язувалися робітничим класом у відповідний історичний період, виявити зміни в його соціальному складі, простежити авангардну роль у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції й іноземної воєнної інтервенції, труднощі в організації нового суспільного ладу, роль та місце робітників у цьому процесі. Вони допомагають дослідникам також розкривати внутрішній світ і почуття робітничих мас, настрої, з якими вони боролися за Радянську владу.

Найбільш відомі масовому читачеві праці, в яких висвітлюється період 1917—1920 рр. на Україні, належать К. Є. Ворошилову, М. І. Калініну, С. В. Косіюру, Г. І. Петровському, Ф. А. Сергєєву (Артему), М. О. Скрипнику, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубарю, О. Г. Шліхтеру⁸ та багатьом іншим. Ці твори відрізняються ступенем докладності опису тих чи інших фактів та явищ, широтою порушених їх авторами питань і майстерністю викладу матеріалу.

Праці соратників В. І. Леніна, зокрема, публічні виступи більшовиків-ленінців на партійних з'їздах, конференціях і пленумах, а також на з'їздах Рад, профспілок тощо вміщувалися й у збірниках документів⁹.

Праці соратників В. І. Леніна можна поділити на чотири групи. До першої з них належать політичні й наукові твори, які стали визначними пам'ятками соціально-політичної думки того часу. Сюди ж відносяться й публіцистичні статті та доповіді, написані в історико-ретроспективному плані, як, наприклад, Ф. А. Сергєєва (Артема) — «Лисий хвост і волчья пасть» (опублікована в газеті «Известия» (Харьков) 10 квітня 1919 р.), доповідь Г. І. Петровського «Про поїздку по Україні», виголошена ним на президії Всеукраїнського ЦВК 9 жовтня 1920 р., та ін.

До другої групи належать публіцистичні твори, які являють собою різноманітні за літературними жанрами матеріали, опубліковані головним чином на сторінках газет та журналів: статті, огляди, відгуки, замітки, виступи на мітингах і зборах, рецензії, анотації. Характерною рисою їх було те, що вони створювалися як відгук на конкретну подію. Через окремі факти їхні автори розкривали основні явища соціально-економічного та суспільно-політичного життя трудящих мас Країни Рад.

До третьої групи джерельних матеріалів належать листи соратників В. І. Леніна. Четверту групу становлять партійні та державні документи, до яких вони мали те чи інше відношення.

У більшості документальних публікацій, присвячених, зокрема, завершальному періоду громадянської війни, вміщено досить значну кількість законодавчих та директивних матеріалів, підписаних Г. І. Петровським, В. Я. Чубарем, С. В. Косіюром та ін. Так, у збірнику «Ра-

⁸ Ворошилов К. Є. Статті й промови.— К., 1937.— 719 с.; Калінін М. И. Избранные произведения.— М., 1975.— 448 с.; Калінін М. И. Избранные произведения: В 4-х т. Т. 1. 1917—1925.— М., 1960.— 783 с.; Косіюр С. В. Вибрані статті і промови.— К., 1968.— 561 с.; Петровський Г. І. Вибрані статті і промови.— К., 1978.— 434 с.; Петровський Г. І. Великі роки.— К., 1957.— 147 с.; Сергєєв Ф. А. (Артем). Избранные произведения.— М., 1983.— 351 с.; Фрунзе М. В. Избранные произведения: В 2-х т.— М., 1957; Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1977.— 479 с.; Чубар В. Я. Вибрані статті і промови.— К., 1972.— 628 с.; Шліхтер О. Г. Вибрані твори.— К., 1959.— 720 с.; та ін.

⁹ Гражданская война на Украине, 1918—1920: Сб. документов и материалов: В 3-х т. 4-х кн.— Киев, 1967; Из истории гражданской войны в СССР, 1918—1920: Сб. документов и материалов. В 3-х т.— М., 1961; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): 36. документів і матеріалів.— К., 1957.— 1083 с.; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні: 36. документів і матеріалів, берез. 1917— берез. 1921 р.— К., 1957.— 757 с.; та ін.

дянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920)» з 98 документів таких матеріалів налічується 42. Це пояснюється насамперед обстановкою, що склалася в краї після розгрому денікінських військ. Вона вимагала особливої уваги з боку керівних органів, що й дістало свій вияв у появі численних директивних документів, підписаних соратниками В. І. Леніна.

Аналізуючи праці соратників В. І. Леніна, слід враховувати індивідуальні риси визначних діячів Комуністичної партії і Радянської держави — авторів відповідних статей та брошур, масштаби партійної та державної роботи, яку вони виконували на Україні, особливості і труднощі досліджуваного історичного періоду, а також становище і соціально-економічні зміни у складі робітників, зокрема, Донбасу, Харкова, Катеринослава тощо.

Першорядним завданням після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції був злам старої, буржуазно-поміщицької державної машини і створення нового, радянського державного апарату. Визначні діячі Комуністичної партії й Радянської держави безпосередньо керували в республіці організацією центральних органів управління, народних комісаріатів, розробляли програми їх діяльності, підбирали кадри працівників.

З переходом влади до рук робітничого класу необхідно було теоретично обгрунтувати її наступні практичні кроки. 5 грудня 1917 р. в газеті «Донецкий пролетарий» було вміщено статтю секретаря обласного комітету РСДРП(б) Донецького та Криворізького басейнів Ф. А. Сергеева (Артема) «Влада Рад і міське самоуправління». В ній особливо наголошувалося на ролі органів влади, що уособлювали диктатуру пролетаріату, й тому, підкреслювалося в ній, «повинні зберегти за собою верховне керівництво і спрямування всього життя на місцях, повинні охороняти свою класову чистоту, не вводячи для активної роботи представників чужих, ворогуючих груп»¹⁰.

Творча спадщина визначних діячів Комуністичної партії містить цікавий матеріал про безпосередню участь робітників у налагодженні роботи державного апарату молодой Радянської республіки, а також про величезну творчу активність найширших трудящих мас. В статті «До історії радянського будівництва в Українській РСР у роки громадянської війни» Г. І. Петровський, підкреслюючи необхідність зміцнення органів народної влади, розширення соціальної бази держави диктатури пролетаріату, особливо наголошував на плідності залучення широких кіл трудящих до різних органів робітничо-селянської влади. «Безпартійні робітничо-селянські конференції, — писав він, — виділяли для роботи в Радах десятки і сотні своїх представників»¹¹. Трудящі республіки брали активну участь у контролі за діяльністю державних установ. Так, влітку 1920 р., узагальнюючи на сторінках газети «Вісті» досвід залучення сотень робітників та робітниць України до органів робітничо-селянської інспекції, М. О. Скрипник вказував, що «...зараз на чолі усіх відділів стоять віддані працівники: комуністи і робітники»¹². Він відзначав також, що на Україні чисельність робітників у відділах масових обстежень і ревізій досягає 85—90% їх складу¹³.

Під керівництвом партії більшовиків робітничий клас наполегливо і успішно оволодівав мистецтвом управління країною. Активну суспільно-політичну діяльність трудящих України в ході становлення й зміцнення держави диктатури пролетаріату відзначив у своєму виступі на відкритті I Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян України М. В. Фрунзе. Він, зокрема, сказав, що в роки громадянської війни

¹⁰ Артем (Сергеев Ф. А.). Статті, речи, письма.— М., 1983, с. 191.

¹¹ Петровський Г. І. До історії радянського будівництва в Українській РСР в роки громадянської війни.— В кн.: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), с. XIX.

¹² Вісті, 1920, 6 лип.

¹³ Коммунист, 1920, 7 июля.

«...робітникам і селянам в одній руці прийшлося тримати гвинтівку, а другою будувати новий апарат державного управління. І ми з гордістю можемо відзначити, що з цим завданням... справились»¹⁴.

Підсумовуючи перші успіхи на шляху будівництва Радянської держави, Г. І. Петровський писав: «Ламались прогнилі склепіння віджилих і струхлявілих будівель і замість них зводились нові палаци. Цей період спорудження нових будівель уже закінчується... На черзі постає питання про внутрішній зміст новозбудованих палаців. Апарат управління майже скрізь налагоджено. Треба пустити його в хід по найміцнішому, вірному шляху, що веде до закріплення в країні диктатури пролетаріату. В цьому і полягає найближче завдання робітничого класу в галузі внутрішньої політики»¹⁵.

З перших днів Жовтневої революції робітничий клас України почав будувати новий, соціалістичний уклад. В. І. Ленін вказував, що одним з основних завдань пролетарської революції є побудова нової, соціалістичної економіки. «Організація обліку, контроль над найбільшими підприємствами, перетворення всього державного економічного механізму в єдину велику машину, в господарський організм, який працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним планом, — наголошував він, — ось те гігантське організаційне завдання, яке лягло на наші плечі»¹⁶. Соратники й учні В. І. Леніна у своїх виступах і статтях роз'яснювали суть творчого, будівничого характеру соціалістичної революції, рішуче засуджували наклепницькі твердження буржуазії та її прихвостнів про те, що народні маси можуть тільки руйнувати, а не створювати нове. Розповідаючи про перші кроки Радянської влади по усупільненню власності як економічної основи соціалізму, говорячи про шляхи і форми її створення, видатні партійні й державні працівники високо оцінювали значення ленінського «Положення про робітничий контроль», яке передбачало запровадження на всіх промислових, торгових, банкових, сільськогосподарських та інших підприємствах контролю з боку їх колективів.

Як відомо, «Положенням про робітничий контроль», затвердженим Радянським урядом 14 листопада 1917 р., передбачалося встановлення робітничого контролю за суспільним виробництвом і розподілом продуктів. Воно відіграло величезну роль у збереженні підприємств від руйнування їх капіталістами, у підготовці робітників до участі в управлінні виробництвом після націоналізації промисловості.

У перші місяці після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні довелося поєднувати боротьбу за впровадження робітничого контролю й збройну боротьбу за встановлення Радянської влади. Утвердження диктатури пролетаріату створювало умови для повсюдного офіційного впровадження робітничого контролю на підприємствах республіки. Народний комісар торгівлі та промисловості М. О. Скрипник підкреслював, що «робітничий контроль над виробництвом і торгівлею є не тільки правом, але і обов'язком робітників і службовців підприємств»¹⁷. Згідно з «Положенням про робітничий контроль» на Україні створювалися органи управління ним.

Наштовхуючись на протидію капіталістів й інші труднощі, робітники нерідко зверталися за допомогою до уряду республіки, його керівників. У цей час визначні діячі Комуністичної партії багато зробили для роз'яснення трудящим масам, як треба здійснювати контроль над виробництвом і налагоджувати роботу підприємств, закликали їх діяти сміливо, по-революційному, рішуче долати саботаж капіталістів. Сорат-

¹⁴ Комітети незаможних селян України (1920—1933): 36. документів і матеріалів. — К., 1968, с. 71.

¹⁵ Петровський Г. І. Великі роки, с. 125.

¹⁶ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б), 6—8 берез. 1918 р.—Повне зібр. творів, т. 36, с. 6—7.

¹⁷ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, с. 274.

ники В. І. Леніна добивались від робітників ясного розуміння завдань диктатури пролетаріату, вказуючи, що після того, як влада перейшла до рук робітничого класу, він відповідає за долю країни.

Сучасні реакційні буржуазні історики, фальсифікуючи значення робітничого контролю, намагаються «довести», що він не сприяв поживленню господарського життя у Країні Рад, що робітники, «усунувши владу підприємців», не змогли самі організувати і регулювати випуск продукції¹⁸. У працях соратників В. І. Леніна переконливо показано послідовність запровадження контролю на всіх підприємствах, а найголовніше — ініціативу і самодіяльність робітничих мас, залучених до управління виробництвом. Цим самим переконливо спростовуються вигадки буржуазних фальсифікаторів історії.

З перших же днів після встановлення влади пролетаріату стало зрозумілим, що обмежуватись суто контролем не можна. Політика Комуністичної партії була спрямована на зміцнення економічної бази всього народного господарства Країни Рад. У статтях і промовах визначних партійних та державних діячів, присвячених цьому періоду, дістали відображення різноманітні напрями діяльності партії, робітничого класу в справі господарювання, підвищення їх безпосередньої особистої відповідальності за соціалістичну перебудову економіки. Вони виступили активними провідниками ленінських ідей про створення загальнодержавного економічного центру, націоналізацію промисловості, банків, конфіскацію капіталістичної власності.

Після встановлення диктатури пролетаріату на перший план висунулися економічні проблеми, від розв'язання яких залежало здійснення всіх інших завдань побудови нового суспільства. Перехід до соціалізму, підкреслював у багатьох своїх працях В. І. Ленін, вимагає організації найсуворішого обліку й контролю за виробництвом і розподілом продуктів. Без цього не можна забезпечити планового ведення господарства, властивого соціалістичному суспільству, та невпинного піднесення продуктивності праці. На необхідності боротьби робітничого класу за втілення в життя саме цих ленінських положень неодноразово наголошували у своїх працях і промовах соратники й учні Володимира Ілліча. Особливий інтерес щодо цього становить стаття В. Я. Чубаря «Робітничий клас, Комуністична партія і організація промисловості», написана ним 30 жовтня 1921 р. для газети «Пролетарій». В ній показано керівну роль партії та робітничого класу в умовах війни у процесі налагодження основ дальшого розвитку промисловості, дається оцінка досвіду організації промисловості України силами робітничого класу¹⁹.

В центрі уваги більшовиків-ленінців у досліджуваній період було, зокрема, й таке питання, як ставлення робітничого класу до свого ворога—буржуазії. Робітничий клас, що стоїть при владі, має суворо, швидко й рішуче придушити опір експлуататорів — капіталістів та їх прихвоснів. «Ось чому ми, робітники і чесні селяни України, — писав Г. І. Петровський, — з тривогою стежимо за розвитком воєнних подій на Східному фронті. Але зовсім недостатньо, навіть злочинно обмежуватись нам тільки тривогою. Буржуазія не тільки з тривогою дивиться на те, як більшовизм поширюється в Азії і Європі, вона з наполегливістю, гідною всілякого наслідування, активно і всіма своїми силами допомагає своїм співбратам»²⁰. Соратники В. І. Леніна неодноразово підкреслювали, що в таких умовах застосування насильства щодо буржуазії зумовлюється необхідністю придушення опору експлуататорських класів і коли це завдання буде розв'язане, то тоді ні в кого не виникне сумніву «у нашій могутності...»²¹.

¹⁸ Критика буржуазної історіографії советского общества.— М., 1972, с. 99.

¹⁹ Чубар В. Я. Вибрані статті і промови, с. 98—101.

²⁰ Комуніст, 1919, 25 квіт.

²¹ Петровський Г. І. Вибрані статті і промови, с. 80.

У працях більшовиків-ленінців відображено діяльність партії по втіленню в життя ідей Ілліча про захист соціалістичної Вітчизни: посилення боездатності Робітничо-Селянської Червоної Армії, всебічне зміцнення радянського фронту і тилу. Головне джерело сил у боротьбі проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції вони вбачали у свідомості, організованості й героїчній мужності робітничого класу, в твердій рішучості трудящих мас, що б то не стало відстояти свободу і незалежність Радянської республіки, великі завоювання революції.

Визначні діячі Комуністичної партії приділяли серйозну увагу підготовці резервів для Червоної Армії. Вони систематично стежили за ходом партійно-профспілкових мобілізацій, неодноразово вказували на важливість залучення трудящих мас до лав Червоної Армії. Особливу увагу соратники В. І. Леніна приділяли забезпеченню її командними кадрами з числа робітників і селян. 28 червня 1920 р. на Україні було оголошено Днем червоного командира. На центральній площі у Харкові відбувся парад військ округу, слухачів військових курсів та школи Червоних старшин. Перед його учасниками з вітальною промовою виступив Г. І. Петровський. Будуючи нову армію, сказав, зокрема, він, треба брати командирів з народу. «Червоний командир разом з Червоною Армією і на чолі її давно і вперто відстоює робітничо-селянську республіку від посягань вітчизняної та іноземної контрреволюції. Від плуга та молота, від сохи і борони прийшли вони безстрашно захищати республіку від ударів, що сипались на неї з усіх сторін»²². Того ж дня на мітингу перед трудящими м. Харкова, що відбувся в першому державному театрі, виступив член ЦК КП(б)У Ф. Я. Кон. З особливим піднесенням він відзначив: «Нам потрібні тисячі Будьонних..., оскільки лише командирам з робітників і селян революція може довірити свою долю»²³. Безпосередня участь М. В. Фрунзе в організації армії на Україні, забезпеченні її командними кадрами дала йому можливість повною мірою оцінити ті історичні здобутки, що їх було досягнуто за роки громадянської війни. У звіті V Всеукраїнському з'їзду Рад він з гордістю наголошував, що «командний склад Червоної Армії в даний час майже скрізь є робітничо-селянським»²⁴.

Значну наукову цінність становлять праці визначних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, присвячені активній участі робітників у продзагонах. Як відомо, вперше вони почали створюватися в центральній Росії навесні 1918 р. У травні в пресі було опубліковано лист В. І. Леніна до робітників Петрограда «Про голод», в якому він закликав пролетаріат організувати похід проти спекулянтів хлібом, куркулів, проти порушників державного порядку в справі збирання, підвозу і розподілу хліба.

У 1919 р., після відновлення Радянської влади на Україні, партія і уряд доклали величезних зусиль, щоб вирвати республіку і всю країну з розрухи й голоду. Соратники й учні В. І. Леніна вникали в усі подробиці організації продовольчої справи, уважно стежили за заготівлею хліба, надаючи величезного значення продовольчим загонам. Вони об'їжджали робітничі райони республіки, виступали на зборах та мітингах, роз'яснюючи завдання цих загонів, посилали телеграми в місцеві органи і на підприємства, в яких давали вказівки щодо організації їх діяльності. Куркулі на Україні, підкреслювали вони, є головною силою контрреволюції. І питання стоїть так — або робітничий клас, об'єднавши навколо себе бідноту, придушить опір куркульства, примусить його підкоритися вимогам пролетарської держави, або буржуазія й куркулі повалять Радянську владу. У промові, виголошеній 27 червня 1919 р. на мітингу робітників Київського артилерійського складу,

²² Коммунист, 1920, 29 июня.

²³ Там же.

²⁴ Краткий отчет командующего всеми Вооруженными силами и уполномоченного РСФСР на Украине: К V Всеукраинскому съезду Советов.— Харьков, 1921, с. 7.

С. В. Косіор наголосив на необхідності виділити у продзагони «...надійних людей, послати їх на села, щоб пояснити таке становище»²⁵.

Пов'язуючи діяльність продзагонів з боротьбою партії за перемогу соціалістичної революції на селі, більшовики-ленінці підкреслювали велику роль робітників, посланих на село нести ідеї соціалізму, згуртовувати бідноту і керувати її боротьбою проти куркульства²⁶. Закриваючи І Всеукраїнський з'їзд незаможних селян, Г. І. Петровський сказав з цього приводу: «Я глибоко радий, товариші, що борозна, проведена нами за три роки революції, не тільки розширилась в розумінні засвоєння робітниками і селянами думки про необхідність посилення боротьби проти наших ворогів, а й поглибила розуміння ідей соціалізму і комунізму... І цим, безумовно, ви в історію боротьби людства за правду і справедливість заносите новий рядок, нову світлу сторінку»²⁷.

Наприкінці 1919 р. Країна Рад завоювала мирну передишку. В. І. Ленін підкреслював, що її треба всебічно використати для господарського будівництва. У працях визначних діячів Комуністичної партії міститься багатий матеріал по завершальному періоду громадянської війни. Вони прагнули показати робітничому класу, профспілкам своєрідність моменту, націлити трудящі маси на виконання найнеобхідніших господарських завдань: подолання розрухи, відбудову транспорту, ліквідацію паливного голоду та продовольчих труднощів. Так, у статті «Відбудова господарства на Україні і професійні спілки», надрукованої 27 січня 1920 р. у бюлетені «Профессиональное движение», В. Я. Чубар підкреслював, що «свідоме ставлення робітничих організацій до завдань даного моменту буде достатньою гарантією для досягнення успіху в справі відбудови господарства»²⁸. Конкретний план повсякденних, невідкладних завдань боротьби трудящих мас, і насамперед робітників, з розрухою було обгрунтовано також у промові М. І. Калініна на мітингу будьонівців 28 травня 1920 р., яка в зібрання його творів ввійшла під назвою «Хто такі комуністи»²⁹. Завдання Комуністичної партії і робітничого класу в господарському будівництві широко обговорювалися на IV партійній конференції КП(б)У (березень 1920 р.) і IX з'їзді РКП(б) (29 березня — 5 квітня 1920 р.), на яких було прийнято спеціальні резолюції з цього питання.

Доводячи, що всі накреслені завдання можна успішно розв'язати лише при умові надзвичайної свідомості і твердості робітничого класу, його готовності до самопожертви, М. І. Калінін, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар вказували у своїх працях на необхідність залізної дисципліни, єдності волі, максимального напруження сил на фронті мирної праці. Вони висловлювали одностайну впевненість у тому, що робітники переможуть і в цій справі так само, як вони перемогли на фронтах громадянської війни.

Враховуючи, що громадянська війна тоді ще тривала, Комуністична партія і Радянський уряд змушені були розв'язувати господарські завдання за допомогою воєнних методів. Зокрема, було прийнято рішення про використання з'єднань Червоної Армії на трудовому фронті, повернення кваліфікованих робітників на виробництво тощо. Соратники В. І. Леніна вважали розробку заходів, спрямованих на повернення кадрових робітників на підприємства, головним завданням у справі перегрупування сил для успішного господарського будівництва. Цілий ряд їх статей і виступів у центральній, республіканській, губернській партійній, радянській і профспілковій пресі присвячувався цьому аспекту. Зокрема, Голова Промбюро України В. Я. Чубар у січні 1920 р.

²⁵ Косіор С. В. Вибрані статті і промови, с. 12.

²⁶ Отчет Народного Комиссариата УССР по продовольствию.— Харьков, 1921; Калинин М. И. Избранные произведения. М., 1960, т. 1, с. 249.

²⁷ Вісті першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. Х., 1920, ч. 6, с. 17.

²⁸ Чубар В. Я. Вибрані статті і промови, с. 66.

²⁹ Калинин М. И. Избранные произведения.— М., 1975, с. 28—30.

писав: «...Робітничому класові на Україні необхідно перебудувати свій фронт, треба перерозподілити робочу силу так, щоб вона в даний час виконувала найнеобхідніше»³⁰.

У працях визначних діячів Комуністичної партії й Радянської держави надзвичайно велика увага приділялася непорушному союзу робітників та трудящих селян, в якому В. І. Ленін вбачав вищий принцип диктатури пролетаріату. В статті «Дружніше за роботу» Г. І. Петровський, зокрема, наголошував, що після проведеної Радянською владою роботи було завойоване цілковите довір'я селянина і «він відчув, що єдиний порятунком — єднання з робітниками»³¹. Неодноразово вказував на важливість зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства на Україні й С. В. Косіор. Так, у промові, виголошеній 21 вересня 1920 р. на мітингу представників Червоної Армії та робітників м. Одеси, він підкреслив, що успіхи у справі радянського будівництва і перемоги на фронті стали можливі тільки при тісному союзі «робітників... з незаможним селянством, яке є вірним супутником робітничого класу»³². Під час поїздки по Радянській Україні на агітпоїзді «Октябрьская революция» навесні 1920 р. голова ВЦВК М. І. Калінін також часто порушував це важливе питання у бесідах з трудящими. Він, зокрема, відзначав особливий характер союзу, керівна роль у якому належить робітничому класові³³.

Протягом весни 1920 р. на Україні здійснювалася величезна робота по відбудові економіки республіки. Героїчними зусиллями трудящих вдалося не тільки спинити господарську розруху, а й досягти перших успіхів у налагодженні діяльності промислових підприємств. Новий похід Антанти перервав цей процес. Організуючи боротьбу проти буржуазно-поміщицької Польщі і військ Врангеля, В. І. Ленін, Комуністична партія надавали великого значення зміцненню тилу, забезпеченню нормальної роботи промисловості, транспорту, піднесенню виробничої активності робітничого класу. Партійні і державні діячі закликали трудящих самовідданою працею відповісти на чергові труднощі. В передовій статті «Бойове завдання», яку за дорученням Політбюро ЦК КП(б) України написав для газети «Коммунист» В. Я. Чубар, підкреслювалося: «Жагуче бажання буржуазії задушити революцію ставить перед пролетаріатом нове бойове завдання... Фронт праці, що притягає всі сили та кошти для боротьби з господарською розрухою, замінюється бойовим фронтом. Робітники і селяни України змушені зімкнути свої бойові ряди, зміцнивши їх своїми кращими силами. Бойові загони повинні одержати міцну базу в тилу»³⁴.

Запеклому збройному, політичному й ідеологічному опору реакції робітничий клас протиставив організованість, свідому дисципліну, революційну пильність і згуртованість навколо Комуністичної партії. Соротники В. І. Леніна багато зробили для роз'яснення трудящим масам України героїчної ролі партії більшовиків у тривалій і наполегливій боротьбі за захист завоювань Великого Жовтня, проти об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. У їх багаточисленних статтях, брошурах і виступах містяться основоположні вказівки, які визначають принципи і характер взаємовідносин між робітничим класом і партією, що склалися в ході зміцнення диктатури пролетаріату. У промові на зборах комуністів Кривого Рога Г. І. Петровський, зокрема, відзначав: «Перед усім світом в істинному світлі постала наша справжня сутність — за нами йде тепер весь світ, бо немає місця на землі, де б не стогнав бідняк, де б не страждав селянин чи робітник. Вони простя-

³⁰ Чубар В. Я. Вибрані статті і промови, с. 66.

³¹ Петровський Г. І. Вибрані статті і промови, с. 102.

³² Косіор С. В. Вибрані статті і промови, с. 25.

³³ Максакова Л. В. Агітпоезд «Октябрьская революция» (1919—1920). — М., 1956, с. 96.

³⁴ Коммунист, 1920, 26 июля.

гають руки до нас, бо знають, що ми, комуністи України і Росії, здійснюємо сподівання бідняка і закабаленого робітника вирватися з-під ярма капіталіста і поміщика»³⁵. Всі перемоги над внутрішніми і зовнішніми ворогами, всі успіхи в соціалістичному будівництві визначні діячі партії пов'язували з героїчною боротьбою, самовідданою працею робітничого класу, усіх трудящих мас під керівництвом партії комуністів.

Таким чином, написані соратниками В. І. Леніна праці, а також виголошені ними промови не втратили своєї наукової цінності. Вони відзначаються різнобічним, комплексним підходом до історії розвитку робітничого класу в перші роки Радянської влади, оригінальністю і обґрунтованістю висновків. І цілком закономірно, що їх необхідно використовувати при підготовці фундаментальних узагальнюючих досліджень з історії класів і соціальних груп Української РСР.

О. П. РЕЄНТ (Київ)

³⁵ Петровський Г. І. Вибрані статті і промови, с. 85.

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ У ВЕЛИКІЙ ЖОВТНЕВІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

В новій редакції Програми КПРС всебічно оцінюється історичний досвід, нагромаджений Комуністичною партією і народом у революційному перетворенні суспільства. Особливо підкреслена роль Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка «...стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією»¹.

Історична перемога була здобута під керівництвом заснованої і випестуваної великим Леніном партії комуністів, вона стала тріумфом стратегії і тактики РСДРП(б). В період підготовки і здійснення Великого Жовтня партія показала приклад історичної ініціативи, правильного врахування загальних закономірностей і специфіки розвитку революційного процесу в різних районах країни, строго наукового аналізу співвідношення класових сил, конкретних особливостей моменту. Вона дала зразки застосування різних форм і методів класової боротьби, вміння їх співвідношення і зміни вибору в кожний даний момент найефективніших із них.

В рядах єдиної партії самовіддано боролися за повалення поміщицько-капіталістичного ладу, встановлення диктатури пролетаріату більшовики України, які на місцях забезпечували втілення в життя генеральної лінії партії. Місцеві більшовицькі організації здійснювали ленінську стратегію і тактику соціалістичної революції, що дозволяло у всіх ситуаціях керуватися науково-обґрунтованими політичними настановами, постійно підтримувати єдиний, класовий фронт проти спільного ворога, використовувати сукупний політичний потенціал, спрямовувати енергію трудящих України у загальне русло боротьби за встановлення влади робітників і селян, одночасно одержувати

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— Рад. Україна, 1986, 7 берез.

надійний гарант радикального розв'язання назрілих соціальних і — національних завдань.

Різні сторони діяльності більшовицьких організацій України у 1917—1918 рр., боротьби трудящих за владу Рад досить широко досліджені. Процес нагромадження наукових знань з питань, пов'язаних з історією більшовицьких організацій України в період Великого Жовтня, характеристики досягнень у їх розробці на різних етапах знайшли відбиття у спеціальних працях².

З розвитком історико-партійної науки необхідно час від часу, спираючись на історіографічні праці попередників, звертатись до аналізу його сукупних досягнень, визначати нерозв'язані питання, які вимальовуються у світлі новітніх здобутків більш рельєфно і в числі інших факторів стимулюють вибір проблематики і нових досліджень. Саме такою і є мета даної статті, у якій аналізується, головним чином, література останніх років. В той же час слід зауважити, що без залучення до аналізу праць, виданих дещо раніше, цілісної уяви про здобутки історіографії з деяких аспектів проблеми скласти, природно, неможливо.

У концентрованому вигляді діяльність більшовиків України в 1917 р. висвітлена в багатомній історії КПРС, відповідних розділах підручника з історії партії, в нарисах історії Комуністичної партії України, обласних і Київської міської партійних організацій³. За останні роки історико-партійна історіографія Жовтневої революції на Україні поповнилася фундаментальною двотомною хронікальною працею⁴, у якій зібрано, понад 7 тис. фактів і з позицій марксистсько-ленінської методології дано їм оцінку. Революційний процес, роль у ньому РСДРП(б) показано в них у динаміці, одночасно у єдності і порівнянні як за часовою, так і за територіальною ознакою. Діяльність партійних організацій України частково висвітлено і в узагальнюючих працях, присвячених боротьбі ленінської партії за перемогу соціалістичної революції в країні в цілому⁵. Розкриттю досліджуваної проблеми допомагають і загальноісторичні праці, в тому числі багатом-

² Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції, берез. 1917 р.— берез. 1918 р.: До історіографії пробл.— К., 1976.— 195 с.; Партія и Великий Октябрь: Историогр. очерк.— М., 1976, с. 149—151, 198, 227—228 та ін.; Корольов Б. І. Дослідження діяльності більшовицьких організацій України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції в 1967—1976 роках.— Укр. іст. журн., 1977, № 10, с. 136—145; Варгатюк П. Л. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в 1917 г.: (К освещению вопр. о соврем. лит.).— Науч. тр. по истории КПСС, 1978, вып. 92, с. 16—25; Королев Б. И. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— Киев, 1979.— 72 с.; Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1981, с. 177—195 и др.; Городецкнй Е. Н. Историографические и источниковедческие проблемы Великого Октября, 1930—1960 гг.: Очерки.— М., 1982, с. 162—167; Борьба большевиков за массы в период подготовки и осуществления Великой Октябрьской социалистической революции: Историография пробл.— М., 1982.— 144 с.— Науч. тр. по истории КПСС; вып. 117.

³ История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т. М., 1967, т. 3, кн. 1, с. 398—408 та ін.; Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 209—241; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации.— Киев, 1979, с. 79—119; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— Днепропетровск, 1979, с. 138—195; Очерки истории Харьковской областной партийной организации.— Харьков, 1980, с. 100—167; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981, с. 139—208; Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981, с. 138—181; История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1985, с. 179—229.

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, Февр. 1917 г.—февр. 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий: В 2-х ч.— Киев, 1977.— Ч. 1. 711 с.; Ч. 2. 1982. 960 с.

⁵ Мурашов С. И. Ленинская партия—вождь Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1970.— 312 с.; Петров И. Ф. Ленинская партия—вдохновитель и организатор победы Великого Октября.— М., 1977.— 191 с.

ні історія СРСР і історія Української РСР, монографія І. І. Мінца, двотомник з історії соціалістичної революції на Україні та ін.⁶

Одним з найбільш досліджуваних аспектів історії більшовиків України періоду Жовтня є показ ролі В. І. Леніна у керівництві місцевими партійними організаціями як вирішальної умови їх успішної діяльності, здійснення стратегії і тактики РСДРП(б). Тут поряд з працями узагальнюючого характеру⁷, чимало зроблено і для з'ясування проблеми на регіональному рівні⁸.

Діяльність більшовицьких організацій по здійсненню ленінської стратегії і тактики знаходить відображення в працях, які висвітлюють боротьбу за владу Рад в окремих районах України⁹.

Завдяки цим та іншим працям сьогодні можна вважати дослідженим питанням про озброєння більшовиків України ленінським стратегічним планом переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. При цьому слід відзначити не тільки фронтальне вивчення науковцями усіх фактів, пов'язаних з пропагандою ленінських праць, де розроблялися і викладалися різні аспекти стратегії партії, перш за все Квітневих тез (в останні роки було доведено, що в Києві більшовики видали варіант ленінського твору окремою листівкою), а й більш уважний аналіз процесу обговорення висунутих В. І. Леніном ідей місцевими організаціями, в тому числі і тими, у яких він відзначався суперечливістю (наприклад, Київською)¹⁰.

Доказовість одержаних результатів поклада край взаємовиключним оцінкам, що до цього зустрічались в історіографії. Що ж до питання про оволодіння більшовиками України ленінськими тактичними настановами, то й тут відбулося уточнення деяких суттєвих моментів. Так, при аналізі діяльності місцевих більшовиків у перші тижні після липневих подій автори аргументовано доводять, що на тактиці цього періоду у числі інших причин позначилося незнання найновітніших ленінських висновків і положень, а не протиставляють їм резолюції з тактичних питань, ухвалені більшовиками України, газетні публікації¹¹.

⁶ История СССР с древнейших времен до наших дней.— М., 1967.— Т. 7. 751 с.; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні.— К., 1967, с. 11—204; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: В 2-х т.— К., 1967.— Т. 1. 291 с.; Т. 2. 462 с.; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.— К., 1973, с. 6—144; Боротьба за владу Рад на Україні.— К., 1977, с. 3—137; Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень на Україні.— К., 1977.— 134 с.; Мишч І. І. Історія Великого Октября: В 3-х т. М., 1977—1979, т. 1, с. 782—783; т. 2, с. 79, 195—196, 313—315, 651—652 та ін.; т. 3, с. 350—358; 473—539; У боротьбі за Жовтень: 36. наук. праць.— К., 1981, с. 3—89; Історія Української ССР: В 10-ти т. К., 1984, т. 6, с. 11—271.

⁷ Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1970, с. 474—611; Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1979, с. 218—267; Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— Киев, 1980.— 373 с.; Великой партии отряд: Из истории большевист. орг. Украины.— Киев, 1983, с. 106—220.

⁸ Куличенко М. І. В. І. Ленін и Харьковская большевистская организация (1895—1917).— Харьков, 1963, с. 230—259; Мельник С. Делегат більшовиків Одеси.— Одеса, 1970, с. 159—193; Запорожець М. Я. Истоки великих свершений: В. І. Ленін и парт. орг. Донбасса.— Донецк, 1972.— 240 с.; Варгатюк П. Л. Партії великої загиб: В. І. Ленін і більшовицькі орг. Катеринославщини.— Дніпропетровськ, 1970, с. 152—181; Кравчук М. І., Шморгун П. М. Шляхом боротьби і перемог.— К., 1982, с. 41—56.

⁹ Гончаренко Н. Октябрь в Донбассе в 1917 году.— Луганск, 1961.— 272 с.; Дещинський Л. Е. Великий Жовтень на Волині: З історії рев. боротьби трудящих і солдат. мас під керівництвом більшовиків за владу Рад. Лют. 1917 — лют. 1918.— Львів, 1977.— 183 с.; Мельник С. К. Перемога Радянської влади на півдні України (березень 1917 — березень 1918 рр.).— К., 1966.— 191 с.

¹⁰ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Сплочення большевиков Украины на идейно-политической платформе Апрельских тезисов В. И. Ленина.— В кн.: Великой партии отряд, с. 140—159.

¹¹ Будников В. П. Большевистская печать и Великий Октябрь на Украине.— Харьков, 1958, с. 122—123.

Вимагає більш скрупульозного вивчення питання про передрук і поширення на Україні ленінських творів у період тріумфальної ходи Радянської влади. В історіографії мають місце розходження. Однією з причин його є включення до підрахунків передруків праць В. І. Леніна небільшовицькими виданнями¹², іншою — не проведено фронтального вивчення періодики і архівних джерел жовтня 1917 р. — квітня 1918 р. Саме з врахуванням відзначеного постало питання про оновлення довідника «Видання творів В. І. Леніна на Україні». Критично у цьому зв'язку необхідно підійти і до деяких доповнень, що друкувались на сторінках «Українського історичного журналу».

Чимало зроблено в останні роки для з'ясування таких аспектів проблеми як ступінь впливу ленінських ідей на здійснення місцевими більшовицькими організаціями України ленінської стратегічної лінії, тактичних настанов. Це стосується, зокрема, оцінки ставлення більшовиків України до дрібнобуржуазної демократії, національно-визвольного руху, входження їх до Центральної ради, спроби скликати спільно з українськими буржуазними націоналістами I Всеукраїнський з'їзд Рад, неспроможних розрахунків на можливість мирного усунення від влади Центральної ради, етапи боротьби проти української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, подолання хибних поглядів на шляхи національно-державного і партійного будівництва та ін. Принципову постановку і розв'язання в самому загальному вигляді ці питання одержали в «Нарисах історії Комуністичної партії України»¹³. Детальна розробка цих питань продовжується¹⁴.

Дещо менше висвітлені в радянській історіографії питання, пов'язані з керівництвом ЦК РСДРП(б) боротьбою більшовицьких організацій України в 1917 р. Ці сюжети зустрічаються в публікаціях стосовно досліджуваних конкретних аспектів і напрямів діяльності більшовиків¹⁵. Спеціальної праці немає. Публікації В. В. Анікеєва, видання листування ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями, збірників документів¹⁶ підводять до реалізації назрілого завдання.

Важливою умовою успішного здійснення ленінської стратегії і тактики соціалістичної революції була міцність, ідейна і організаційна згуртованість місцевих більшовицьких організацій. В республіці виходили збірники статей, матеріали конференцій, у яких висвітлювались різні аспекти діяльності більшовицьких організацій України в

¹² Видання творів В. І. Леніна на Україні, 1894—1970 : Бібліогр. покажч. — Х., 1971, с. 59—66; Королев Б. И. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, с. 61—72.

¹³ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 209—241.

¹⁴ Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф. Большевики Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции (март 1917—февраль 1918 гг.).— В кн.: Ленинизм—революционное знамя нашей эпохи. Киев, 1980, с. 125—129; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф. К вопросу о борьбе большевиков Украины за ленинскую стратегию и тактику социалистической революции (март 1917—февраль 1918 гг.).— Науч. тр. по истории КПСС, 1981, вып. 114, с. 3—12.

¹⁵ Королев Б. И. Руководство ЦК РСДРП(б) идейно-политической работой большевиков Украины в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март—октябрь 1917 г.).— Там же, 1977, вып. 89, с. 3—16; Якупов Н. М., Воеводин В. Н. Укрепление связей ЦК РСДРП(б) с военными партийными организациями Украины в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март—октябрь 1917 г.).— Там же, с. 16—26.

¹⁶ Большеви́стские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1957.— 980 с.; Большеви́стские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1962.— 757 с.; Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями: В 2-х ч. М., 1957.— Ч. 1. 533 с.; Ч. 2. 504 с.; Анікеєв В. В. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году: (Хроника событий).— М., 1969.— 485 с.; Его же. Деятельность ЦК РСДРП(б)—РКП(б) в 1917—1918 годах: (Хроника событий).— М., 1974.— 557 с.

масах¹⁷. Внесок в історіографію проблеми зробила праця У. І. Рядної¹⁸. Наприкінці 50-х у 60-і роки були здійснені спроби систематичного вивчення діяльності більшовиків окремих міст і районів України у досліджуваній період¹⁹.

У наступні роки історико-партійна наука нагромадила значний обсяг нових знань, що знайшло втілення в ряді колективних монографій, збірниках²⁰.

Питання внутріпартійного життя, партійного будівництва більшовицьких організацій України в 1917—1918 рр. знайшли відбиття у спеціальних монографіях, статтях, узагальнюючих працях²¹. Досить детально в них висвітлено процес кількісного зростання більшовицьких організацій України, показано вдосконалення їх структури, консолідацію партійних сил, зміцнення зв'язків з ЦК РСДРП(б), подолання об'єднавчих тенденцій і розрив з опортуністами та ін. Більш чітку оцінку дістали, проведені в липні 1917 р., конференції більшовиків Південно-Західного краю і Донецько-Криворізького басейну, що започаткували обласні партійні об'єднання і стали важливим кроком на шляху до утворення в подальшому КП(б)У. Більш об'єктивно розглянуто питання про Обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б) в Києві 3—5 грудня 1917 р., а саме, як спробу консолідації більшовицьких сил у загальноукраїнському масштабі, дано чітку оцінку Головному комітету Соціал-демократії України²².

Однак ряд питань не можна вважати остаточно з'ясованими. Так, повільно вивчається досвід діяльності організацій, у яких після розриву з оборонцями більшовики об'єднувалися з меншовиками-інтернаціоналістами (Одеса, Миколаїв, Могилів-Подільський, Південно-Західний фронт та ін.). Тут, на нашу думку, не можна допускати спрощеного підходу, беззастережно рахувати такі організації за чисто більшовицькі, «забуваючи» про меншовиків-інтернаціоналістів, що між тим ще

¹⁷ Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції: (36. ст.).— К., 1949.— 226 с.; Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р.—лютий 1918 р.): 36. ст.— К., 1957.— 411 с.; Наук. праці з історії КПРС, 1967, вип. 14—15, 19.— Вип. 14. Більшовицькі організації Південно-Західного краю в боротьбі за владу Рад. 150 с.; Вип. 15. Більшовицькі організації Півдня України у боротьбі за владу Рад. 179 с.; Вип. 19. Більшовицькі організації Донецько-Криворізького басейну в боротьбі за встановлення Радянської влади. 127 с.; Комуністична партія в боротьбі за здійснення ленінського плану соціалістичної революції на Україні: Респ. наук. конф. працівників кафедр історії КПРС вузів Укр. РСР.— К., 1967, с. 13—132.

¹⁸ Рядніна У. І. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції.— К., 1958.— 382 с.

¹⁹ Гужва О. В. Більшовицькі організації Сумщини в боротьбі за встановлення Радянської влади в 1917—1918 рр.— Суми, 1957.— 36 с.; Запорожец М. Я. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти (1917—1918 гг.).— Донецк, 1961, с. 83—161; Ваткевич В. Луганські більшовики в Жовтневій революції.— К., 1962.— 97 с.; Данішев С. О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917—березень 1918).— Х., 1969.— 235 с.; Полохало В. И. Большевики во главе революционной борьбы трудящихся Киева: (К 1500-летию Киева).— Киев, 1980.— 41 с.

²⁰ В авангарді революційних мас: Більшовики на чолі нар. мас України в Жовт. революції.— К., 1977.— 206 с.; В борьбе за власть Советов на Украине: Из истории борьбы большевист. орг. за завоевание и укрепление Сов. власти на Украине.— Киев, 1977, с. 15—210; Большевистские организации Украины в борьбе за осуществление ленинского курса на подготовку и проведение Великой Октябрьской социалистической революции.— Киев, 1977.— 144 с.— (Науч. тр. по истории КПСС; Вип. 89).

²¹ Корольов Б. І. На шляху до Жовтня: З історії парт. буд-ва на Україні в 1917 р.— К., 1968.— 235 с.; Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917—липень 1918 рр.).— Х., 1972.— 218 с.; Шиловцев Ю. В., Пирог Р. Я. Укрепление и развитие большевистских организаций Украины после победы Октября (ноябрь 1917—июль 1918 гг.).— В кн.: Великий партин отряд, с. 221—249.

²² Нариси історії Комуністичної партії України, с. 223—225; Варгатюк П. Л. Обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б) у Києві 3—5 грудня 1917 р.: (До 60-річчя скликання: історія та історіографія питання).— Укр. іст. журн., 1982, № 12, с. 104—109.

трапляється²³. Не звертає належної уваги на цей аспект проблеми і автор спеціальної праці про крах меншовиків на Україні²⁴. Глибоке дослідження цього питання може дати додаткові пояснення деяких не-виправданих, помилкових рішень і дій організацій, до яких восени 1917 р.— на початку 1918 р. входили більшовики і меншовики-інтернаціоналісти.

Хоч у переважній більшості праць немає спроб дещо применшити значення Обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) 3—5 грудня в Києві як з'їзду організацій лише Південно-Західного краю, тотожного партійній конференції Донецько-Криворізького басейну 5—6 грудня 1917 р., деякі розбіжності з домінуючою точкою зору все ще зустрічаються. Позбавитись їх можна, очевидно, на шляху подальших поглиблених досліджень.

Назріла потреба у всебічному висвітленні питання про «українських більшовиків». Знайдено текст листівки «Соціал-демократія України (більшовики-українці)»²⁵, про існування якої було відомо ще в 20-х рр.²⁶, але зміст вважався втраченим. Вивчення поодиноких публікацій тогочасної періодики, аналіз мемуарних матеріалів осіб, що мали відношення до створення і функціонування організацій і груп «українських більшовиків» у деяких містах (М. Матяш та ін.)²⁷ дозволяє дійти висновку про хибність поглядів прибічників створення більшовицьких організацій за національною ознакою²⁸. Тому не можна погодитись і з позитивною кваліфікацією таких спроб²⁹.

Увагу дослідників привертають питання ідеологічної, виховної роботи більшовиків України. Плідно вивчається діяльність більшовицьких організацій України, видавнича, агітаційно-пропагандистська робота засобами друкованої продукції³⁰. Значний вклад внесли історики у вивчення друкованих органів масових організацій трудящих — Рад, фабзавкомів, профспілок, страйкових комітетів, Військово-революційних комітетів, що у процесі більшовизації мас стали більшовицькими³¹. Це дало змогу уявити структуру більшовицької за спрямуванням періодики, переглянути питання про масштаби видавничої діяльності більшовицьких організацій, їх ідейно-теоретичної, агітаційно-пропагандистської, почасти організаторської, політико-масової роботи.

Щодо інших сторін ідеологічної роботи більшовиків України у досліджуваній період, таких, наприклад, як усна агітація і пропаганда, ідейне загартування окремих класів і прошарків населення, то

²³ Очерки истории Одесской областной партийной организации, с. 142, 150, 151, 154—156; Дещинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте.— Львов, 1982, с. 186—200.

²⁴ Ветров Р. И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине.— Харьков, 1983.— 146 с.

²⁵ Солдат и рабочий, Херсон, 1917, 12 дек.

²⁶ Областной съезд РСДРП (б-ков) : (Первое Всеукр. совещание большевиков).— Летопись революции, 1925, № 5, с. 80, 82, 91, 92.

²⁷ Голос пролетария, Одесса, 1917, 12, 14, 19 дек.; Донец. пролетарий, Харьков, 1917, 12, 30 дек.; 1918, 20 янв.; Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 858 арк. 2, 6, 7; спр. 907, арк. 12; спр. 919, арк. 1.

²⁸ Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции, с. 304—305.

²⁹ Якупов Н. М. Большевики во главе революционных солдатских масс, 1917—янв. 1918 г.— Киев, 1967, с. 203; Корольов Б. На шляху до Жовтня, с. 217; Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції, с. 51.

³⁰ Будников В. П. Указ. соч.; Карнаух Г. П. По пути газеты «Правда».— Львов, 1963.— 167 с.; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело.— К., 1967.— 176 с. та ін.

³¹ Солдатенко В. Ф. Большевистская преса Украины в 1917—1918 гг.: Ист.-библиогр. обзор.— Киев, 1979.— 208 с.; Солдатенко В. Ф. До питання про кількісні характеристики і класифікацію більшовицької преси України періоду підготовки і здійснення соціалістичної революції.— Укр. іст. журн., 1983, № 9, с. 141—151; Сергійчук І. М. Преса Рад як джерело вивчення боротьби за встановлення Радянської влади на Україні (кінець жовтня 1917 р.— березень 1918 р.).— Там же, 1984, № 5, с. 129—138.

вони в повному обсязі ще далеко не вивчені, як правило, про них в історико-партійній літературі сказано побіжно.

Особливої уваги історики надавали розробці питань, пов'язаних з діяльністю більшовиків по підготовці пролетаріату до виконання історичної місії гегемона соціалістичної революції — однієї з ключових ланок ленінської стратегії і тактики. В історіографії цим проблемам присвячено спеціальні праці³². Великого значення приділяється їм і в загальноісторичних дослідженнях³³. В результаті процес згуртування і організації пролетаріату, його революційного, класового виховання у ході політичних подій 1917—1918 рр. висвітлено досить глибоко. Останнім часом у працях дослідників даються більш реалістичні оцінки здобутків пролетарського руху в лютому — жовтні 1917 р., зокрема у таких питаннях як масштаби запровадження на підприємствах 8-годинного робочого дня, форми здійснення робітничого контролю, співвідношення останнього з формами державного контролю, що проводився органами Тимчасового уряду, боротьба проти саботажу підприємств. У попередні періоди розмах і досягнення пролетарського руху на Україні, всупереч наявним документам, дещо перебільшувались.

Заслугове уваги істориків і така проблема, як ідейне загартування робітничого класу України, форми, методи здійснення ним політичного впливу на непролетарські верстви, показ тих підойм, з допомогою яких він зміг згуртувати навколо себе сили, зацікавлені у поваленні капіталістичного ладу і вести їх за собою на соціалістичну революцію.

Певних уточнень потребує оцінка ряду аспектів досвіду боротьби робітничого класу України за владу Рад наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Так, П. І. Гарчев у дослідженні³⁴, побудованому на хорошому документальному фундаменті, все ж, на нашу думку, не завжди вірно оперує фактичними даними. Автор цілком слушно зауважує, що в багатьох містах України наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. більшовики сконцентрували свої сили на роботі в Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів, але у багатьох випадках (наприклад, на Півдні) не змогли їх завоювати на свою сторону, проявили нерішучість щодо угодовської більшості, пішли з нею на компроміс. За таких умов, на думку автора, центрами боротьби за диктатуру пролетаріату стали загони Червоної гвардії, які виступили як самостійна сила і проти відвертої контрреволюції і практично проти Рад, де поряд з дрібнобуржуазними противниками соціалістичної революції дедалі більшу роль відігравали більшовики³⁵. У зв'язку з цим виникає необхідність комплексної розробки питання про ступінь впливу більшовиків у різних масових організаціях пролетаріату як показника політичної зрілості і боездатності робітничого класу.

Фрагментарно висвітлювались також питання про боротьбу більшовиків проти спроб українських і єврейських буржуазних націоналістів створити і налагодити функціонування пролетарських організацій за національною ознакою, що завдавало шкоди інтернаціональній мо-

³² Смолинчук А. И. Большевики Украины в борьбе за Советы (март 1917 — январь 1918 гг.). — Львов, 1969.—232 с.; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях.— К., 1976, с. 105—172; Большевики в борьбе за укрепление руководящей роли рабочего класса в социалистической революции на Украине.— 1977.— 134 с.— (Науч. тр. по истории КПСС; Вып. 90).

³³ Черномаз И. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918).— Харьков, 1958.— 168 с.; Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР, 1917—1920 рр.— К., 1965, с. 3—143; Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (Період двовладдя). — К., 1966.—220 с.; Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції.— Х., 1969.— 268 с.; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради України в 1917 р.— К., 1974.—343 с.; Гриценко А. П. Робітничий клас України в Жовтневій революції.— К., 1975.— 240 с.

³⁴ Гарчев П. І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад. — К., 1983. — 150 с.

³⁵ Там же, с. 107—112, 114.

політності робітничого класу України, єдності робітничого руху. Історикам належить звернути на ці питання більше уваги.

Деяко менше публікацій присвячується дослідженню досвіду по залученню партією більшовиків на бік робітничого класу селянства, зміцненню союзу пролетаріату з біднішим селянством — однієї з вирішальних умов досягнення програмної, стратегічної мети РСДРП(б) — здійснення соціалістичної революції. Серед спеціальних праць можна назвати лише монографію В. М. Чуприни³⁶, яка викликала критичні зауваження спеціалістів³⁷. Все ще залишається розрив між викладом лєнінських політичних настанов партії про вичленення із маси трудящого селянства бідніших елементів, їх консолідації і залучення до активного політичного життя, участі у реалізації лєнінської стратегії і тактики *. Немає повної ясності у тому, яких масштабів набув, зокрема, процес створення на Україні Рад наймитських депутатів, у якій мірі вдалося згуртувати представників селянських низів у селянських комітетах, які форми і методи боротьби міського пролетаріату взяв на своє озброєння під впливом більшовиків сільський пролетаріат, яких він досяг результатів у протиборстві з куркульством, власниками економії тощо. У працях істориків, які досліджують селянський і аграрний рух у 1917 р. історико-партійний аспект висвітлюється недостатньо³⁸.

У радянській історіографії найбільш досліджено досвід завоювання більшовиками України солдатських і матроських мас на бік революції³⁹. Це стосується фронту і тилкових гарнізонів⁴⁰. З огляду на те, що значна кількість документів у Центральному державному військово-історичному архіві СРСР ще не стала предметом фронтального, скрупульозного аналізу, можна чекати на приріст суттєвих знань при висвітленні даного аспекту проблеми. Доказ тому — вихід у світ документальних збірників, до яких включено невелику частину матеріалів з фондів ЦДВІА СРСР⁴¹. Дослідники впритул підійшли до вивчення таких питань як залучення більшовиками до боротьби за

³⁶ Чуприна В. М. Більшовики України у боротьбі за трудяще селянство (березень 1917 — лютий 1918). — Львів, 1974. — 198 с.

³⁷ Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції, с. 67; Корольов Б. І. Дослідження діяльності більшовицьких організацій України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції у 1917—1918 рр., с. 142.

* У працях московських істориків дані аспекти, причому із залученням матеріалів революційного процесу на Україні, досліджуються більш успішно: (див.: Смирнов А. С. Большевики и крестьянство в Октябрьской революции.— М., 1976, с. 77—78, 89, 94—97, 100 та ін.).

³⁸ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции.— Киев, 1957.— 457 с.; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.— К., 1977.— 200 с.

³⁹ Метелица Д. А. Борьба партии большевиков за солдатские массы в трех революциях: Историография вопр.— Харьков, 1984, с. 79—138; Смольников А. С. Армия победившей революции: Сов. историография большевизации армии в период подготовки и проведения Великой Окт. соц. революции.— М., 1984, с. 86—96, 122—126, 132—133 та ін.

⁴⁰ Васильков А. Військова діяльність більшовиків на Україні в період підготовки і проведення Великої Жовтня.— К., 1964.— 99 с.; Голуб П. А. Партия, армия и революция: Отвоевание партией большевиков армии на сторону революции, Март 1917 — февр. 1918.— М., 1967.— 296 с.; Якупов Н. М. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия.— Киев, 1972.— 215 с.; его же. Борьба за армию в 1917 году.— М., 1975.— 294 с.; Голуб П. А. Большевики и армия в трех революциях.— М., 1977, с. 98—306; Дещинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте.

⁴¹ Революционное движение в русской армии в 1917 г., 27 фев.—24 окт. 1917 г.: Сб. документов.— М., 1968.— 622 с.; Октябрьская революция и армия. 25 окт. 1917 г.— март 1918 г.: Сб. документов.— М., 1973.— 456 с.; Борьба партии большевиков за армию в социалистической революции: Сб. документов.— М., 1977.— 520 с.; Военно-революционные комитеты действующей армии, 25 окт. 1917 г.— март 1918 г.— М., 1977.— 660 с.; Войсковые комитеты действующей армии, Март 1917 г.— март 1918 г.— М., 1982.— 608 с.

владу Рад демократичного офіцерства, формування з революційних елементів старої армії перших військових одиниць Червоної Армії та ін.

Досить плідно вивчаються питання боротьби партії більшовиків за керівництво національно-визвольним рухом — важливим резервом сил соціалістичної революції⁴². Всебічно розкривається, зокрема, складний процес розв'язання більшовиками комплексу взаємозв'язаних завдань: національного розкріпачення, інтернаціонального згуртування трудящих різних національностей і здійснення соціалістичної революції. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, всебічно вивчаючи наявні джерела, історики чимало зробили в останні роки для висвітлення процесу вивільнення трудящих мас з-під впливу буржуазно-націоналістичних партій, наповнення національно-визвольного руху інтернаціоналістським змістом і злиття його з іншими демократичними потоками у русло боротьби за диктатуру пролетаріату. Принципову оцінку при цьому отримали ті помилкові дії більшовиків, які заважали розвитку цього процесу. Досягнуто більшої чіткості і у кваліфікації застосовуваних організаціями РСДРП(б) тактичних розрахунків і здійснюваних на їх основі конкретних кроків, спрямованих на усунення з політичної арени Центральної ради. Безперечний інтерес викликає перша праця, присвячена краху реформізму Української соціал-демократичної робітничої партії⁴³, якою, очевидно, кладеться початок дослідженню питань, пов'язаних з боротьбою більшовиків проти національного реформізму на Україні.

Поступово зживаються і деякі не зовсім вірні стереотипи. Так, у минулому нерідко зустрічалися твердження, що більшовики Донецького і Криворізького басейнів, їх друковані органи недооцінювали національне питання, надавали йому, критиці українських буржуазних націоналістів меншої уваги, ніж, наприклад, газета київських більшовиків «Голос социал-демократа». Така оцінка не у всіх відношеннях вірна. В «Пролетарии» (Харьков) (1917, 10 мая, 22 июня) і «Донецком пролетарии» (Луганск) (1917, 9, 20 июня, 1 июля) були передруковані ленінські статті з національного питання «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Фінляндія і Росія», «Соломинка в чужому оці», а «Голос социал-демократа» не вмістив жодної з них. Публікації газет Лівобережжя, у яких роз'яснювалось ставлення більшовиків до національно-визвольного руху на Україні, відзначались послідовністю, класовою принциповістю⁴⁴. Ретельні підрахунки свідчать про те, що в «Пролетарии» більше за будь-яку іншу більшовицьку газету України було надруковано матеріалів з національного питання і що кількість таких матеріалів у «Звезде» (Екатеринослав) також перевищувало кількість публікацій «Голоса социал-демократа»⁴⁵. Водночас не завжди принципову оцінку одержують помилкові дії більшовиків України по створенню Донецько-Криворізької республіки.

⁴² Чирко В. А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. — М., 1967, с. 23—84; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. — К., 1970, с. 83—230; Лихолат А. В. Под ленинским знаменем дружбы народов: Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Сов. власти. — М., 1970, с. 24—292; Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень—грудень 1917 р.). — К., 1971.—145 с.; Сила інтернаціоналістського гарту: (Діяльність парт. орг. України по інтернац. вихованню трудящих). — К., 1983, с. 43—68.

⁴³ Курас І. Ф. Великий Жовтень і крах національного реформізму на Україні. — К., 1985.—47 с.

⁴⁴ Солдатенко В. Ф. Трибуна пролетарського інтернаціоналізму: Большевист. преса України в боротьбі за пролет. інтернаціоналізм в період підготовки і проведення Великої Окт. соц. революції. — Киев, 1977, с. 128—129.

⁴⁵ Остапенко Б. І. Діяльність харківської більшовицької газети «Пролетарий» по інтернаціональному вихованню трудящих в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Вісн. Харків. ун-ту, 1977, № 153, с. 19.

У вивченні порушеної проблеми є недостатньо висвітлені аспекти. Так, більш конкретним фактичним матеріалом вимагає поповнення, зокрема, теза про зв'язок між пролетарською боротьбою за соціалізм і національно-визвольним рухом на Україні — як мета, якої домагались більшовики в 1917 р.

Останнім часом помітнішими стали успіхи у дослідженні питань про боротьбу більшовиків проти своїх політичних суперників. Історіографія одержала у своє розпорядження досить змістовні праці⁴⁶, хоч про вичерпність проблеми говорити рано. Так, майже не вивчалась боротьба більшовиків України проти деяких загальноросійських буржуазних партій, таких, як кадети. На більш пильну увагу заслуговує і питання про ставлення організацій РСДРП(б) до есерів, зокрема, специфіка прояву такого ставлення на Україні за умови здійснюваного правим крилом есерівських організацій блоку з українськими буржуазними націоналістами, а з іншого — блоку лівих есерів з більшовиками.

Практично не вивчається боротьба більшовиків проти анархізму, що значною мірою живив політичний бандитизм на Україні. У названих працях чимало матеріалу із джерел політичних суперників більшовиків, який переконливо самовикриває буржуазні і дрібнобуржуазні партії. Поряд з цим більшовицьких (за походженням) матеріалів поки що у ряді випадків мало. Думається, поглиблення вимагає вивчення таких питань як боротьба більшовиків проти селянських спілок, просвіт, козацьких куренів та інших організацій, що у значній кількості започатковувались українськими буржуазними націоналістами у 1917 р.

Предметнішим і принциповішим має бути і розгляд кожного окремого випадку участі представників більшовиків у різного роду коаліційних організаціях, які повсюдно створювалися на Україні після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді⁴⁷. У багатьох випадках, давши згоду на участь у таких організаціях, більшовики опинились у меншості, не могли реалізувати свою тактику, але певний час не залишали цих організацій, що негативно позначалося на темпах розвитку революційного процесу.

Загалом же проблема ставлення більшовиків до буржуазної і дрібнобуржуазної демократії в 1917—1918 рр., боротьби проти політичних противників, розгрому буржуазних і дрібнобуржуазних, в тому числі буржуазно-націоналістичних партій і організацій, взаємовідносин з тимчасовими попутниками повинні стати предметом більш ґрунтовних досліджень. Без додаткової уваги до цих важливих напрямів політичної історії, висвітлення боротьби більшовиків України за перемогу соціалістичної революції буде залишатися спрощеним, тобто не буде давати повної уяви про складність здійснення стратегії і тактики РСДРП(б) і набутого в її процесі багатогранного досвіду.

Залишаються прогалини і у вивченні форм і методів діяльності більшовиків України серед інших верств населення, застосування яких дало змогу більшовицьким організаціям залучити до активного політичного життя, участі в революції найпередовіші їх елементи. Прак-

⁴⁶ Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції.— К., 1974.— 142 с.; Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978, с. 121—218; Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне: Материалы конф.— М., 1980, с. 3—11, 51—52 и др.; Ветров Р. И. Указ. соч.; Ветров Р. И., Черненко А. М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине.— Днепропетровск, 1984.— 62 с.; Непролетарские партии России: Уроки истории.— М., 1984, с. 311—320, 356—366.

⁴⁷ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции, с. 234—235, 246—247, 321—322 та ін.; Гарчев П. І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад, с. 50—51.

тично на початковій стадії знаходиться дослідження таких питань як робота більшовиків України серед міських середніх верств, у тому числі демократичної інтелігенції, студентства. Спеціалісти рідко звертаються до узагальнення досвіду діяльності більшовиків серед молоді, жінок і з'ясування процесу злиття антивоєнного руху з іншими революційними рухами, їх об'єднання в боротьбі за політичну владу.

Назрілою слід визнати необхідність подальшого вивчення питань про вклад більшовиків України у формування політичної армії соціалістичної революції, розв'язання «проблеми більшості» як найважливіших умов переможного здійснення Жовтня, його тріумфальної ходи. Певна підготовча робота, у тому числі і методологічного характеру, уже проведена⁴⁸.

Постає правомірне питання і про підготовку спеціальної ґрунтовної, комплексної праці, безпосереднім предметом якої було б всебічне узагальнення досвіду більшовиків України по здійсненню лєнінської стратегії і тактики соціалістичної революції*. Наявний потенціал вчених республіки, хороший рівень розробленості багатьох складових аспектів загальної проблеми, чітке з'ясування кола нерозв'язаних поки що питань, які вже встали на порядок денний досліджень, наявна джерельна база**, дозволяють розраховувати на успіх у цій складній і потрібній справі.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

⁴⁸ Борьба партии большевиков за создание политической армии демократической и социалистической революции (1905—1917 гг.). Киев; Одесса, 1983, с. 119—134; Солдатенко В. Ф. Большевики Украины в борьбе за создание политической армии социалистической революции. — В кн.: Великой партии отряд, с. 160—188.

* Постановка цього питання зумовлюється не лише внутрішньою логікою розвитку самої історико-партійної науки, але й потребами більш аргументованого спростування вигадок буржуазних фальсифікаторів, які перш за все намагаються спотворити суть лєнінської стратегії і тактики, її непридатність для здійснення в умовах України і т. ін. Поодиноких статей і брошур (Нагорна Л. А. Большевики Украины в период Октября в свете современной фальсификаторской литературы.—Вопр. истории КПСС, 1967, № 3, с. 73—83; Петров М. И., Белоусов Л. В. Несостоятельность фальсификаций истории Компартии Украины (1917—1918 гг.).— Киев, 1981.— 27 с.) тут явно недостатньо. У публікаціях неісторико-партійного спрямування зазначені сюжети теж не знаходять досить детального і предметного розкриття. (Симоненко Р. Г. Чорне перо фальсифікаторів: Проти перекручень історії боротьби за Рад. владу на Україні.— К., 1968.— 62 с.; Нагорна Л. П. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні.— К., 1971.— 251 с.; Нагорна Л. П. Правда Великого Жовтня і вимисли фальсифікаторів.— К., 1977.— 48 с.)

** Досить важливим постає питання про необхідність підготовки нових збірників про діяльність більшовиків України в 1917—1918 рр. Думается, нові збірники концептуально повинні дещо відрізнятися від тих, що вийшли кілька десятиліть тому (Див., зокрема: Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1957.— 980 с.; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1962.— 757 с. та ін.). У них представлені головним чином матеріалізовані результати діяльності більшовиків (резолуції, постанови, листівки, деякі статті з періодики), а яким чином досягався той чи інший результат, яка цьому передувала боротьба — залишається неясним. У значній мірі розв'язанню цього питання можна було б сприяти публікацією стенограм, протоколів мітингів, зборів, нарад, засідань тощо.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ПРИЖИТТЄВІ ПУБЛІКАЦІЇ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА У ВИДАВНИЦТВАХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

А. Я. ЧЛІЯНЦ (Львів)

З перемогою соціалістичної революції трудящі Країни Рад вперше дістали можливість видавати і читати твори В. І. Леніна. Теоретична спадщина вождя була на озброєнні політорганів Червоної Армії, вона стала основою виховання воїнів армії нового типу, яка будувалась і гартувалась у вогні громадянської війни. Бійці і командири Збройних Сил першої соціалістичної держави з великим інтересом знайомились з творами В. І. Леніна. С. М. Будьонний згадував, що в роки громадянської війни усім бійцям було дороге мудре ленінське слово. Газету «Правда» з статтями або промовами В. І. Леніна читали й перечитували, берегли не менш ніж гвинтівку¹. Прагнення радянських воїнів до ленінських праць відзначали політзведення з військ. У 1919 р. в ряді таких повідомлень підкреслювалось, що в бібліотеках й читальнях гарнізонів, військових частин та підрозділів найбільшим попитом користувались книги В. І. Леніна².

Незважаючи на труднощі і розруху, вже в роки громадянської війни ленінські твори мали майже всі гарнізонні, полкові і ротні бібліотеки, які тоді налічували в своїх фондах по 25 і більше примірників цих праць³⁻⁵. Нестача паперу і слабка видавнича база в той час не могли повною мірою задовольнити зростаючий попит воїнів Червоної Армії на твори В. І. Леніна. Ці запити розв'язували реввійськради і політоргани Червоної Армії, з ініціативи яких у військах в різних формах видавались та розповсюджувались ленінські праці.

В історико-партійній літературі питання поширення творів В. І. Леніна, розшуку, систематизації публікацій його праць широко висвітлено у статтях, бібліографічних виданнях⁶ та інших працях⁷. Вагомий внесок у дослідження цього питання внесли вчені Української РСР⁸.

¹ Буденний С. М. Встречи с Ильичем.— М., 1972, с. 38.

² Центр. держ. арх. Рад. Армії (далі—ЦДАРА), ф. 9, оп. 4, спр. 9, арк. 16; оп. 8, спр. 14, арк. 15 зв.; спр. 139, арк. 7.

³⁻⁵ Там же, ф. 9, оп. 4, спр. 131, арк. 159, 160, 161 (Підрахунки автора).

⁶ Издание и распространение произведений В. И. Ленина: Сб. ст. и материалов.— М., 1960.—351 с.; Исков М. В. Об издании трудов В. И. Ленина.—Новая и новейшая история, 1960, № 2, с. 193—195; Издание произведений В. И. Ленина в Азербайджане.—Баку, 1970.—15 с.; Издание произведений В. И. Ленина в Казахстане, 1918—1969.—Алма-Ата, 1970.—129 с.; Каталог прижизненных изданий произведений В. И. Ленина, хранящихся в научной библиотеке им. Н. И. Лобачевского.—Казань, 1970.—72 с.; Каталог прижизненных изданий произведений В. И. Ленина в фондах научной библиотеки Ленинградского университета.—Л., 1973.—37 с.; Мелептьев Ю. Энциклопедия ленинской мысли.—Знамя, 1974, с. 159—168; Костин Н. Д. Издание и распространение произведений В. И. Ленина в листовках.—Вопр. истории КПСС, 1981, № 5, с. 64—71 та ін.

⁷ Листовки гражданской войны в СССР, 1918—1922 гг.—М., 1942.—127 с.; Листовки первых лет Советской власти: Каталог коллекции Гос. публ. б-ки им. М. Е. Салтыкова-Щедрин.—М., 1967.—Т. 1. 371 с.

⁸ Шморгул П. М. Видання та поширення творів В. І. Леніна на Україні.—Комуніст України, 1960, № 1, с. 62—68; Прижиттєві видання творів В. І. Леніна, наявні в фондах Державної історичної бібліотеки УРСР: (Бібліогр. покажч.).—К., 1967.—62 с.; Зведений каталог прижиттєвих видань творів В. І. Леніна, які зберігаються у бібліотеках, архівах та музеях Львова.—Львів, 1970.—38 с.; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970): Бібліогр. покажч.—Х., 1971.—709 с.; Прижизненные публикации произведений В. И. Ленина в фондах ЦНБ АН УССР: Библиогр. указ.—Киев, 1975.—80 с.; Прижизненные публикации В. И. Ленина в

В ряді наявних бібліографічних та інших матеріалах відображена також видавнича діяльність реввійськрад, політорганів та інших організацій Червоної Армії по публікації творів В. І. Леніна. Подальші пошуки публікації творів В. І. Леніна в газетах та інших виданнях Червоної Армії виявили нові дані. У статті зроблена спроба систематизувати та узагальнити деякий матеріал з даної проблеми.

Початком видавничої діяльності реввійськрад, політорганів та інших організацій Червоної Армії можна вважати ленінський «Лист до червоноармійців, що брали участь у взятті Казані», надрукований 1 жовтня 1918 р. в газеті «Революционная армия» (Орган реввоенсовета и политотдела 4-ой армии) Східного фронту. Завдання по зміцненню Червоної Армії, забезпеченню її всім необхідним для здобуття перемоги були викладені В. І. Леніним у статті «Всі на роботу по продовольству і транспорту!», надруковану окремою брошурою на початку 1919 р. обсягом 8 аркушів Особливою продовольчою комісією по поставці Червоної Армії Південно-Західного фронту⁹.

Газета «Красная правда» (Орган политотдела Н-ой дивизии Советской Армии Украины) 16 квітня 1919 р. надрукувала промову В. І. Леніна на перших московських радянських курсах 15 квітня 1919 р. В ній роз'яснювалась одна з корінних відмінностей армії нового типу, глибоке усвідомлення нею своїх цілей та завдань. В тому ж році на сторінках газет політвідділів 12-ої армії (Західний фронт), «Красная Армия» — 1 червня, 1-ої армії (Східний фронт) «Набат революции» — 7 червня, 10-ої армії (Південний фронт) «Солдат революции» — 11 червня було вміщено звернення В. І. Леніна «Стережіться шпигунів!»

Восени 1919 р. політико-виховна робота серед воїнів Червоної Армії була спрямована на ознайомлення з ленінським «Листом до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком». Щоб роз'яснити бійцям і командирам уроки та завдання дальшого зміцнення сил по захисту завоювань соціалістичної революції, лист був надрукований на сторінках газет. «Красный боец» (Орган РВС и политотдела 4-ой армии) 7 вересня 1919 р. і «Солдат революции» 9 вересня 1919 р. У скороченому викладі ленінський документ листівкою видали політвідділ 3-ої армії (Східний фронт), агітосвітній відділ Володимирського губвійськкомату¹⁰, політвідділ 7-ої армії (Західний фронт) (10 тис. тиражем)¹¹, а також політосвіт Петроградського військового округу¹².

Особливе значення В. І. Ленін надавав поповненню Червоної Армії бійцями з числа передових робітників. В статті «Приклад петроградських робітників», написаній 3 жовтня 1919 р., він закликав примножити зусилля всіх по зміцненню радянських військ та забезпечити перемогу над контрреволюцією. Політвідділ 8-ої армії Південного фронту видав цей ленінський документ тисячним тиражем і розповсюдив у військах¹³. Велику роль у зміцненні Червоної Армії відіграла ленінська стаття «Держава робітників і партійний тиждень». Вона була надрукована в 1919 р. газетами «Красный боец» 15 жовтня і «Красный набат» (Орган РВС и политотдела 3-ей армии) 21 жовтня.

Реввійськради, політоргани та інші організації Червоної Армії публікували праці В. І. Леніна, присвячені питанням внутрішньої політики Комуністичної партії і Радянської влади, зокрема з аграрного, яке особливо цікавило червоноармійців. На початку 1919 р. до В. І. Леніна звернувся червоноармієць Г. Гулін з проханням пояснити ставлен-

фондах центральної научної бібліотеки Харківського університета: Каталог.— Харків, 1978.— 21 с.; Дмитриенко М. Ф. Произведения В. И. Ленина в листовках: Указ. листовок, изд. на Украине в 1917—1920 гг.— Киев, 1980.— 70 с.

⁹ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970), с. 67, № 344.

¹⁰ Костин Н. Д. Указ. ст., с. 68.

¹¹ ЦДАРА, ф. 9, оп. 8, спр. 9, арк. 53.

¹² Листовки первых лет Советской власти, с. 12.

¹³ ЦДАРА, ф. 9, оп. 4, спр. 23, арк. 161.

ня більшовицької партії до селян-середняків. 14 лютого В. І. Ленін написав «Відповідь на запит селянина», яка була видана 200 тис. тиражем українською мовою і 50 тис.—російською мовою політуправлінням Наркомвійськсправ УРСР. Окремі положення з ленінської відповіді під назвою «Лист до селян-середняків» видав Київський окружний комісаріат по військових справах¹⁴.

Величезну роль в житті партії і народу відігравав VIII з'їзд РКП(б) (березень 1919 р.). Важливе значення для зміцнення завоювань революції мали доповідь В. І. Леніна про роботу на селі і прийнята з'їздом резолюція «Про ставлення до середнього селянства». 5 квітня 1919 р. газета 12-ої армії «Красная Армия» надрукувала цей важливий документ, видавництво політуправління Наркомвоєнсправ України видало в скороченому викладі (2 стор.) доповідь В. І. Леніна на VIII з'їзді РКП(б). Таку ж листівку (1 стор.) видав політвідділ реввійськради Української Радянської Армії¹⁵. Зміст ленінської доповіді про роботу на селі влітку—восени 1919 р. кількома листівками загальним тиражем 26 тис. примірників видав політвідділ 5-ої армії Східного фронту¹⁶.

Роз'яснюючи продовольчу політику Комуністичної партії та Радянської влади, політуправління Одеського окружного військкомату восени 1919 р. випустило брошуру «Боротьба за хліб» з викладом доповіді В. І. Леніна про боротьбу з голодом на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів і професійних спілок 4 червня 1918 р.¹⁷ Політуправління однієї з армій Південного фронту видало брошурою промову В. І. Леніна на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р.¹⁸ Ця промова і відповідь В. І. Леніна про роботу на селі на VIII з'їзді РКП(б) були видані брошурою політвідділом 12-ої армії¹⁹, а на початку наступного року він випустив «Інструкцію осередкам РКП(б)», в якій також вмістив промову В. І. Леніна 18 листопада 1919 р.²⁰

Окремі газети Червоної Армії поряд з ленінськими творами публікували короткі вислови В. І. Леніна та роз'яснювали суть цих чи інших завдань з питань внутрішньої та зовнішньої політики Комуністичної партії, вміщували добірки уривків з праць вождя з окремих питань. Так, газета 4-ої армії «Красный набат» 6 жовтня 1919 р. вмістила кілька фрагментів з різних статей і промов В. І. Леніна на тему «В. І. Ленін про радянські господарства» з підзаголовками: «Дія прикладом», «Буржуазні фахівці», «Селяни та радянські господарства», «Роль комуністичних осередків», «Приклад Червоної Армії».

Водночас політоргани, партійні організації Червоної Армії знайомили радянських воїнів з матеріалами про зовнішню політику Радянської держави. Так, політвідділ 1-ої стрілецької (Особливої Бессарабської) дивізії Західного фронту видав для бійців та командирів брошуру обсягом 16 сторінок з доповіддю В. І. Леніна про зовнішнє і внутрішнє становище Радянської республіки на Надзвичайному засіданні пленуму Московської Ради робітничих та червоноармійських депутатів 3 квітня 1919 р.²¹ Ця доповідь, а також ленінська промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня були надруковані 16 і 24 квітня 1919 р. в газеті «Красная Армия». Політвідділ 7-ої армії видав 50-титис. тиражем листівку-звернення до воїнів з викладом доповіді В. І. Леніна про сучасне міжнародне становище та найближчі

¹⁴ Видання творів В. І. Леніна (1894—1970), с. 66 (№ 341), с. 68 (№ 367, 369).

¹⁵ Там же, с. 69 (№ 378, 380).

¹⁶ ЦДАРА, ф. 185, оп. 1, спр. 53, арк. 40, зв.; спр. 330, арк. 5, зв. (Підрахунки автора).

¹⁷ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970), с. 66 (№ 338).

¹⁸ Там же, с. 68 (№ 358).

¹⁹ Там же, с. 80 (№ 590).

²⁰ Там же, с. 87 (№ 727).

²¹ Там же, с. 66 (№ 343).

завдання Радянської влади на спільному засіданні ВЦВК, Московської Ради робітничих та селянських депутатів, Всеросійської Ради професійних спілок та представників фабзавкомів Москви 4 липня 1919 р.²² Таку ж листівку видав політвідділ Південної групи військ Східного фронту²³, 3-ої армії²⁴.

20 липня 1919 р. В. І. Ленін відповів на запитання американського журналіста інформаційного агентства «Юнайтед Прес» про внутрішню та зовнішню політику Радянського уряду. Надрукований в газеті «Правда», цей матеріал був виданий листівкою політвідділом Туркестанського фронту²⁵, в жовтні 1919 р. він видав листівкою промову В. І. Леніна на безпартійній робітничо-червоноармійській конференції Басманного, Лефортовського, Олексіївського і Сокольницького районів Москви 3 вересня 1919 р. Для зручності сприйняття матеріалу промова була поділена на невеличкі розділи з підзаголовками: «Трудящі — основа та ґрунт Радянської республіки», «Ідея Рад», «Головні основи Радянської політики», «Чому керенщина трималась обманом?», «Керенщина кормила обіцянками», «Корніловська авантюра», «Зріст свідомості мас», «Трудящі нас зрозуміли», «Наочний урок», «Обманом не проживеш», «Політика Радянської влади», «Вся влада Радам!», «Робітники та селяни зрозуміли обман», «Трудящі повсюди вимагають владу Рад», «Радянська влада переможе»²⁶.

По згуртуванню та інтернаціональному вихованню народів радянської країни, мобілізації їх на захист соціалістичної Батьківщини важливу роль відіграв ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним». На початку 1920 р. на підставі ленінського листа політвідділ 14-ої армії Південного фронту видав листівку під назвою «За Радянську владу» 2 тис. тиражем обсягом 2 аркуші, брошурою його випустили політуправління однієї з армій Південного фронту, Київського окружного військкомату, політосвітній відділ Одеського губернского військкомату²⁷.

Після розгрому сил Колчака та Денікіна частина воїнів Червоної Армії переключилась на відбудову народного господарства. В січні 1920 р. Раднарком перетворив 3-ю армію Східного фронту у 1-у Революційну армію праці. Політвідділ армії, роз'яснюючи завдання бійців і командирів на господарському фронті, видав листівкою статтю В. І. Леніна «Коли війна, то по-воєнному», написану на початку лютого 1920 р.²⁸ На самовіддану працю закликала трудящих країни та воїнів Червоної Армії стаття В. І. Леніна «Від зруйнування вікового укладу до творення нового», написану у квітні 1920 р. для газети «Коммунистический субботник». Ця стаття вміщена в одному із збірників статей політосвітнього відділу Херсонського губвійськкомату²⁹.

Мирна передишка була перервана новою спробою імперіалістів задушити Країну Рад. Перед партією постало завдання мобілізувати трудящих, воїнів Червоної Армії на відсіч інтервенції буржуазно-поміщицької Польщі. В зв'язку з цим політосвітній відділ Вятського губвійськкомату видав листівку під назвою «Нам нав'язали нову війну. Піднімемось всі, як один, щоб захистити себе» за підписом В. І. Леніна, яка закінчувалась закликом: «Якщо нам війна нав'язана, ми повинні все підкорити інтересам цієї війни для досягнення найшвидших успіхів»³⁰. Текстологічний аналіз показав, що листівка викладала знач-

²² Листовки первых лет Советской власти, т. 1, с. 30 (№ 116).

²³ Там же.

²⁴ Листовки гражданской войны в СССР, 1918—1922, с. 24—25 (№ 20).

²⁵ ЦДАРА, ф. 9, оп. 8, спр. 161, арк. 365.

²⁶ Костин Н. Д. Указ. ст., с. 68.

²⁷ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970), с. 67 (№ 349); 79 (№ 568, 571), с. 80 (№ 576).

²⁸ Костин Н. Д. Указ. ст., с. 69.

²⁹ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970), с. 84 (№ 659).

³⁰ ЦДАРА, ф. 9, оп. 1, спр. 162, арк. 87.

ну частину лєнінської промови на Всєросійському з'їзді робітників скляно-фарфорового виробництва 29 квітня 1920 р.

Під час контрнаступу Червоної Армії проти іноземних військ політвідділ 14-ої армії, яка знаходилась на підступах до Львова, видав українською мовою брошуру з доповіддю В. І. Леніна на ІІ конгресі Комінтерну 19 липня 1920 р. про міжнародне становище під назвою «Сучасне міжнародне становище»³¹. Ця брошура сприяла вихованню у бійців та командирів, місцевого населення впевненості у неминучому торжестві справи Великої Жовтневої соціалістичної революції, Радянської влади.

У видавництвах реввійськград та політорганів Червоної Армії друкувалися виступи В. І. Леніна на VIII Всєросійському з'їзді Рад. Так, промова В. І. Леніна на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад про діяльність Раднаркому на з'їзді 22 грудня 1920 р. та заключне слово по доповіді 23 грудня були надруковані в збірнику «На господарському фронті», що випустило політуправління реввійськгради України та Криму³². Окремі положення з лєнінської доповіді на з'їзді двома листівками видало політосвітне управління Приволзького військового округу³³.

Політвідділ Кавказького фронту 10-тис. тиражем видав промову В. І. Леніна про роботу РНК під назвою «Уроки за рік»³⁴, а також її випустив політвідділ Запасної армії (м. Казань)³⁵. Частина цієї доповіді була викладена у вигляді статті «Основні риси міжнародного становища» за підписом В. І. Леніна в бюлетені політуправління Запасної армії та Приволзького військового округу в № 1, 9, що вийшли на початку 1921 р.³⁶

13, 22, 29 жовтня 1920 р. газета 14-ої армії Південного фронту «Знамя Советов» надрукувала лист В. І. Леніна «До незаможних селян України», частину його промови на ІІІ з'їзді РКСМ «Завдання спілки молоді» під назвою «Що таке комунізм?» та частину промови на нараді представників повітових, волосних та сільських виконкомів Московської губернії 15 жовтня 1920 р.

З переходом до мирного будівництва в центрі ідеологічної роботи партії були поставлені питання нової економічної політики. Виступи та статті В. І. Леніна з даного питання зайняли значне місце у видавничій діяльності реввійськград та політорганів Червоної Армії в 1921 р. Так, політуправління Київського військового округу випустило листівку під назвою «Що говорить тов. Ленін про продовольчий податок» з викладом його доповіді про заміну розверстки натуральним податком на X з'їзді РКП(б). При цьому текст доповіді був розбитий на частини з підзаголовками, що робило його більш дохідливим для широких червоноармійських мас³⁷. Таку ж листівку під назвою «Тов. Ленін про селянське господарство» 10-титис. тиражем видав політвідділ Кавказького фронту³⁸. Лєнінську брошуру «Про продовольчий податок (Значення нової політики та її умови)» випустили політуправління Туркестанського фронту³⁹, політвідділ Київського військового округу⁴⁰, 56-ої стрілецької дивізії Петроградського військового округу⁴¹. Брошуру з лєнінськими матеріалами про зміни продовольчої політики видало та-

³¹ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970), с. 81 (№ 602).

³² Там же, с. 90 (№ 791), с. 91 (№ 813).

³³ ЦДАРА, ф. 9, оп. 8, спр. 161, арк. 264, 275.

³⁴ Там же, спр. 93, арк. 65.

³⁵ Каталог прижизненных изданий произведений В. И. Ленина, хранящихся в научной библиотеке им. Н. И. Лобачевского, с. 20 (№ 72).

³⁶ ЦДАРА, ф. 9, оп. 1, спр. 186, арк. 83, 84.

³⁷ Костин Н. Д. Указ. ст., с. 70.

³⁸ Листовки первых лет Советской власти, т. 1, с. 13 (№ 9).

³⁹ Каталог прижизненных изданий произведений В. И. Ленина в фондах научной библиотеки Ленинградского университета, с. 20 (№ 75).

⁴⁰ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970), с. 89 (№ 770).

⁴¹ ЦДАРА, ф. 9, оп. 9, спр. 248, арк. 19 зв.

кож політико-освітнє управління Петроградського військового округу⁴².

«Листок политработника», який видавався УКРпуром, вмщував різноманітні матеріали праць В. І. Леніна. У 1921 р. в № 4 надрукована, наприклад, ленінська стаття «Про роботу Наркомосвіти», № 5 — промова «Про споживчу та промислову кооперацію», записана на грамофонну платівку 25 квітня 1921 р., № 7—8 — доповідь про продподаток на Х-ій Всеросійській конференції РКП(б). 26 травня 1921 р. та заключне слово по доповіді про продподаток, № 9—10 — промова на Всеросійській продовольчій нараді 15 квітня 1921 р.⁴³

У 1922 р. військово-редакційна рада Харківського військового округу випустила для командного складу частин округу збірку матеріалів, присвячених 5-ій річниці Лютневої революції 1917 р., в якій були вміщені ленінські «Листи з далека»⁴⁴.

Таким чином, за нашими підрахунками на підставі наведених фактів, за 1918—1922 рр. у Червоній Армії 64 рази в різних формах масовими тиражами публікувались 36 виступів, статей, листів, звернень та відповідей В. І. Леніна. Ці матеріали подавали відчутну допомогу політпрацівникам, партійним організаціям частин та підрозділів у вихованні воїнів, їх мобілізації на виконання завдань по захисту соціалістичної Батьківщини.

⁴² Прижизненные издания произведений В. И. Ленина в фондах ЦНБ АН УССР, с. 37.

⁴³ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970), с. 91 (№ 805), с. 92 (№ 827), с. 94 (№ 378, 375), с. 98 (№ 972).

⁴⁴ Там же, с. 101 (№ 1018).

В. І. ЛЕНІН ПРО ДОСВІД БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПАРТІЇ У ПЕРШІЙ РОСІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ (СІЧЕНЬ — ГРУДЕНЬ 1905 р.)

О. П. ЛОГУНОВ (Ростов-на-Дону)

Рівень розвитку історичних досліджень визначається глибиною проникнення в ленінську ідейно-теоретичну спадщину. Показчиком цього є й історіографія першої російської революції. Серед загальної кількості книг з цієї проблематики збільшилася питома вага розробок з питань аналізу праць вождя пролетаріату, що відносяться до періоду 1905—1907 рр.¹ Цьому сприяли інтенсивне вивчення теми у другій половині 70-х років, (що дало змогу виявити недостатньо розроблені проблеми *), розширення джерельної бази досліджень, зростання інтересу науковців до методологічних аспектів творчості В. І. Леніна тощо².

¹ Чиковани А. Ю. Ленинская концепция первой буржуазно-демократической революции в России (1905—1907 гг.).—М., 1981, 136 с.; его же. Ленинская концепция революции 1905—1907 гг. в России и советская историография.—М., 1984.—64 с.; Волобуев О. В., Муравьев В. А. Ленинская концепция революции 1905—1907 годов в России и советская историография.—М., 1982.—240 с.; Егоров В. Ленин и первая революция в России.—Коммунист, 1985, № 1, с. 46—57; Кондуфор Ю. Ю. Ленинская теоретична спадщина — ідейна основа наукової розробки історії революції 1905—1907 років у Росії.—Під прапором ленінізму, 1985, № 4, с. 8—12 та ін.

* Злобин В. И. Историко-партийная историография первой русской революции.—Вестн. Моск. ун-та. Сер. IX, История, 1975, № 3, с. 32—50; Нарочницкий А. Л. Историография революции 1905—1907 гг. Основные итоги и задачи изучения.—В кн.: Актуальные проблемы советской историографии первой русской революции. М., 1978, с. 9—21; Сарбей В. Г. Радянська історіографія про першу російську революцію та її події на Україні.—В кн.: Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр. К., 1980, с. 253—272 та ін.

² Шаратов Ю. П. Ленин как читатель.—М., 1976.—208 с.; Маслов Н. Н. Вопросы методологии истории КПСС в произведениях В. И. Ленина.—Л., 1980.—

Внаслідок проведеної вченими роботи було розширено їх уявлення про зміст ленінської концепції революції, основні етапи її розвитку, значення для вироблення стратегії й тактики партії. Одночасно було виявлено коло проблем, які вимагають спеціального дослідження³. Активно обговорювалися й деякі дискусійні питання⁴.

Новий поштовх дальшому вивченню даної теми надала Постанова ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905—1907 років у Росії». В ній було, зокрема, визначено значення організаторської діяльності партії більшовиків, які вперше в історії революційного руху на практиці здійснили керівництво революцією. «В авангарді визвольної боротьби народу йшла партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним — партія нового типу, яка здійснила на ділі з'єднання революційної теорії з робітничим рухом. Революція 1905—1907 років була першою в світовій історії, — підкреслюється в цій постанові, — в якій марксистська партія виступила як самостійна політична сила із своєю програмою, чітко розробленою стратегією і тактикою»⁵. Така оцінка прямо вказує на необхідність поглибленого вивчення ленінської концепції ролі партії пролетаріату як керівної сили демократичної революції.

У даній статті зроблено спробу проаналізувати праці В. І. Леніна 1905 р., в яких узагальнено досвід діяльності більшовиків по керівництву революцією*. Правомірність такого підходу визначається, на наш погляд, як його цінністю й багатогранністю, так і значенням для розвитку вищезгаданої ленінської концепції.

Революційні події висунули перед соціал-демократією (серед першочергових) завдання визначити свої місце та роль в них. Успішне розв'язання його ускладнювалося тим, що РСДРП уперше в історії мала очолити революцію, а всі проблеми, що виникали перед нею, доводилося вирішувати у постійній безкомпромісній боротьбі з меншовиками, які користувалися повною, цілковитою підтримкою західної соціал-демократії⁶.

Характеризуючи сутність меншовизму, В. І. Ленін у той період особливо виділяв його нерозривний зв'язок з «економізмом»⁷. Це важливо для розуміння змісту боротьби більшовиків проти меншовиків. У центрі її також опинилися питання стихійності й свідомості робітничого руху, але вже в умовах відкритих революційних дій.

Створення партії пролетаріату, яка є з'єднанням робітничого руху з соціалізмом⁸, ще не означає кінець стихійного руху. Він продовжує розвиватися. В умовах початку революції на боротьбу піднялися маси людей (серед них були й відсталі верстви пролетаріату, й дрібна бур-

256 с.; Шморгун П. М. В. І. Ленін — основоположник историко-партийной науки. — Вопр. обществ. наук. Респ. межвед. науч. сб., 1980, вып. 42, с. 3—17; Зевелев А. И. Ленинская концепция историко-партийной науки. — М., 1982. — 126 с. та ін.

³ Див.: Перша народна революція епохи імперіалізму: Респ. наук. конф., присвяч. 80-річчю революції 1905—1907 р. у Росії. — Під прапором ленінізму, 1985, № 4, с. 7, 12, 32.

⁴ Див.: Егоров В. Указ. соч., с. 49—50; История СССР, 1985, № 1, с. 180.

⁵ Коммунист, 1985, № 2, с. 3—4.

* У Повному зібранні творів В. І. Леніна (тт. 9—12) опубліковано 109 праць, написаних ним у 1905 р. і присвячених революційним подіям того періоду. 92 з них побачили світ ще в той час. Слід ще додати до них 22 тексти з питань підготовки й проведення III з'їзду РСДРП і 68 матеріалів цього форуму, 13 вставок, приміток, висновків В. І. Леніна (за матеріалами інших авторів), які мають відношення до подій революції. Все це у сукупності з підготовчими матеріалами й документами останніх Ленінських збірників дає досить повне уявлення про основні напрями аналізу В. І. Леніним досвіду діяльності партії у процесі розвитку самої революції.

⁶ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад: Відповідь Н. Леніна Розі Люксембург. — Повне зібр. творів, т. 9, с. 53, 55; Центральному Комітетові РСДРП, 28 лип. 1905; Лист С. І. Гусеву, 15 лют., 11 берез. 1905; А. В. Луначарському, 2 серп. 1905. — Там же, т. 47, с. 12, 18—19, 46, 50.

⁷ У ряді праць даного періоду В. І. Ленін розглядає цю проблему. — Див.: Відповідний том до Повного зібрання творів В. І. Леніна, ч. 1, с. 366.

⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 4, с. 356.

жуазія). У цього руху були два вчителі: їх учить сама революція і вчить соціал-демократизмові, їх навчає і соціал-демократія⁹.

Керівництво революцією насамперед полягає у привнесенні в нього соціалістичної свідомості та організації її рушійних сил. Масштаби роботи партії значно збільшуються. «Піонери, — відзначав В. І. Ленін, — повинні *на ділі* потонути в масі, тобто докласти свою самовіддану енергію в нерозривному, фактичному зв'язку з масою, яка повстає, йти разом з масою не в фігуральному, не в символічному розумінні слова, а в буквальному»¹⁰.

Необхідність практичного розв'язання цього завдання вимагала знову звернутися до аналізу об'єктивного змісту боротьби, незважаючи на те, що у дореволюційний період було обґрунтовано висновок про назрівання в Росії буржуазної революції¹¹. Але перші ж дні показали, що представники більшості-і меншості в РСДРП трактують її сутність по-різному. Соціалістам уперше довелося зіткнутися з тим, що вона розвивається під впливом суперечностей: між капіталізмом і залишками феодалізму, між буржуазією та пролетаріатом. Складність проблеми полягала не стільки в тому, щоб визначити наявність двох груп суперечностей, скільки в необхідності врахувати їх діалектичний взаємозв'язок і характер впливу на розвиток революції.

Есери у своїх міркуваннях не піднялися вище простого змішування суперечностей, розглядаючи події 1905 р. як революції 1789, 1848 та 1871 рр. одночасно¹². Тому вони оцінювали ряд демократичних аспектів руху як соціалістичні. Меншовики штучно розривали водночас діючі суперечності, абсолютизували значення їх першої групи. Внаслідок цього, з одного боку, вони (особливо Г. В. Плеханов) вбачали розвиток суперечностей між пролетаріатом та буржуазією, непослідовність останньої¹³, писали про гегемонію пролетаріату (див.: «Искра», 1905, 18 (31) янв., 27 янв. (9 февр.), 3 (16) февр. та інші). З іншого боку, вони вважали за можливе і необхідне примусити ліберальну буржуазію очолити боротьбу мас¹⁴.

Зразок марксистського розв'язання даної проблеми показав В. І. Ленін. Він проаналізував питання про співвідношення двох груп суперечностей та їх вплив на розвиток революції. У своїй праці «Революція типу 1789 чи типу 1848 року?» В. І. Ленін наголосив, що «...залишків феодалізму у нас дуже мало...»¹⁵. Ця оцінка не мала нічого спільного з позицією Г. В. Плеханова, який відносив залишки феодалізму в основному до пережитків юридичного плану¹⁶. Ленінська думка вказує на те, що мова йде про визнання якісно меншого впливу суперечностей першої групи на розвиток революції (у порівнянні з попередніми). Цих пережитків досить, щоб викликати її початок, але їх замало для того, щоб лише вони визначали її розвиток. Спираючись на це відкриття, В. І. Ленін уже на початковому її етапі інтенсивно розробляє теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, вузловими проблемами якої стали вчення про дві соціальні війни, гегемонію пролетаріату та його стратегічних союзників, а також діяльність трьох політичних таборів.

У зв'язку з цим знову на порядок денний висувалося питання про співвідношення стихійних й свідомих засад. Боротьба за демократію

⁹ Ленін В. І. Боротьба пролетаріату і холопство буржуазії.— Там же, т. 10, с. 295—296.

¹⁰ Ленін В. І. Про бойову угоду для повстання.— Там же, т. 9, с. 266.

¹¹ Програма РСДРП, прийнята на II съезде РСДРП.— В кн.: Второй съезд РСДРП. Июль—авг. 1903 г.: Протоколы.— М., 1959, с. 420.

¹² Чернов В. К обоснованию программы партии социалистов-революционеров.— Пб., 1918, с. 27.

¹³ Плеханов Г. В. Избр. филос. произведения. М., 1956, т. 1, с. 224.

¹⁴ Плеханов Г. В. Соч. М.; Л., 1926, т. 13, с. 346.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 9, с. 366.

¹⁶ Див.: Тютюкин С. В. Первая российская революция и Г. В. Плеханов.— М., 1981, с. 86.

без зв'язку з боротьбою за соціалізм у даному випадку означала «проведення інтересів буржуазії»¹⁷. А це і є якісна характеристика стихійності. Орієнтуючись на поділ у часі демократичного й соціалістичного етапів за зразком минулих революцій, меншовики виявилися провідниками ідей стихійності (в теоретичних питаннях). З усією повнотою це відбилось при визначенні місця й ролі партії в революційних подіях. Порівняємо: «накласти на революцію пролетарський відбиток» — це позиція В. І. Леніна, III з'їзду РСДРП. «...Соціал-демократія... повинна лишатися партією крайньої революційної опозиції» — висновок Женевської конференції¹⁸. Цим меншовики фактично стирали розбіжності між роллю соціал-демократичної партії та іншою опозиційною організацією, оскільки суттєвими ставали лише відтінки опозиційності.

Висуваючи перед партією завдання забезпечити пролетаріату здійснення своєї керівної ролі, В. І. Ленін інтенсивно розробляв вчення про його гегемонію. В саме поняття «гегемонія» він включив такі важливі характеристики, як союз робітничого класу із селянством під керівництвом пролетаріату, необхідність керівної ролі партії, забезпечення пролетарських форм боротьби як основних у революції.

У різні її періоди В. І. Ленін висвітлював різноманітні аспекти даної проблеми. Так, на початковому етапі (січень—жовтень 1905 р.) він ґрунтовно досліджує, по-перше, питання про підготовленість пролетаріату до своєї ролі керівника, пов'язуючи її з усім ходом суспільного розвитку, досвідом революційних битв, процесом згуртування у політичну партію, а також існуванням союзника¹⁹. По-друге, необхідність гегемонії пролетаріату пов'язується з його заінтересованістю в остаточній перемозі й нездатністю буржуазії очолити революцію²⁰. По-третє, В. І. Ленін висуває питання про сфери вияву пролетаріатом своєї керівної ролі: ініціатива на початку революції, переважаючі форми боротьби, підтримка більшістю народу, несення всього тягара боїв²¹.

У період найвищого піднесення революції (жовтень—грудень 1905 р.) В. І. Ленін виходив з того, що «робітничий рух наклав свій відбиток на всю російську революцію»²². Згідно з цим у концепції гегемонії пролетаріату особливо виділяються два аспекти. Перший зв'язаний з тим, що основні питання революції вирішувалися у відкритій битві пролетаріату із самодержавством. Це не давало можливості контрреволюції повною мірою скористатися поступками як засобом боротьби з революцією. Під впливом відкритої боротьби робітничого класу політично зростає весь народ²³.

Другий аспект пов'язаний з характеристикою процесу зростання, за словами В. І. Леніна, «організаторської творчості пролетаріату». Він підкреслював: «...Організаторська творчість народу, особливо пролетаріату, а потім і селянства, виявляється в періоди революційних вихорів у мільйони разів сильніше, багатше, продуктивніше, ніж у періоди так званого спокійного... історичного прогресу»²⁴.

Період піднесення революції став, таким чином, досить плідним у розробці марксистської теорії. Творчо розвиваючи останню, В. І. Ленін сформулював деякі загальні уроки 1905 р.

¹⁷ Ленін В. І. Новий революційний робітничий союз.— Повне збір. творів, т. 10, с. 266.

¹⁸ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції.— Там же, т. 11, с. 4, 28.

¹⁹ Ленін В. І. Перші уроки.— Там же, т. 9, с. 237—238; Ленін В. І. Соціал-демократія і тимчасовий революційний уряд.— Там же, т. 10, с. 17; Ленін В. І. Політичні софізми.— Там же, т. 10, с. 187; Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції.— Там же, т. 11, с. 3—6.

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 11, с. 216; т. 10, с. 186—187.

²¹ Там же, т. 9, с. 195—217, 237—241, 291—292; т. 11, с. 141—149.

²² Там же, т. 11, с. 329.

²³ Там же, т. 12, с. 69, 73.

²⁴ Там же, с. 312.

1. У революційні періоди зростає значення теоретичної діяльності партії. Бо, як особливо підкреслив Володимир Ілліч, «кухильність або безпринципність у теоретичних питаннях... рівнозначні цілковитому ідейному банкрутству...»²⁵. Посилюється її зв'язок з революційною практикою. «Призначення наших теоретичних поглядів, — зазначав В. І. Ленін, — полягає в тому, щоб керувати нами в нашій революційній діяльності»²⁶. У листі до А. В. Луначарського ця теза висловлена ще категоричніше: «У такий момент залазити спеціально у філософію!... Не забувайте, що Ви ангажовані на весь Ваш робочий час»²⁷. Зростає значення оперативного осмислення практичних заходів, обґрунтування лозунгів, точності всіх формулювань.

2. На перший план дедалі вагомніше висуваються питання тактики. Перший рік революції значно збагатив досвід теоретичної роботи партії. По-перше, це торкнулося пристосування принципів марксистських положень до умов революційної ситуації. В. І. Ленін та меншовики зверталися до одних і тих же праць К. Маркса і Ф. Енгельса, але рівень їх аналізу був неоднаковим. Володимир Ілліч розглядав ідеї класиків у розвитку. Вирішуючи питання про співвідношення демократичних і соціалістичних завдань, він простежив еволюцію оцінок Маркса і Енгельса (з 1850 по 1885 рр.). Г. В. Плеханов обмежився лише оцінками 1850 р.²⁸ В. І. Ленін суворо розмежовує принципи висновки, що мають відношення до конкретних подій, а його опоненти цього нерідко не роблять²⁹. Вождь світового пролетаріату розвиває і збагачує положення марксизму на основі революційної практики, а теоретики меншовизму намагаються «затиснути» нові явища в річище традиційних формул. Володимир Ілліч ставить до марксизму як до цілісного вчення, використання якого виключає цитатництво, протиставлення одних частин другим.

По-друге, в той період була в основному розроблена теорія переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, на основі якої й осмислено найважливіші соціальні процеси. По-третє, було завдано нищівного удару меншовистським схемам революції, в яких відбилися ідеї стихійності (в питаннях теорії).

Боротьба з питань свідомості й стихійності була стрижневою й у політичній сфері. Обґрунтування політичної лінії партії, як підкреслював В. І. Ленін, повинно спиратися на теорію, історичні довідки й аналіз всієї політичної ситуації³⁰. Теоретичні розробки вождя пролетаріату становили основу виробленої III з'їздом РСДРП лінії політичної поведінки партії. Про це свідчать як суть головних тактичних лозунгів (тимчасовий революційний уряд і збройне повстання), так і характер їх обговорення на з'їзді. Більшовики виступали за розвиток і поглиблення революції. «Ми стоїмо за безперервну революцію, — підкреслював В. І. Ленін, — ми не спинимося на півдорозі»³¹. Виконати це завдання було можливо, лише спираючись на місцеві партійні комітети. Сучасний рівень розробки теми дає змогу говорити про міцні двосторонні зв'язки В. І. Леніна з парторганізаціями як напередодні з'їзду, так і протягом усєї революції³². Більше того, ці комітети брали найактивнішу участь у виробленні принципів основ стратегії та тактики РСДРП. Так, Катеринославський комітет * підготував відповідні ре-

²⁵ Там же, т. 10, с. 43.

²⁶ Ленинский сб., т. 37, с. 249.

²⁷ Там же, т. 47, с. 60.

²⁸ Там же, т. 10, с. 220—226, 227—229.

²⁹ Там же, с. 5, 7, 228—229, 230—233 та ін.

³⁰ Там же, т. 11, с. 233.

³¹ Там же, с. 209.

³² Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 76; Шморгу́н П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України — К., 1980, с. 91, 116—117.

* Він був одним з ініціаторів перегляду аграрної програми партії.

золюції з найважливіших питань, які обговорювалися на III з'їзді РСДРП³³.

Ці контакти забезпечували життєвість політичних лозунгів більшовиків, бо вони враховували реальне співвідношення сил, лінію поведінки уряду, характер та рівень активності всіх політичних сил країни. Тому найбільш актуальним повинен був бути лозунг тимчасового революційного уряду, а лозунг збройного повстання вказував єдино можливий шлях досягнення перемоги.

Лінія політичної поведінки більшовиків будувалася на базі марксистського аналізу основних етапів розвитку революції. Характерною особливістю 1905 р. було піднесення останньої. В ньому В. І. Ленін виділяє три якісних рівні: періоди загального наростання руху, першої перемоги революції та її найвищого піднесення. На кожному з цих етапів велася найгостріша боротьба за гегемонію в революційному русі й кожного разу соціал-демократії вдавалося відстояти самостійність пролетаріату, його провідну роль.

У «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс серед закономірностей капіталістичного суспільства відзначили взаємозв'язок розвитку пролетаріату та буржуазії. Більше того, пробудження європейського пролетаріату до активного політичного життя було наслідком залучення його буржуазією до боротьби з феодалами. Російський же визвольний рух не пройшов власне буржуазного етапу. Тому буржуазія прийшла на арену політичного життя під впливом боротьби робітничого класу. Відчуваючи свою слабкість, вона намагалася спиратися на революційно настроєні маси для того, щоб виторгувати у царизму необхідні їй поступки. При цьому вона обмежувала революцію, бо розуміла, що «свідомий, тобто соціалістичний, пролетаріат скористається свободою для боротьби проти панування капіталу»*. Для цього їй необхідно було забезпечити власну гегемонію. Ця об'єктивна умова надавала особливої гостроти боротьбі за гегемонію в революції.

Під час першого із указаних вище періодів у центрі класових битв опинилося завдання забезпечення політичної самостійності робітничого класу. Намагаючись оволодіти рухом, буржуазія нав'язувала йому свої лозунги конституційності та установчих зборів, прагнула віддалити від революційної демократії. Тим самим вона спрямовувала його в річище парламентаризму ще до утворення самого парламенту. На противагу їй партія більшовиків розгорнула боротьбу за розвиток революції під лозунгами тимчасового революційного уряду й збройного повстання, підготовки останнього, зміцнення союзу з демократією.

Найважливішим напрямом її політичної діяльності стала постійна перевірка тактичних лозунгів**. «Така перевірка, — відзначав В. І. Ленін, — потрібна і теоретично, і практично...»³⁴. У зв'язку із центральним завданням, яке РСДРП вирішувала в цей перший період, головними подіями, під час яких перевірялась її політична лінія, стали червневі битви 1905 р. та успішний бойкот булігінської Думи в серпні—вересні 1905 р. Оцінюючи ці завоювання революції, В. І. Ленін писав: «Почалися справжні *вулицькі бої* народу з військом, *битви на барикадах*. Кавказ, Лодзь, Одеса, Лібава показали нам... зразки пролетарського героїства і народного ентузіазму. Боротьба переростала в повстан-

³³ Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація.— Дніпропетровськ, 1961, с. 82—83.

* Ленін В. І. Революційна канцелярщина і революційна справа.— Повне збір. творів, т. 12, с. 112.

** У праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (т. 11, с. 1—123) В. І. Ленін, узагальнюючи й розвиваючи висновки III з'їзду РСДРП, проаналізував процес розвитку головних тенденцій революції, які свідчили про правильність дослідження рушійних сил революції, оцінки питання про гегемонію пролетаріату, її основних форм боротьби. Таким чином, вироблення рішень з'їзду, їх обґрунтування поєднувалися з узагальненням досвіду російської революції.

³⁴ Ленін В. І. Революція вчить.— Повне збір. творів, т. 11, с. 125.

ня»³⁵. Одночасно з цим набирав силу і селянський рух, піднімаючись за пролетарським від стихійних бунтів до політичних виступів³⁶. Ці події засвідчили про самостійний характер пролетарської боротьби й правильність політичної лінії, обраної партією. Основні дії розгорталися на барикадах, йшли під лозунгами більшовиків. «Робітничий клас ...довів своє право на роль авангарду в демократичній революції»³⁷, — підкреслював В. І. Ленін.

Новий рівень розвитку революції був також підготовлений самовідданою боротьбою робітничого класу: страйк московських залізничників швидко переріс у загальний, політичний. Удар, який революційний пролетаріат завдав контрреволюції, виявився настільки відчутним, що вона опинилася у становищі, коли їй «нападати, наступати не вигідно»³⁸. Сили їх вирівнялися. В цих умовах уряд почав відступати. Але це в його руках виявилася своєрідною активною формою боротьби проти революції, оскільки він «може... дуже й дуже довго відступати, не втрачаючи найістотнішого»³⁹. Тим, що уряд обіцяв прийняти конституцію і без установчих зборів, він немовби «перестрибував» через революцію, ошукаючи народ і перетворивши ліберальну опозицію на свого вірного союзника⁴⁰. Період першої перемоги революції є одним з найскладніших в її розвитку. З одного боку, вона сильніша, ніж будь-коли⁴¹, а з іншого — уряд, ухиляючись від боротьби, збирає свої сили.

Протиборство з ліберальною буржуазією за гегемонію в той період набрало нових рис. Ліберали виступили, як союзники самодержавства, намагалися зобразити першу перемогу як повну. Вони прагнули розчинити пролетаріат в демократичному русі, позбавити його самостійності. Тому соціал-демократія вирішує ряд невідкладних завдань: зміцнює союз робітничого класу з революційною частиною демократії, формує революційну армію, забезпечує піднесення руху на більш високий рівень, тобто веде до збройного повстання як головної форми боротьби.

Політичні події, підтвердивши правильність лінії більшовиків, з особливою силою висунули перед партією ряд важливих питань. По-перше, слід було врахувати об'єктивні фактори, що ускладнювали процес організації повстання⁴². В. І. Ленін робить висновок про те, що більш високому рівню контрреволюції необхідно протиставити значно досконаліший за це ступінь організації повстання, а не відмовлятися від нього. В ті місяці він інтенсивно розробляє основи вчення про революційну армію⁴³. По-друге, виникло питання про те, як бути в тому випадку, коли повстання почнеться не в найбільш сприятливий за думкою партії момент? Меншовики та бундівці висловилися категорично: в таких умовах партія повинна подбати про те, щоб загасити його. В. І. Ленін дав принципово іншу відповідь. Не заперечуючи той факт, що завдання керівництва утримувати від передчасних виступів (Володимир Ілліч вважав за необхідне відтягнути початок повстання до весни)⁴⁴, він підкреслював думку: якщо воно почалося, необхідно очолити його, спрямувати всі зусилля до того, щоб воно набрало ще більшого

³⁵ Там же, т. 10, с. 319—320.

³⁶ Див.: История КПСС: В 6-ти т. М., 1966, т. 2, с. 86—90.

³⁷ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Повне зібр. творів, т. 10, с. 327.

³⁸ Там же, т. 12, с. 5.

³⁹ Там же, т. 11, с. 360.

⁴⁰ Там же, т. 12, с. 5—6.

⁴¹ Там же, с. 47.

⁴² Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання.— Там же, т. 11, с. 348.

⁴³ Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання.— Там же, с. 347—348; т. 12, с. 104 та інші.

⁴⁴ Там же, т. 47, с. 97.

розмаху⁴⁵. По-третє, події висунули на перший план саме питання його технічної підготовки⁴⁶.

Найвищим піднесенням революції стали грудневі збройні повстання. Почин московського пролетаріату був підхоплений у Донбасі, Олександрівську, Харкові, Новоросійську, Красноярську, Ростові-на-Дону, Сормово, Читі. Хоча для цих виступів було обрано не найкращий момент, але сам факт їх свідчив не про торжество стихійних сил, а про перемогу принципу свідомості в політичному русі: пролетаріат обрав його як єдино можливу в тих умовах форму боротьби, показав найвищі приклади героїзму та організованості. Тому В. І. Ленін підкреслив актуальність вивчення ходу повстань на місцях як важливої умови виховання робітничого класу, розвитку його якостей керівника руху: «Ми повинні збирати досвід московського, донецького, ростовського та інших повстань, поширювати обізнаність з ними, готувати наполегливо і терпеливо нові бойові сили, навчати і загартувувати їх на ряді партизанських бойових виступів»⁴⁷.

У період революції РСДРП з партії авангарду класу стала перетворюватися в масову пролетарську організацію. В цих умовах організаційні питання набрали особливої гостроти. Меншовики і тут не змогли піднятися до рівня соціалістичної свідомості. Їх орієнтація на «організацію — процес» повертала РСДРП до часів гуртківщини.

Більшовики ж прагнули якнайшвидше ліквідувати залишки останньої. Про це йшлося в основних рішеннях III з'їзду з організаційних питань, в ряді його найважливіших резолюцій⁴⁸. В них було вказано на необхідність послідовного втілення в життя принципу демократичного централізму, визначено широкі права місцевих комітетів при обов'язковій підтримці загальних лозунгів, а також права і обов'язки представників меншості в партії (орієнтуючи їх на важливість реалізації принципу виборності). Дальший розвиток ці основи одержали в ряді праць В. І. Леніна і насамперед у статті «Про реорганізацію партії»⁴⁹.

Узагальнюючи досвід втілення в життя політичної лінії партії в умовах революції, В. І. Ленін у той же час конкретизував завдання, що виникли перед нею у зв'язку з необхідністю послідовно проводити принцип демократичного централізму в ситуації, коли вперше з'явилися можливості для широкої легальної діяльності. По-перше, необхідно було створити й розвинути легальний апарат при збереженні й зміцненні нелегального. По-друге, слід було підвищити відповідальність працівників на місцях, яким партійні комітети надавали право на автономію. По-третє, з'явилася можливість максимальною мірою використати принцип виборності, втілення в життя якого було ускладнено умовами підпілля. По-четверте, центр ваги в керівництві з боку Центрального Комітету переносився на літературне керівництво.

Отже, діяльність РСДРП по проведенню самостійної політичної лінії була надзвичайно корисною й повчальною. Партія винесла з революційних подій 1905—1907 рр. ряд цінних уроків. Здійснення загального керівництва вимагало від неї висунення чітких центральних лозунгів, які допомагали зробити рух мас цілеспрямованим і надати йому наступального характеру. Вироблення тактики повинно будуватися на усвідомленні реального рівня його зрілості та об'єктивних тенденцій. Партія мусить визначити, в яких сферах розгортається основна боротьба. З розвитком революції дедалі вагомішого значення набувають питання безпосереднього, технічного керівництва. Тому завдання загаль-

⁴⁵ Там же, т. 11, с. 222—223.

⁴⁶ Там же, т. 47, с. 97.

⁴⁷ Там же, т. 12, с. 167.

⁴⁸ Третій съезд РСДРП. Апрель—май 1905 г. : Протоколы.—М., 1959, с. 460—461, 455—456.

⁴⁹ Ленін В. І. Повне зібр творів, т. 12, с. 77—87.

ного керівництва не повинні лишати осторонь технічні питання. Відкриті революційні битви вимагають нових прийомів втілення в життя політичної лінії, перебудови всієї організаційної роботи партії.

Розглянутий нами період став часом збагачення досвіду практичної роботи партії. Революція розвивалася під прямим впливом революційної соціал-демократії. Це спростовує одну з основних тез сучасних буржуазних фальсифікаторів про стихійний характер революції⁵⁰. Вперше її було сформульовано в кадетській літературі ще в 1906 р. Викриваючи її неспроможність, В. І. Ленін підкреслив, що 1905 р. блискуче підтвердив правильність основоположного принципу марксизму про історичну місію пролетаріату. Робітничий клас продемонстрував найвищі зразки революційної творчості: «захоплення» народом політичної свободи й створення нових органів революційної влади⁵¹.

Російська революція 1905—1907 рр. уперше у світовій історії показала, що політична організація пролетаріату змогла «навчити» її. Геніальним узагальненням унікального досвіду партії є праці В. І. Леніна, в яких розглянуто найважливіші проблеми, пов'язані з подіями 1905 р., дано їх глибокий, вичерпний аналіз та обгрунтування.

⁵⁰ Див.: Сарбей В. Г. Неспроможність буржуазних і ревізійоністських фальсифікацій революції 1905—1907 років.— УІЖ, 1980, № 3, с. 28.

⁵¹ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 294—295.

ЛЕНІНСЬКИЙ «СОЮЗ БОРЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ» І ПІДНЕСЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ АГІТАЦІЇ НА УКРАЇНІ

В. М. СЕВЕРИНЮК (Одеса)

Значною віхою в героїчній боротьбі марксистів-ленінців за створення в Росії революційної пролетарської партії стало заснування під керівництвом В. І. Леніна в Петербурзі у листопаді 1895 р. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Ця нелегальна організація соціал-демократів перейшла від пропаганди марксизму в невеликих гуртках до агітації у широких масах трудящих, почала здійснювати з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом, страйкової боротьби робітників за поліпшення економічних умов праці з політичною боротьбою проти царського самодержавства. Під керівництвом В. І. Леніна петербурзький «Союз боротьби» став справжнім ідейно-теоретичним і організаційним центром соціал-демократичного руху в Росії, зародком марксистської партії нового типу¹. Під його безпосереднім впливом ширилась і поглиблювалася революційна боротьба по всій країні, в тому числі на Україні. За зразком ленінського «Союзу боротьби» подібні організації виникли в Москві, Києві, Катеринославі, Іваново-Вознесенську. Революційні соціал-демократи цих та інших пролетарських центрів країни, керуючись настановами В. І. Леніна, активно боролися за створення марксистської партії в Росії.

Вивчення впливу керованого В. І. Леніним «Союзу боротьби» на піднесення й ідейно-організаційне зміцнення робітничого руху в країні, висвітлення ролі цієї організації в інтернаціональному згуртуванні марксистів Росії є однією з ключових проблем в обширній історіографії початкового періоду боротьби за створення партії нового типу. Цьому питанню велику увагу приділено в літературі узагальнюючого характе-

¹ Див.: Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Повне зібр. творів, т. 2, с. 439.

ру — фундаментальних історико-партійних дослідженнях², Нарисах історії Московської, Тульської, Київської, Дніпропетровської, Миколаївської та Одеської міських й обласних партійних організацій, колективних працях з історії СРСР і УРСР³. Ця проблема активно розробляється у спеціальних дослідженнях з історії «Союзів боротьби»⁴, в тому числі істориками України⁵.

Слід відзначити, що при всій активності розробки історії «Союзів боротьби за визволення робітничого класу» питання, пов'язані з друкованою агітацією і пропагандою революційних соціал-демократів досліджуваного періоду поки що ще не висвітлені з достатньою повнотою. Необхідно глибше вивчити взаємозв'язок та взаємовплив агітаційно-пропагандистської діяльності марксистів України і революційних соціал-демократів Петербурга й Москви, провести комплексний джерелознавчий аналіз усіх нелегальних видань, що збереглися (газет, брошур, листівок), простежити їх безпосередній вплив на робітниче середовище, виявити динаміку революційної друкованої агітації, уточнити загальну кількість цих видань. Дослідження згаданих питань дасть можливість розширити уявлення про рівень агітаційної діяльності марксистів-ленінців на Україні, розмах їх боротьби за створення партії нового типу.

В даному повідомленні розглядається вплив революційної діяльності ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» на зростання, форми і методи соціал-демократичної агітації на Україні, висвітлюється основна тематика та ідейний зміст нелегальних видань, уточнюються дані про їх кількість.

Актуальність вивчення початкового періоду боротьби за марксистську партію в Росії, всього комплексу питань, пов'язаних з цією темою, крім її величезного науково-практичного значення, визначається також завданнями принципіальної, аргументованої критики фальсифікації історії КПРС нашими ідейними ворогами. Буржуазні історики Р. Пайпс, Л. Шапіро, Д. Гейер та ін. твердять про нібито віковичний «антагонізм» робітничого класу і марксистської інтелігенції, відсутність у Росії в середині 90-х років XIX ст. масового пролетарського руху, об'єктивних передумов з'єднання робітничого руху з науковим соціалізмом. Робляться спроби перекреслити величезне значення теоретичної та революційно-практичної діяльності В. І. Леніна в період керівництва

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: В 6-ти т.—К., 1965.—Т. 1. 603 с.; Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника: В 12-ти т. М., 1970.—Т. 1.—627 с.; Нариси історії Комуністичної партії України.—К., 1977.—764 с.; КПСС — партия пролетарского интернационализма.— Киев, 1983.—294 с.

³ Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т.—К., 1967.—Т. 1. 567 с.; История СССР: С древнейших времен до наших дней: В 2-х сер. 12-ти т.—М., 1968.—Сер. 1. Т. 5. 731 с.; История рабочего класса России, 1861—1900 гг.—М., 1972.—320 с.; История Украинской ССР: В 10-ти т.—Киев, 1983.—Т. 4. 694 с.; История Киева: В 3-х т. 4-х кн.—Киев, 1984.—Т. 2. 463 с.

⁴ Из истории международных связей Петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса».—Сов. арх., 1970, № 4, с. 75—83; В. И. Ленин и «Союзы борьбы».—М., 1978.—303 с.; Санбуров В. И. Московский «Рабочий союз»: У истоков пролет. борьбы.—М., 1978.—133 с.; Костин А. Ф. В. И. Ленин — создатель партии нового типа (1894—1904).—М., 1980.—335 с. та ін.

⁵ Шевченко І. І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні: (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»).—К., 1956.—156 с.; Бистренко П. П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець XIX ст.).—К., 1958.—155 с.; Куличенко М. И. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917).—Харьков, 1963.—263 с.; Іванов-Потьомкін І. І. Діяльність членів ленінського «Союзу боротьби» на Україні.—Укр. іст. журн., 1968, № 12, с. 36—42; Варгачук П. Л. Партії великої загиб: В. І. Ленін і більшовицькі орг. Катеринославщини.—Дніпропетровськ, 1970.—208 с.; Його ж. В. И. Ленин и становление большевистских организаций Украины.—В кн.: Великой партии отряд: Из истории большевист. орг. Украины. Киев, 1983, с. 7—48; Шморгул П. М. В. И. Ленин і більшовицькі організації України.—К., 1979.—303 с.; Юрченко О. Т., Демченко М. В. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні (80—90-і роки XIX ст.).—К., 1983.—182 с. та ін.

петербурзьким «Союзом боротьби», замовчується вплив цієї організації на піднесення революційного соціал-демократичного руху по всій країні. В цьому зв'язку або зовсім ігнорується факт виникнення таких «Союзів» в інших містах та національних районах її, або грубо фальсифікується історія їх створення і діяльності. Вона зображується не як наслідок об'єктивних і суб'єктивних передумов, що назріли на місцях, а як результат насильственого нав'язування марксистського вчення, імпортованого з центру — Петербурга, Москви, — робітникам національних окраїн Росії. Проте справжні факти історії спростовують ці фальсифікаторські домисли. Їх цілковита неспроможність аргументовано доведена в ряді праць радянських учених⁶.

Основний напрям і зміст діяльності російської революційної соціал-демократії були об'єктивно зумовлені рівнем розвитку робітничого руху в країні. У середині 90-х років XIX ст. боротьба робітничого класу стала відігравати визначальну роль у визвольному русі Росії, що вступив у пролетарський етап свого розвитку. Страйки петербурзьких робітників 1895—1896 рр., які проходили під керівництвом соціал-демократів, відкрили, за визначенням В. І. Леніна, етап масового робітничого руху в Росії⁷. Володимир Ілліч на основі глибокого аналізу громадсько-політичного життя країни висунув і всебічно обґрунтував перед революційними марксистами завдання першочергової ваги — злити в єдиний революційний потік два глибокі, що ідуть назустріч один одному, «суспільні рухи в Росії: один стихійний, народний рух у робітничому класі, другий — рух суспільної думки до теорії Маркса й Енгельса, до вчення соціал-демократії»⁸. При цьому В. І. Ленін націлював марксистів Росії на необхідність «...всебічного політичного викривання самодержавства...» шляхом агітації як основної умови «...виховання революційної активності мас»⁹.

Активну діяльність по з'єднанню наукового соціалізму з робітничим рухом слідом за соціал-демократами Петербурга і Москви розгорнули марксистські організації України, насамперед київський та катеринославський «Союзи боротьби за визволення робітничого класу». Надзвичайно важливу роль у справі згуртування соціал-демократичних організацій України на базі революційного марксизму відіграли твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, праці Г. В. Плеханова. Ленінські твори «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його у книзі п. Струве», «Завдання російських соціал-демократів», «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах», «Новий фабричний закон», стаття «Фрідріх Енгельс», надрукована в № 1—2 збірника «Робітник», листівка «Царському урядові» стали могутнім засобом в ідейно-теоретичній боротьбі проти ліберального народництва і легального марксизму, буржуазно-націоналістичної та реформістської ідеології¹⁰. Соціал-демократи України широко використовували праці

⁶ Жуйков Г. С., Шишкин В. А. Некоторые вопросы создания РСДРП в освещении буржуазных фальсификаторов.— *Вопр. истории КПСС*, 1963, № 1, с. 131—139; Казакевич Р. А., Сусллова Ф. М. Мистер Пайпс фальсифицирует историю: О кн. Р. Пайпса «Социал-демократия и рабочее движение в С.-Петербурге, 1885—1897 гг.».— *Л.*, 1966.— 182 с.; Костин А. Ф. Ленинская концепция истории создания РСДРП и ее буржуазные критики.— *М.*, 1973.— 79 с.; Куцентов Д. Г. Петербургский «Союз борьбы за освобождение рабочего класса» в кривом зеркале буржуазной историографии.— В кн.: Критика буржуазных концепций истории и политики КПСС, *Л.*, 1974, с. 154—166 та ін.

⁷ Див.: Ленін В. І. Про порушення єдності, прикриване криками про єдність.— *Повне збр. творів*, т. 25, с. 192.

⁸ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії.— *Там же*, т. 4, с. 237.

⁹ Ленін В. І. Що робити? : Наболілі питання нашого руху. — *Там же*, т. 6, с. 54, 66.

¹⁰ Про видання й поширення творів В. І. Леніна на Україні див.: Багмут І. А., Шморгун П. М. Твори В. І. Леніна на Україні: (Вид., розповсюдж. і пер.).— *К.*, 1960.— 142 с.; Поширення творів В. І. Леніна на Україні (1895—1914).— *Наук.-інформ.*

В. І. Леніна в агітаційно-пропагандистській діяльності серед робітників, на сторінках своїх нелегальних видань.

Революційні марксиста Києва і Катеринослава встановили тісні зв'язки з соціал-демократами Петербурга, Москви та інших міст країни. В лютому 1895 р. відбулася нарада соціал-демократичних організацій Петербурга, Москви, Києва й Вільно, яка проходила у столиці під керівництвом В. І. Леніна. Київських марксистів на ньому представляв Я. М. Ляховський — згодом активний учасник петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». На нараді розглядалися насущні питання діяльності революційної соціал-демократії Росії: завдання зміцнення зв'язків з робітниками фабрик і заводів, негайний перехід до широкої агітації серед пролетаріату¹¹. Постійні зв'язки з марксистами Петербурга соціал-демократи України підтримували через одного з соратників В. І. Леніна по «Союзу боротьби», в минулому учасника київських марксистських гуртків, П. К. Запорожця, який доставляв у Київ, Катеринослав, Полтаву ленінські твори, марксистську літературу¹². Влітку 1896 р. на Україну приїздила Н. К. Крупська, яка в Полтаві провела нараду з марксистами, що працювали на Україні, про спільне видання нелегального друкованого органу, підготовку з'їзду партії¹³. У свою чергу, керівники київського «Союзу боротьби» часто виїздили до Петербурга для зустрічей та нарад з членами керівного ядра «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»¹⁴. Свідченням тісного співробітництва марксистів двох міст став вихід у 1896 р. в Женеві брошури «Як міністр турбується про робітників», у якій було піддано гострій критиці антиробітничу політику самодержавства. Автором цієї праці був активний учасник соціал-демократичного руху в Києві М. А. Вігдорчик; брошура була віддрукована в друкарні «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» як видання петербурзького «Союзу боротьби»¹⁵.

Активну революційну діяльність на Україні проводили робітники-пітерці — учні й соратники В. І. Леніна: І. В. Бабушкін, К. М. Норинський, І. І. Яковлев, П. А. Морозов та ін., заслані до Катеринослава за участь у петербурзькому «Союзі». Вони відіграли видатну роль у створенні такої ж організації в Катеринославі. «Десятки і сотні робітників...» — відзначав пізніше Володимир Ілліч, — не тільки слухали лекції в гуртках, але *самі вели агітацію* вже в 1894—1895 роках, а потім переносили організації робітників в інші міста...»¹⁶.

Вивчення праць В. І. Леніна, особисті контакти з членами петербурзького «Союзу боротьби», засвоєння революційного досвіду його членів сприяли зміцненню позицій марксистів України, розширенню їх зв'язків з робітниками промислових підприємств, переходу від вузько-пропагандистських методів роботи в гуртках до марксистської агітації у пролетарських масах. На першотравневих сходках, організованих в

бюл. Арх. упр. УРСР, 1960, № 2, с. 62—82; № 3, с. 55—70; Слюдікова Т. Б. Розповсюдження на Україні творів В. І. Леніна у вигляді листівок (1896—1912).— Іст. джерела та їх використання, 1970, вип. 5, с. 26—33; Твори В. І. Леніна на Україні (1894—лютий 1917 р.): Показч. арх. документів.— К., 1977.— 255 с.; Крейдлина Л. М. Распространение и пропаганда произведений В. И. Ленина в России (1894—1917 гг.).— Л., 1981.— 216 с. та ін.

¹¹ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника, т. 1, с. 98.

¹² Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, с. 40; Петр Запорожец: Документы и материалы.— Винница, 1962, с. 29, 30, 33.

¹³ Крупская Н. «Союз борьбы за освобождение рабочего класса».— В кн.: Первый съезд РСДРП: Документы и материалы. М., 1958, с. 130.

¹⁴ Эйдельман Б. К истории возникновения РСДРП.— Пролет. революция, 1921, № 1, с. 32; Крыжановская-Тучапская В. Г. Из моих воспоминаний.— Каторга и ссылка, 1930, № 6, с. 39, 40; Перазич С. В. Из воспоминаний.— Крас. летопись, 1923, № 7, с. 256—257.

¹⁵ Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Кн. и период. изд.: В 9-ти ч. М., 1971, ч. 1, с. 100—101.

¹⁶ Ленин В. И. Як В. Засулич убиває ліквідаторство.— Повне збір. творів, т. 24, с. 22.

1895 р. соціал-демократами Катеринослава, Києва, Одеси, з яскравими політичними промовами виступали передові робітники. «Час покласти край усім деспотичним звірствам царя і його блюдолизів»¹⁷, — говорив у своїй промові учасник одеських соціал-демократичних гуртків робітник П. Аніконов.

Поряд з усною пропагандою революційні марксистки України незабаром стали активно переходити до випуску агітаційної літератури. В середині 1895 р. почав випускати листівки катеринославський соціал-демократичний гурток, очолюваний О. М. Винокуровим, Г. М. Мандельштамом і Г. Д. Лейтейzenом¹⁸. На жаль, жодна з цих листівок не збереглась. У січні—березні наступного року 4 прокламації випустили соціал-демократи Києва^{18а}, керівна роль серед яких належала відомому революціонеру-марксисту Ю. Д. Мельникову. Восени 1896 р. революційні соціал-демократи міста об'єдналися у групу «Рабочее дело», підкресливши в назві організації єдність програмних й тактичних позицій з однойменною газетою, яку намагалися видавати учасники ленінського «Союзу боротьби». Видання цією групою газети «Вперед» поклато початок марксистській робітничій періодичній пресі на Україні¹⁹. З листопада 1896 р. по квітень 1897 р. від імені «Рабочего дела» і редакції «Вперед» було випущено 5 листівок²⁰. З утворенням загальноміських централізованих марксистських організацій — «Союзів боротьби за визволення робітничого класу» — в Києві (березень 1897 р.) і Катеринославі (грудень 1897 р.) революційна агітація на Україні піднеслася на вищий рівень.

З перших днів виникнення «Союзу боротьби» розгорнули широку агітацію в робітничих масах. Департамент поліції відзначав, що «з весни 1897 р. на вулицях Києва, біля воріт будинків, у залізничних майстернях і взагалі в місцевостях, населених робітниками, почали розкидатися у величезній кількості відозви до робітників революційного змісту...»²¹. Агітаційна видавнича діяльність київського «Союзу» відзначалася високою інтенсивністю. Так, у травні 1897 р. було випущено 6 прокламацій, в жовтні — 8, у листопаді — грудні — 12. Не менш інтенсивну революційну агітацію розгорнули марксистки Катеринослава. За підрахунками П. Л. Варгатюка, катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» лише у лютому—березні 1898 р. поширив 16 листівок²². Усього ж протягом лютого 1898 — січня 1899 рр. «Союз» видав 22 прокламації^{22а}. Посилення революційної агітації перебувало в безпосередній залежності від наростаючого страйкового руху пролетаріату. У другій половині 90-х років у страйках і заворушеннях на Україні брали участь понад 120 тис. чол., з них — більш як 85% становили робітники металургійних і машинобудівних заводів, залізничних майстерень та підприємств гірничодобувної промисловості²³. За-

¹⁷ Рабочее движение в России в XIX веке: Сб. документов и материалов. М., 1961, т. 4, ч. 1, с. 172.

¹⁸ История екатеринославской социал-демократической организации, 1889—1903.—Екатеринослав, 1923, с. 15—16.

^{18а} Рабочее движение в России в XIX веке, т. 4, ч. 1, с. 488—491; Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 1896—1904.—Киев, 1963, с. 20—28.

¹⁹ Документы героических свершений: (Об источниках по истории Компартии Украины).—Киев, 1985, с. 273.

²⁰ Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Листовки: В 3-х ч. М., 1977, ч. 1, с. 188; ч. 2, с. 179; Чудновська І. М. Видання київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».—Праці Київ. держ. іст. музею, 1958, вип. 1, с. 87.

²¹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. 4, ч. 2, с. 380.

²² Варгатюк П. Л. І. В. Бабушкін у Катеринославі: (До 110-річчя з дня народження).—Укр. іст. журн., 1983, № 1, с. 135.

^{22а} Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Листовки, ч. 1, с. 205—207, 208, 214, 219; Іванов-Потьомкін І. І. Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу».—К., 1949, с. 87.

²³ Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, с. 210.

кономірно, що агітаційна робота найбільш активно і результативно проводилася серед цих передових загонів робітничого класу, зосереджених на великих промислових підприємствах, тобто серед тієї верстви пролетаріату, яка, за визначенням В. І. Леніна, була найбільш впливовою, розвиненою і здатною до боротьби частиною всього робітничого класу²⁴.

Марксистки України спрямовували страйкову боротьбу пролетаріату в організоване русло, допомагали формулювати конкретні вимоги до підприємців, указували шляхи й засоби досягнення поставленої мети. Під час страйків київський «Союз боротьби» щоденно випускав листівки. Так, 22, 23 і 24 жовтня 1897 р. він звернувся до страйкуючих робітників залізничних майстерень Києва, закликаючи їх до організованості й солідарності в боротьбі²⁵. Іноді виходило по кілька прокламацій в день²⁶. З кожним місяцем революційна марксистська агітація, яка мала бойовий, наступальний характер, охоплювала дедалі більше число заводів, фабрик і майстерень. У листівці від 26 листопада 1897 р. повідомлялося, що за останнє півріччя соціал-демократи міста розповсюдили 6,5 тис. примірників листівок більше ніж на 25 його підприємствах. Першотравневу прокламацію київського «Союзу боротьби» — «Листок до Першого травня 1897 р.» — було надруковано у підпільній друкарні цієї організації тиражем 900 примірників і розповсюджено на всіх міських заводах і фабриках, а також серед робітників Катеринослава, Харкова, Кременчука, Гомеля²⁷. Палке революційне слово, з яким соціал-демократи зверталися до робітників у своїх листівках, діставало гарячий відгук серед широких верств пролетаріату. За свідченням члена керівного ядра київського «Союзу боротьби» В. Г. Крижанівської, під час читання прокламацій навіть найменш свідомі робітники «...були здивовані, що хтось задумався над їх становищем, і розчулені виявленою в листівках турботою про них», вони «...ховали прокламації на пам'ять, переписували їх»²⁸.

В агітаційних виданнях висвітлювалися злободенні питання життя робітників. Зразком для марксистів України служили прокламації петербурзького «Союзу боротьби», ленінська методика збирання матеріалів для їх складання. В. І. Ленін розробив спеціальний питальник, за яким здійснювалося збирання необхідного агітаційного матеріалу на фабриках і заводах. «Програма для збирання відомостей про фабрики та фабричне начальство», як іменувався цей документ у жандармських протоколах, містила 56 груп питань про найрізноманітніші сторони праці й побуту робітників²⁹. У матеріалах жандармського дізнання в справі київського «Союзу боротьби» вказувалося, що під час обшуків у березні 1898 р. у його членів було вилучено подібну програму³⁰. Це свідчить про безпосереднє застосування на практиці марксистами України ленінських вказівок щодо організації агітаційної діяльності. Київський і катеринославський «Союзи» дедалі більше пов'язували економічні вимоги пролетаріату із закликком до революційної боротьби проти царизму. На прапорі російського пролетаріату «накреслені фатальні для самодержавства слова — ПОЛІТИЧНА СВОБОДА»³¹, — говорилося в одній з листівок марксистів Києва.

²⁴ Див.: Ленін В. І. Лист до товариша про наші організаційні завдання.— Повне збір. творів, т. 7, с. 15.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 390, арк. 5—6, 31—31 зв.; спр. 425, арк. 4, 130.

²⁶ Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Листовки, ч. 1, с. 193, 201.

²⁷ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 48; Поляк А. Д. Воспоминания о революционной работе на юге России.— Каторга и ссылка, 1929, № 4, с. 19.

²⁸ Крыжановская - Тучапская В. Г. Указ. соч., с. 30.

²⁹ Новый документ Владимира Ильича Ленина.— Коммунист, 1985, № 6, с. 3—8; Ложкин В. В. Ленинский вопросник 1894 г.— В кн.: Археграфический ежегодник за 1982 г. М., 1983, с. 3—18.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 406, арк. 94.

³¹ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 60.

Важливу роль у розвитку марксистської агітації та пропаганди на Україні відіграло видання в підпіллі газет і брошур. У березні 1897 р. в Києві відбулася конференція київських і петербурзьких марксистів, на якій було прийнято рішення про видання в Києві загальноросійського соціал-демократичного органу — «Робочей газети». Всього вдалося випустити два її номери — в серпні й грудні 1897 р. тиражем 900—1000 примірників. Вона розповсюджувалася серед революційних марксистів багатьох міст країни — Петербурга, Москви, Тули, Одеси, Вільно, Катеринослава, Харкова. Свою згоду співробітничати в цій газеті дали члени групи «Визволення праці»³². На першому з'їзді РСДРП, який відбувся 1—3 березня 1898 р. у Мінську, «Рабочая газета» була затверджена як офіційний орган партії³³. Агітаційно-пропагандистську й організаційну діяльність «Робочей газети» високо оцінив В. І. Ленін. У своїй праці «Протест російських соціал-демократів» Володимир Ілліч звертав особливу увагу на положення передової статті другого номеру газети про те, що «боротьба з самодержавним урядом за політичну свободу є найближче завдання російського робітничого руху...», що «...окремі робітничі гуртки повинні перетворитися в одну загальну партію». «...Величезна більшість російських соціал-демократів, — писав В. І. Ленін, — поділяла цілком саме ці переконання «Робочей Газети»³⁴. В січні 1898 р. у видавництві київського «Союзу боротьби» вийшов третій номер газети «Вперед», яку в 1896—1897 рр. випускала група «Рабочее дело». Марксисти, що входили до неї, видали також брошури «Як міністр турбується про робітників», «Рабочее дело», звіт про страйк у Гамбурзі в листопаді 1896 р.³⁵

У своїх виданнях марксиста України велику увагу приділяли роз'ясненню антиробітничого характеру законодавчої політики царизму. На важливість такого роду соціал-демократичної діяльності вказував В. І. Ленін. Праці Володимира Ілліча, спеціально присвячені цьому питанню («Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах», «Новий фабричний закон», «Про промислові суди», «Про страйки») ³⁶, були чудовим прикладом умілого поєднання економічної і політичної агітації. Так, брошура В. І. Леніна «Новий фабричний закон» була присвячена викриттю урядового закону від 2 червня 1897 р. «Про тривалість і розподіл робочого часу у закладах фабрично-заводської промисловості», прийнятого під тиском страйкового руху петербурзького пролетаріату. Того ж року ця ленінська праця у рукопису потрапила в Київ³⁷. Ідеї, викладені у ній, безпосередньо вплинули на зміст брошури київського «Союзу боротьби» «Нова перемога російського робітничого руху». На жаль, поширити це видання не вдалось. У березні 1898 р. увесь тираж брошури був конфіскований поліцією разом з друкарнею «Союзу», яка на той час знаходилась у Катеринославі. Непослідовність згаданого закону, який обмежував тривалість робочого дня 11,5 годинами, марксиста Києва викривали також у своїх газетах³⁸ та листівках. У «Листі до робітників з приводу нового закону про тривалість робочого дня», випущеному двома виданнями в липні й вересні 1897 р.³⁹, соціал-демократи Києва закликали робітників «у відповідь на новий урядовий закон оголосити повсюдну боротьбу за десятигодинний робочий день»⁴⁰. У першотравневій листівці ки-

³² Тучапський П. Л. Из пережитого: Десяностые годы.— Одесса, 1923, с. 65.

³³ Див.: Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1983, т. 1, с. 14.

³⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 166.

³⁵ Вперед, 1896, 8 дск.

³⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 2, с. 15—58, 251—300; т. 4, с. 263—275; 276—285.

³⁷ Див.: Великой партии отряд: Из истории большевист. орг. Украины, с. 22.

³⁸ Вперед, 1898, 1 янв.

³⁹ Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Кн. и период. изд., ч. 4, с. 477—478.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 435, арк. 264.

Івського «Союзу» (квітень 1898 р.) було висунуто вимогу про 8-годинний робочий день⁴¹.

Червоною ниткою через зміст усіх видань київського і катеринославського «Союзів боротьби» проходила думка про необхідність класового згуртування пролетаріату, створення марксистської партії, яка «буде керувати боротьбою російських робітників... прагнути до того, щоб зробити цю боротьбу стрункою й організованою»⁴². «Вся сила робітників в їх союзі»⁴³, — зазначалося у прокламаціях катеринославського «Союзу». «Нехай же швидше настане той щасливий час, — писала газета «Вперед», — коли російські робітники з'єднаються в один загальний «ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ БОРОТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ»⁴⁴.

Пройняті духом пролетарського інтернаціоналізму видання «Союзів боротьби» Києва і Катеринослава за своїм змістом далеко виходили за вузькорегіональні рамки. Велике місце в них відводилося висвітленню робітничого і соціал-демократичного руху в різних промислових центрах країни — Петербурзі, Москві, Варшаві, Ярославлі, Іваново-Вознесенську, Костромі, Одесі, Харкові, Ризі, країнах Західної Європи — Німеччині, Англії, Франції. «По всіх містах Росії, — говорилося в одній з листівок київського «Союзу боротьби», — виникають соціал-демократичні союзи, розкидаються заборонені книжки і листки, видаються робітничі газети»⁴⁵. Особливо широко марксистські Українці пропагували страйковий досвід петербурзького пролетаріату, керованого ленінським «Союзом боротьби», як найбільш організованого і свідомого загону російських робітників. Страйки 1896—1897 рр. в Петербурзі, згадував відомий революціонер-професіонал ленінської гвардії керівник міської групи катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» І. Х. Лалаянц, «...стали для нас чудовим агітаційним матеріалом при складанні листків»⁴⁶. В. І. Ленін, оцінюючи значення страйків 1895—1896 рр., підкреслював, що вони «...принесли величезну користь російським робітникам, вони показали, як їм слід вести боротьбу за свої інтереси. Вони навчили їх розуміти політичне становище і політичні потреби робітничого класу»⁴⁷. Ось чому «Рабочая газета», повідомляючи про 30-тисячний страйк робітників Петербурга влітку 1896 р., писала: «Іх героїчна боротьба... — приклад для робітників усієї решти Росії»⁴⁸.

Агітаційно-пропагандистська діяльність «Союзів боротьби за визволення робітничого класу» на Україні ґрунтувалася на принципі пролетарського інтернаціоналізму. На сторінках друкованих видань соціал-демократи викривали великодержавну, шовіністичну політику царизму, вели рішучу боротьбу проти дрібнобуржуазного і буржуазно-націоналістичного впливу на робітничий клас, висували вимогу рівноправності всіх національностей⁴⁹.

Марксисті роз'яснювали інтернаціональну єдність інтересів пролетарів усього світу, закликали кожного робітника «проїнятися думкою, що він член великої робітничої сім'ї, борець за одну спільну велику робітничу справу», що класові інтереси пролетаріату всіх країн одні й ті самі⁵⁰. Київський і катеринославський «Союзи» активно сприяли

⁴¹ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 64.

⁴² Рабочая газ., 1897, № 2.

⁴³ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 59, 62.

⁴⁴ Вперед, 1897, 28 февр.

⁴⁵ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 60.

⁴⁶ Лалаянц И. Х. У истоков большевизма.— М.; Л., 1930.— Вып. 1. Зарождение РСДРП, с. 47.

⁴⁷ Ленін В. І. Царському урядові.— Повне зібр. творів, т. 2, с. 113.

⁴⁸ Рабочая газ., 1897, № 1.

⁴⁹ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 37, 51—52, 64.

⁵⁰ Рабочая газ., 1897, № 1.

розвитку революційної агітації й у інших містах України: допомагали налагодити видавничу діяльність, забезпечували марксистською літературою. «В кожному місті була своя людина, з якою можна було підтримувати конспіративні зв'язки»⁵¹, — згадувала В. Г. Крижанівська. Двічі, 15 серпня і 27 листопада 1897 р. київський «Союз боротьби» випускав листівки, адресовані робітникам машинобудівного заводу Брандта у Фастові. В жовтні 1897 р. була розповсюджена прокламація «До робітників і робітниць посаду Клинци» (Чернігівська губ.), на початку лютого 1898 р. — до робітників одеських млинів⁵².

Агітаційну роботу серед пролетаріату почали проводити соціал-демократи Харкова, Одеси, Миколаєва. Так, наприкінці грудня 1896 р. члени одеської соціал-демократичної організації випустили тиражем у 120 примірників листівку «До всіх робітників і робітниць»^{52а}. У квітні 1898 р. в Одесі вийшла першотравнева прокламація під лозунгом «Робітники, єднайтеся!»⁵³. Десять агітаційних листівок до робітників Чорноморського заводу, Адміралтейства та інших підприємств міста у період з вересня 1897 р. по лютий 1898 р., а також три номери газети «Наше дело» випустив «Союз миколаївських робітників». Однак на характері цих видань відбилися опортуністичні, антимарксистські настрої її керівників, які не мали чіткого уявлення про форми боротьби з царизмом, переоцінювали роль економічних страйків і страйкових кас, заперечували необхідність централізму у побудові організації. Агітацію серед робітників «Союз» вів на економічній основі⁵⁴. Перші кроки в переході до агітації в Харкові зробили члени соціал-демократичного гуртка робітників залізничних майстерень. На початку 1897 р. вони випустили прокламацію з приводу заворушень у майстернях в зв'язку із зниженням розцінок⁵⁵. З ініціативи передових робітників-залізничників у лютому 1898 р. соціал-демократи Харкова видали листівку «До всіх харківських робітників», в якій викривався закон від 2 червня 1897 р.⁵⁶

У дослідницькій літературі представлено суперечливі дані про кількість агітаційних видань соціал-демократів України. В історіографії міцно утвердилася точка зору про те, що марксисты Києва протягом січня 1896 р. — квітня 1898 р. випустили 40 агітаційних листівок⁵⁷. Цей висновок ґрунтується на даних, опублікованих уперше в 1958 р. При цьому випускається з уваги те, що у наступні роки в різних виданнях було враховано ще 6 прокламацій⁵⁸. У результаті архівних пошуків автор даного повідомлення виявив тексти не відомих раніше двох листівок. Одна з них — гектографоване звернення до робітників залізничних майстерень від 22 жовтня 1897 р. за підписом «Комітет робітничого союзу» знаходиться в копії у матеріалах фонду прокурора Київської судової палати⁵⁹. Оригінал другої з виявлених листівок — «Листа до робітників каретної майстерні Піпко» від 19 січня 1898 р. — зберіга-

⁵¹ Крыжановская - Тучапская В. Г. Указ. соч., с. 39.

⁵² Див.: Первый съезд РСДРП: Документы и материалы, с. 292; Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Листовки, ч. 1, с. 197, 202, 205.

^{52а} ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 2447, арк. 42 зв.

⁵³ Рабочее движение в России в XIX веке, т. 4, ч. 2, с. 229.

⁵⁴ Очерки истории Николаевской областной партийной организации.— Одесса, 1980, с. 11; Великой партии отряд: Из истории большевист. орг. Украины, с. 20.

⁵⁵ Бунякин И. Первые шаги социал-демократического движения среди харьковских железнодорожных рабочих.— Летопись революции, 1924, № 1 (6), с. 111.

⁵⁶ Рискинд Е. На заре социал-демократического движения в Харькове.— Там же, с. 94.

⁵⁷ История Украинской ССР: В 10-ти т., т. 4, с. 567; История рабочего класса России, 1861—1900, с. 248; История Киева: В 3-х т., 4 кн. т. 2, с. 253; В. И. Ленин и «Союзы борьбы», с. 220 та ін.

⁵⁸ Чудновська І. М. Назв. праця, с. 87—89; Рабочее движение в России в XIX веке, т. 4, ч. 1, с. 490, 759—760; Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 42—43; Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Листовки, ч. 1, с. 188, 199.

⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 1324, арк. 66—67.

ється в колекції нелегальних видань Бібліотеки Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У листівці було висунуто вимоги про скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення побутових умов життя робітників майстерні, звучав заклик за прикладом пролетарів провідних підприємств Києва піднятися на організовану боротьбу за інтереси робітничого класу. Прокламацію було надруковано на друкарській машинці й розмножено з допомогою мімеографа; під нею, як і під більшістю листівок київських соціал-демократів, стоїть підпис: «Київський робітничий комітет. Видання київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»⁶⁰.

У протоколах оглядів речових доказів, прилучених до дізнання про київський «Союз боротьби», яке здійснювалося при губернському жандармському управлінні Києва, є відомості про нерозшукані листівки марксистів міста. Так, протоколи огляду обширної бібліотеки нелегальної літератури «Союзу», захопленої жандармами у березні 1898 р., вказують на існування 8 листівок цієї організації, адресованих робітникам міської залізниці від 3 жовтня 1897 р., механічного заводу Ніцького від 11 жовтня 1897 р., гільзової фабрики Каракозова від 21 листопада того ж року та ін., які досі також не враховувалися⁶¹. У протоколах наводяться початкові і кінцеві фрази цих листівок, зазначається спосіб друку, кількість сторінок і виявлених примірників, дата видання й організація-видавець — київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Факт розповсюдження згаданих прокламацій підтверджується опублікованими даними «Звіту міністра юстиції царю по справах про державні злочини за 1898—1900 рр.»⁶². Таким чином, можна твердити, що соціал-демократи Києва протягом січня 1896 р. — квітня 1898 р. випустили не менш як 56 агітаційних видань, з них 47 — від імені київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Революційна агітація, розгорнута марксистами-ленінцями, сприяла зростанню політичної свідомості робітників, допомагала їм зрозуміти складні питання громадсько-політичного життя країни, насущні завдання російського революційного руху. Зміст нелегальних видань на конкретних прикладах переконував їх у тому, що ідейним прапором пролетарського руху може бути лише теорія революційного марксизму, що озброєний цим вченням пролетаріат є величезною політичною силою, на яку має зважати царський уряд. Завдяки масовій агітації дедалі ширші верстви пролетаріату залучалися до організованої боротьби проти самодержавного ладу й капіталізму. Видання соціал-демократичними організаціями агітаційно-пропагандистської літератури революційного змісту в середині 90-х років XIX ст. знаменувало початок робітничої преси в Росії, розвиток якої був нерозривно зв'язаний із зростанням масового робітничого руху в країні⁶³. «Тільки агітація 1894—1895 рр. і страйки 1895—1896 рр., — указував В. І. Ленін, — створили міцний, безперервний зв'язок соціал-демократії з масовим робітничим рухом»⁶⁴. Тим самим було зроблено важливий крок вперед по шляху створення в Росії марксистської партії нового типу, осмислення багатого історичного досвіду і вивчення славних революційних традицій якої є актуальними і нині.

⁶⁰ Бібліотека Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

⁶¹ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 406, арк. 99, 100, 102, 103, 111, 112; спр. 425, арк. 4, 6, 7, 118, 119, 129, 130, 133, 134.

⁶² Революционное движение в России, 1894—1905: В докл. министра Муравьева.— Спб., 1907, с. 129—139.

⁶³ Див.: Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії.— Повне збір. творів, т. 25, с. 92—93.

⁶⁴ Ленін В. І. Ідейна боротьба в робітничому русі.— Там же, с. 127.

МОРОЗОВСЬКИЙ СТРАЙК У ПРАЦЯХ В. І. ЛЕНІНА

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Видатний революціонер і геніальний мислитель В. І. Ленін був не лише вождем, а й істориком робітничого руху Росії. Він безмежно вірив у історичну місію пролетаріату стати перетворювачем світу на соціалістичних засадах. При цьому в російському робітничому класі засновник і керівник його партії побачив застрільника «**ПЕРЕМОЖНОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**»¹.

Специфічно пролетарським засобом класової боротьби, школою революційного виховання народних мас були страйки. Тому В. І. Ленін приділяв їм велику увагу і створив струнку концепцію історії страйкового руху в дореволюційній Росії². Як відомо, його важливою віхою був знаменитий Морозовський страйк 1885 р.

Насамперед слід відзначити, що конкретний фактичний матеріал про цей страйк В. І. Ленін використовував головним чином у процесі розробки стратегії і тактики революційної боротьби пролетаріату. Не випадково розгорнута характеристика історичного значення Морозовського страйку містилася в його статті «Перші уроки», написаній у розпал революції 1905—1907 рр. у Росії. Володимир Ілліч вважав, що для правильної оцінки тогочасних подій у країні необхідно хоча б в загальних рисах розглянути новітню історію російського робітничого руху. Називаючи її основні хронологічні віхи, В. І. Ленін почав періодизацію з 1885 р., коли в центральному промисловому районі на текстильних фабриках Морозова та інших капіталістів «сталися перші великі робітничі страйки», в результаті яких царський уряд пішов на «економічні поступки»³. Тут же Володимир Ілліч двічі посилався на «вірного пса самодержавства», відомого буржуазного публіциста Каткова, який, побувавши на судовому процесі над учасниками Морозовського страйку, дійшов страхітливого для правлячих експлуататорських класів висновку «про робітниче питання, що з'явилося на Русі».

До цього висловлювання запеклого реакціонера Володимир Ілліч повернувся у статті «Страйки в Росії» (1913 р.). Заслугує на увагу те, що вождь більшовицької партії саме в період нового революційного піднесення нагадав про Морозовський страйк і що ленінська праця була опублікована в кишеньковому календарі «Спутник Рабочего на 1914 год». Адже цим самим Володимир Ілліч безпосередньо сприяв утвердженню революційних традицій класової боротьби російського пролетаріату, зокрема тих, початок яким поклали в 1885 р. ткачі Морозовської мануфактури. «Спутник Рабочего на 1914 год» вийшов двома виданнями загальним тиражем 20 тис. примірників⁴. В. І. Ленін з великим задоволенням сприйняв повідомлення про вихід у світ цієї важливої для політичного виховання пролетаріату книги⁵.

Ще й раніше — на початку ХХ ст., коли передові представники робітничого класу Росії згуртувалися навколо першої марксистської газети «Искра», покликаної, за ленінським планом, організаційно та ідейно підготувати створення пролетарської партії, Володимир Ілліч активно популяризував Морозовський страйк. Так, розглядаючи на сторінках «Искры» «найбільші віхи, що знаменують історію «робітничого законодавства» в Росії», В. І. Ленін у статті «Цінне признание» (1901 р.) показав половинчастість і лицемірність так званої «піклуваль-

¹ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на ст. «Рус. Богатства» проти марксистів).— Повне збір. творів, т. 1, с. 290.

² Иванова Н. А. В. И. Ленин о революционной массовой стачке в России.— М., 1976.— 240 с.

³ Див.: Ленін В. І. Перші уроки.— Повне збір. творів, т. 9, с. 238—239.

⁴ Там же, т. 24, с. 434—435.

⁵ Див.: Ленін В. І. Лист до І. Ф. Арманд.— Там же, т. 48, с. 248.

ної» політики царизму та його ідеолога Каткова, який вимагав, «...щоб «держава» заступилася за робітників, заборонила ті неподобні штрафи, які обурили, нарешті, морозовських ткачів»⁶. Тут же згадуючи «ряд найбурхливіших страйків у центральному районі», В. І. Ленін виділив «особливо визначний морозовський страйк».

Причому як у цій ленінській статті, так і в іншій («Внутрішній огляд»), надрукованій у грудні 1901 р. у науково-політичному журналі «Заря», який видавався редакцією «Искры», зверталася увага на те, що виступ морозовських ткачів став наслідком промислової кризи, яка до такого ступеня зарядила «...фабричну атмосферу електрикою, що вибухи весь час відбувались то тут, то там»⁷. Конкретизуючи цей образний вислів, Володимир Ілліч у статті «Каторжні правила і каторжний вирок» (1901 р.) розповідає читачам «Искры» про те, що в ході суду над морозовськими ткачами «свідки з робітників викрили всі неподобства фабриканта»⁸. Як й інші ленінські праці, ця стаття служила революційному вихованню робітничого класу. В ній містилися заклики до згуртування всіх революційних сил, залучення на бік пролетаріату всіх пригноблених, до організації підготовки загальнонародного повстання.

В той же час — восени 1901 р. — В. І. Ленін розпочав роботу над книгою «Що робити?», в якій особливо підкреслив значення політичного виховання робітничого класу для того, щоб він очолив загальнонародну боротьбу проти експлуататорського ладу. Серед ряду практичних рекомендацій соціал-демократичним агітаторам Володимир Ілліч запропонував скласти звід основних економічних вимог і потреб робітників тієї чи іншої галузі промисловості. Щоб довести постійний характер цих вимог, він посилався на ті, які висували «ткачі московського району в 1885 р. і петербурзького в 1896 р.»⁹. Ці вимоги В. І. Ленін знав досконало, бо глибоко їх вивчав, коли в 1895 р. працював над брошурою «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах».

При її написанні вождь більшовицької партії використав матеріали періодичної преси (газети «Московские ведомости», «Новое время», «Русские ведомости» за 1885—1886 рр.), що стосувалися Морозовського страйку та судового процесу над його учасниками. Зокрема, він уважно опрацював надруковану в 1886 р. у газеті «Русские ведомости» статтю «Про заворушення робітників на фабриці товариства Нікольської мануфактури». В ленінській брошурі були прямі посилання на опубліковані у цій статті записи із зошита вимог страйкарів¹⁰.

Володимир Ілліч звертав увагу на те, що ці вимоги були сформульовані самими робітниками і називав найважливіші з них: обмеження розміру штрафів 5% від заробленого карбованця (у другому місці він навіть особливо виділяв морозовську мануфактуру як «зразок фабрики з неподобними штрафами»), повернення до заробітку 1881—1882 рр., оплата прогуляних з вини хазяїна днів, попередження про повний розрахунок робітника за 15 днів, приймання виробленої продукції в присутності свідків з числа робітників¹¹. До речі, цій останній вимозі в брошурі надавалося особливе значення, «...бо не може бути іншого способу запобігати сваволі хазяїна, як притягати свідків, коли виникає суперечка про доброякісність товару, і до того ж свідки ці повинні бути неодмінно з робітників: майстри або службовці ніколи не посміли б іти проти хазяїна»¹².

⁶ Там же, т. 5, с. 71.

⁷ Див.: Там же, с. 309.

⁸ Див.: Там же, с. 282.

⁹ Див.: Там же, т. 6, с. 144.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах.— Там же, т. 2, с. 23, 27.

¹¹ Див.: Там же, с. 31, 36.

¹² Там же, с. 27—28.

З вимогами морозовських страйкарів В. І. Ленін порівнював положення прийнятого царським урядом у 1886 р. закону про штрафи, що залишив «...всюди лазівки фабрикантам, які хочуть порушити закон...»¹³. І все же новий закон, на думку Володимира Іллїча, був поступкою робітникам головним чином у відповідь на морозовський страйк: «Цей величезний страйк справив дуже велике враження на уряд, який побачив, що робітники, коли вони діють разом, являють собою небезпечну силу, особливо коли маса спільно діючих робітників виставляє прямо свої вимоги»¹⁴. Враження від страйку посилилося в ході судового процесу, який відбувся в травні 1886 р. у Володимирі і показав «всі неподобні утиски, що їх зазнавали робітники», а виправдальний вирок страйкарям «...був прямим осудом не тільки Морозова та його адміністрації, але й усіх взагалі старих фабричних порядків»¹⁵.

Далі В. І. Ленін засуджував ідеологічних захисників фабрикантів і як приклад наводив позицію буржуазної газети «Московские ведомости», «...які після погрому визнавали неподобство старих порядків, тепер почали говорити зовсім інше: ...— Уся вина, мовляв, самих робітників, «розбещених, п'яних і недбалих». Вирок суду може тільки «розбещувати народні маси»¹⁶. Дуже характерною є й ленінська узагальнююча ремарка: «Фабриканти та їх захисники завжди дивилися і дивляться так, що коли робітники починають думати про своє становище, починають добиватися своїх прав і спільно чинити опір неподобствам та утискам хазяїв, — то все це сама тільки «розбещеність». — Звичайно, для хазяїв вигідніше, щоб робітники не думали про своє становище і не розуміли своїх прав»¹⁷.

Ці прості, доступні навіть неписьменним пролетарям слова викликали в них почуття власної гідності, значимості, належності до передового класу суспільства. Адже ленінська брошура, написана восени 1895 р., у розпал діяльності петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», і видана нелегально, розповсюджувалася серед робітників. «У цій брошурі, — писала Н. К. Крупська, — Володимир Іллїч дав блискучий зразок того, як необхідно було підходити до робітника — середняка того часу і, виходячи з його потреб, крок за кроком підводити його до питання про необхідність політичної боротьби... Робітники зачитувалися нею: вона була їм зрозуміла і близька...»¹⁸. Брошура, видана великим для умов підпілля тиражем — близько 3 тис. примірників, розповсюджувалася в багатьох містах Росії і навіть стала відомою за кордоном. В одному з номерів центрального органу Німецької соціал-демократичної партії газети «Vorwärts» за 1896 р. зазначалося, що такі брошури «мають величезне значення для зміцнення соціал-демократичної свідомості в широких колах робітників»¹⁹. А в цій справі в Росії важливу роль мала відіграти пропаганда революційних традицій, зокрема досвіду рішучого і згуртованого виступу морозовських ткачів.

«...Страйк на відомій Нікольській мануфактурі Тимофія Савича Морозова (у містечку Нікольському, біля станції Орехово, Московсько-Нижегородської залізниці)» вождь російського пролетаріату назвав особливо визначним у всьому страйковому русі 1885—1886 рр., що охопив Московську, Владимирську та Ярославську губернії²⁰, хоч у ньому В. І. Ленін побачив значний елемент стихійності, взагалі характерний

¹³ Там же, с. 58.

¹⁴ Там же, с. 23.

¹⁵ Див.: Там же, с. 24.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.— М., 1957, с. 15.

¹⁹ Международное рабочее движение: Вопр. истории и теории. М., 1976, т. 2, с. 360.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників ча фабриках і заводах.—Повне зібр. творів, т. 2, с. 22.

для початкової стадії розвитку робітничого руху у всіх країнах. Не випадково поряд з терміном «страйк» він вживав як рівнозначне поняття «робітничий бунт». Ось, наприклад, як описувався початок морозовського страйку у лєнінській брошурі: «Виведені з терпіння, робітники 7 січня 1885 р. кинули роботу, і протягом кількох днів розгромили фабричну крамницю, квартиру майстра Шоріна і деякі інші фабричні будівлі. Цей страшний бунт десятка тисяч робітників (число робітників доходило до 11 000 чоловік) надзвичайно налякав уряд: в Орехово-Зуєво прибуло негайно військо, губернатор, прокурор з Владимира, прокурор з Москви»²¹.

Як відомо, в період написання брошури В. І. Ленін виїжджав у Орехово-Зуєво, очевидно, з метою доповнити її джерельну базу власними спостереженнями місцевості, де проходив Морозовський страйк, і розповідями його учасників²². Дійсно, там Володимир Ілліч побачив одне з найбільших текстильних підприємств Росії, безпосередньо ознайомився з умовами праці і побуту робітників, їх революційними настроями²³. В листі, надісланому на початку листопада 1895 р. у Цюріх члену марксистської групи «Визволення праці» П. Б. Аксельроду, В. І. Ленін розповів про свої враження про Орехово-Зуєво: «Надзвичайно оригінальні ці місця, що часто зустрічаються в центральному промисловому районі: невелике суто фабричне місто, з десятками тисяч жителів, яке тільки й живе фабрикою. Фабрична адміністрація — єдине начальство. «Управляє» містом фабрична контора. Розкол народу на робітників і буржуа — якнайрізкіший. Робітники настроєні через те досить опозиційно...»²⁴.

В цей період найактивнішого спілкування з пролетарями Петербурга через створений ним «Союз боротьби за визволення робітничого класу», а також після безпосереднього знайомства з морозовськими ткачами²⁵ В. І. Ленін остаточно переконався в необхідності «писати для робітників»²⁶. Саме до класової свідомості останніх він звертався в своїй брошурі про штрафи: «Історія погромів 1885 року показує нам, яка величезна сила є в об'єднаному протесті робітників. — Треба тільки подбати про те, щоб ця сила застосовувалася більш свідомо, щоб вона не витрачалася марно, на помсту тому чи іншому окремому фабрикантові або заводчикові, на погром тієї чи іншої ненависної фабрики або заводу, щоб уся сила цього обурення і цієї ненависті спрямовувалася проти всіх фабрикантів, заводчиків разом, проти всього класу фабрикантів і заводчиків, і йшла на постійну, уперту боротьбу з ним»²⁷.

Висновок про необхідність згуртування лав пролетаріату у боротьбі проти експлуататорів Володимир Ілліч повторив і в брошурі «Новий фабричний закон», написаній у 1897 р. на засланні і надрукованій через два роки за кордоном групою «Визволення праці»²⁸. В ній прямо вказується, що закон від 3 червня 1886 р. про правила внутрішнього розпорядку, про штрафи, про нові розцінки і т. д. став наслідком «знаменитого Морозовського страйку»²⁹.

На засланні вождь більшовицької партії завершив роботу над працею «Розвиток капіталізму в Росії». Серед численних джерел з історії

²¹ Там же, с. 22—23.

²² Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. М., 1970, т. 1, с. 105—106, 108, 110.

²³ Ленин в Москве и Подмосковье: Места пребывания, даты и события.— М., 1980, с. 29.

²⁴ Ленин В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 8—9.

²⁵ Пробуждение: К 100-летию Морозов. стачки.— М., 1984, с. 74—75; Бахревский В. А. Морозовская стачка.— М., 1984, с. 180—188.

²⁶ Владимир Ильич Ленин: Биография.— М., 1981, с. 44.

²⁷ Ленин В. І. Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах.— Повне збір. творів, т. 2, с. 25.

²⁸ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника, т. 1, с. 157, 211.

²⁹ Див.: Ленин В. І. Новый фабричный закон.— Повне збір. творів, т. 2, с. 257.

формування постійних кадрів робітничого класу, уважно вивчених ним, були й такі статистичні збірники й економічні дослідження, як три видання «Указателя фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Вел. кн. Финляндским» П. А. Орлова і С. Г. Будагова, «Краткий очерк промышленности в районе Нижегородской и Шуйско-Ивановский жел. дор.» Д. І. Шишмарьова, «Промыслы Владимирской губернии» (вып. IV) В. С. Пругавіна. В названих книгах містилися відомості про династії купців-капіталістів Морозових, про їх промислові підприємства, в тому числі й Нікольську мануфактуру, де в 1885 р. відбувся страйк. В примірниках цих книг, що належали В. І. Леніну, є багато підкреслень, поміток на полях, підрахунків тощо, зроблених його рукою. Зокрема, Володимир Ілліч виписував з них дані про розмір капіталів «Товариства Нікольської мануфактури» і загальну кількість робітників на підприємствах Морозових, річну їх продуктивність, кількість виробничого устаткування і щорічну поставку з різних міст сировини (бавовни), шкідливі для здоров'я умови праці ткачів, фактично нерегламентований робочий день, що становив у середньому 14—15 годин, низькі розцінки і заробітки ткачів³⁰.

Безперечно, що в центрі уваги молодого дослідника-марксиста перебували взаємовідносини праці і капіталу. Володимир Ілліч ознайомився з вміщеним у книзі Д. І. Шишмарьова генеалогічним деревом (родоводом) династії Морозових, виписуючи дані про капітал підприємців і кількість експлуатованих ними робітників, а на основі власних підрахунків записав підсумкові цифри — 35 163 тис. крб. і 39 066 робітників³¹. Ці цифри (трохи округлені) з'явилися і на сторінках вперше виданої в 1899 р. ленінської праці³².

Однак В. І. Ленін не тільки сам дуже цікавився історією Морозовського страйку, а й спонукав до її дослідження своїх соратників по революційній боротьбі. Фактично перша узагальнююча праця на цю тему була написана за ініціативою Володимира Ілліча. Її автором став С. П. Шестернін — соціал-демократ, «іскривець», близький знайомий В. І. Леніна³³. Перша їхня зустріч відбулася наприкінці 1893 р. в Петербурзі, куди С. П. Шестернін прибув за дорученням владимирського революційного гуртка для встановлення зв'язків із столичними марксистами, очолюваними В. І. Леніним. На той час революціонери Владимира почали налагоджувати контакти з робітниками Нікольської мануфактури поблизу ст. Орехово. Володимир Ілліч, дізнавшись про це, а також про те, що С. П. Шестернін збирає відомості про страйковий рух ткачів Владимирської і Московської губерній і вже має деякий матеріал, який стосується подій 1885 р., рекомендував йому написати на цю тему агітаційну брошуру³⁴.

Згодом сам автор писав про це: «У січні 1895 р. виповнилося десятиріччя відомого Морозовського страйку. Пам'ятаючи настійну пораду Володимира Ілліча написати брошуру про цей героїчний епізод боротьби робітничого класу і маючи деякий матеріал, одержаний головним чином від І. С. Дороднова та В. В. Кривошиї*, я вирішив написати брошуру... Мені вдалося проникнути до архіву Владимирського окружного суду, до того відділення, де зберігалися найважливіші документи. Розшукав судові справи про Морозовський страйк. Там вия-

³⁰ Див.: Ленин В. И. Подготовительные материалы к книге «Развитие капитализма в России». — М., 1970, с. 327, 334, 386, 388, 432—433.

³¹ Див.: Там же, с. 387.

³² Див.: Ленин В. И. Развитие капитализма в России: Процесс утворення внутріш. ринку для великої пром-ті. — Повне збір. творів, т. 3, с. 514.

³³ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника, т. 1, с. 85, 255, 256; История КПСС. Т. 1. Создание большевистской партии, 1883—1903 гг. — М., 1964, с. 240, 241, 242, 249.

³⁴ Шестернин С. П. Пережитое: Из истории рабочего и пев. движения, 1880—1900 гг. / Под ред. и с предисл. О. А. Варенцовой и М. А. Багаева. — Москва: Иваново, 1940, с. 88, 211.

* В. В. Кривошия — член революційного гуртка у Владимирі.

вився багатий матеріал. На основі зібраного матеріалу я склав брошуру, прочитав її Варенцовій, Кондратьєву, Євдокимову** та іншим. Ольга Панасівна*** за допомогою вчительки Є. І. Миловзорової переписала брошуру друкованими літерами, і ми переслали її до Петербурга С. П. Невзоровій****. Рукопис було переправлено за кордон і під назвою «Десятиріччя Морозовського страйку» надруковано у 1897 р. в Женевській друкарні «Союзу російських соціал-демократів»... У 1901 р. ленинська «Искра» випустила 2-е видання цієї брошури»³⁵.

Справді, у новорічному номері «Искры» за 1902 р. було вміщено інформацію про вихід у світ другого видання брошури «Десятиріччя Морозовського страйку»³⁶. Знаменно, що в ній особлива увага зверталася на історичну наступність революційних традицій робітничого руху в Росії — від Морозовського страйку 1885 р. до виступів пролетаріату, організованих у 1896 р. в Петербурзі «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». Вплив відповідних положень ленинської праці «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах», де Морозовському страйку відведено багато місця, позначився як на звернутому до пролетаріату заклик у післямові об'єднуватися у боротьбі проти самодержавства і капіталізму³⁷, так і на всьому змісті брошури С. П. Шестерніна. Зокрема, останній слідом за В. І. Леніним підкреслював, що царським законодавцем довелося рахуватися з вимогами, переліченими в зошиті, якого від імені страйкарів В. С. Волков вручив 11 січня 1885 р. прокурору, що перебував на переговори з ними.

Всі десять основних вимог морозовських страйкарів перелічено також у першій узагальнюючій праці з історії партії³⁸. Вона вийшла у світ в 1906 р. 15-тисячним тиражем під назвою «История Российской Социал-Демократической Рабочей Партии». В. І. Ленін ще в рукопису читав першу її частину, яка охоплювала період 1883—1897 рр., і дав їй позитивну оцінку³⁹. Час написання й видання книги, природно, наклав відбиток на висвітлення в ній подій Морозовського страйку. Крім переліку вимог страйкарів, М. М. Лядов порушує в книзі питання й про роль їх вожаків, тобто тих робітників, «які за своєю класовою свідомістю піднялися над загальним рівнем робітничої маси»⁴⁰. На основі Морозовського страйку автор доводить силу революційного прикладу: «...Серед самих робітників трапляється людина досвідчена, яка вже брала участь у страйках; вона стає фактичним керівником, вся юрба поневолі підкоряється їй». І далі: «Вдалий страйк на одній фабриці відкриває очі робітникам сусідніх, і вони одважуються на протидію там, де без підбадьорюючого прикладу зазнавали б і далі гніту, що посилювався б»⁴¹.

Примірник історико-партійної праці М. М. Лядова видання 1906 р. В. І. Ленін, який був фактичним ініціатором її опублікування, зберігав у своїй особистій бібліотеці⁴². В ній же знаходилися друковані праці й іншого, відомого ще з дореволюційних часів історика М. М. Батурі-

** Члени першого соціал-демократичного гуртка в Іваново-Вознесенську (сюди в 1894 р. переїхав на постійне місце проживання і сам С. П. Шестернін).— В. С.

*** О. П. Варенцова (1862—1950)— професійна революціонерка, один з організаторів і керівників Іваново-Вознесенського робітничого союзу (1895—1897).— В. С.

**** С. П. Невзорова — член петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», з 1898 р.— дружина С. П. Шестерніна.

³⁵ Шестернін С. П. Пережитое..., с. 125—126.

³⁶ Искра, 1902, 1 янв., № 14.

³⁷ [Шестернін С. П.] Десятилетие Морозовской стачки.— Женева, 1897, с. 39.

³⁸ Лядов М. Н. Как начала складываться Российская Коммунистическая партия: (История Рос. Соц.-Демокр. Рабочей Партии).— М., 1924, с. 25. Це — друге видання книги, текст якої не зазнав змін порівняно з першим.— В. С.

³⁹ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. Т. 2. 1905—1912.— М., 1971, с. 288.

⁴⁰ Лядов М. Н. Как начала складываться Российская Коммунистическая партия..., с. 27.

⁴¹ Там же, с. 25—26.

⁴² Библиотека В. И. Ленина в Кремле: Каталог.— М., 1961, с. 146.

на⁴³. Щоправда, у його «Очерке истории социал-демократии в России», вперше виданому того ж року що й праця М. М. Лядова *, Морозовський страйк згадується лише один раз як факт того періоду, коли соціал-демократія, за словами автора, залишалася «осторонь робітничого руху, на який вона ще безсила була здійснити вплив»⁴⁴. Однак у Володимира Ілліча була й новинка з творчості М. М. Батуріна — видана 1923 р. у Харкові брошура «Очерки из истории рабочего движения 70-х и 80-х годов»⁴⁵. Морозовському страйку в ній був присвячений окремий нарис, де подавалася також біографія одного з його керівників П. О. Мойсеєнка. Історію страйку розкрито в ньому повніше за рахунок використання нових, недоступних раніше даних, зокрема секретного листування урядових кіл, у тому числі й царя, спогадів його учасників.

Не виключена можливість, що своїми враженнями від особистих зустрічей з П. О. Мойсеєнком міг поділитися з В. І. Леніним голова ВЦВК М. І. Калінін, який на початку 1923 р. побував разом з «батьком страйку» (так робітники називали Мойсеєнка) в Орехово-Зуєві на торжествах, присвячених подіям 1885 р. Виступаючи тоді з промовою, М. І. Калінін, зокрема, сказав: «Коли товариш Мойсеєнко і я в молоді роки вступали на революційне поприще, ми малювали собі великі картини перемог робітничого класу. Однак за цей час робітничий клас одержав стільки перемог, що всі наші фантастичні картини померкли перед дійсністю, яка виявилася яскравішою від усіх наших картин юнацької фантазії»⁴⁶. До речі, в ленінському зібранні книг є три випуски збірника «Путь к Октябрю», підготовленого до друку московським Істпартом і випущеного у світ 1923 р. видавництвом «Московский рабочий»⁴⁷. В другому його випуску вміщено цитовану вище промову.

Крім того, детальний виклад промов М. І. Калініна, П. О. Мойсеєнка й інших учасників орехово-зуєвських торжеств давався в центральній періодичній пресі. Зокрема, такі хронікально-інформаційні матеріали з'явилися в «Правде» від 21 і 24 січня 1923 р. А в ті дні газета перебувала під особливо неослабною увагою В. І. Леніна. Він готував до публікації на її сторінках статтю «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію (Пропозиція XII з'їздові партії)». Вона з'явилася в номері за 25 січня⁴⁸. Можливо, не залишилися поза увагою Володимира Ілліча і матеріали, вміщені в «Правде» 2 грудня того ж року з приводу смерті П. О. Мойсеєнка. Адже саме тоді, після тяжкої хвороби, В. І. Ленін попросив дати йому для ознайомлення центральні газети⁴⁹.

Автор некролога, відомий історик В. І. Невський, майже слово в слово повторив ленінську оцінку Морозовського страйку, назвавши його «першим найвизначнішим російським страйком». У мемуарному нарисі «Анисимович», опублікованому там же, вказувалося, що в середовищі робітників П. О. Мойсеєнко був не агітатором зі сторони, а своїм, рядовим робітником і тому його виступи справляли величезний вплив на маси. Автором цього нарису був відомий радянський письменник О. С. Серафимович, з яким Ленін підтримував дружні зв'язки⁵⁰.

Таким чином, ще за життя В. І. Леніна почала створюватися мему-

⁴³ Маслов Н. Н., Степанов З. В. Очерки источниковедения и историографии истории КПСС.— Л., 1974, с. 28—32.

* У Кремлівській бібліотеці В. І. Леніна, книжки для якої відбирав сам Володимир Ілліч, зберігається друге видання «Очерка...» М. М. Батуріна (М., 1917).— Див.: Библиотека В. И. Ленина в Кремле: Каталог, с. 7, 8, 140.

⁴⁴ Батурина Н. Н. Сочинения / Под ред. А. И. Елизаровой и др.— М.; Л., 1930, с. 89.

⁴⁵ Библиотека В. И. Ленина в Кремле: Каталог, с. 209.

⁴⁶ Калинин М. И. Избр. произведения: В 4-х т. М., 1960, т. 1, с. 366.

⁴⁷ Библиотека В. И. Ленина в Кремле: Каталог, с. 148—150.

⁴⁸ Владимир Ильич Ленин: Бюогр. хроника. Т. 12. Декабрь 1921 — январь 1924.— М., 1982, с. 566—569.

⁴⁹ Там же, с. 649.

⁵⁰ Там же. Т. 8. Ноябрь 1919 — июнь 1920.— М., 1977, с. 316, 579; Т. 9. Июнь 1920 — январь 1921.— М., 1978, с. 268; Т. 10. Январь—июль 1921.— М., 1979, с. 422.

арно-дослідницька і публіцистична «Мойсеєнкіана», в якій висвітлювалися життя й діяльність одного з керівників морозовських ткачів, активного учасника трьох російських революцій. Особою ж П. О. Мойсеєнка як революційного агітатора Володимир Ілліч цікавився ще з часів своєї діяльності в петербурзькому «Союзі боротьби за визволення робітничого класу». За авторитетним свідченням одного з учасників цієї революційної організації, В. І. Ленін закликав тоді своїх соратників учитися в Мойсеєнка та інших керівників страйку 1885 р. умінню проводити агітаційну роботу серед найбільш відсталих у політичному відношенні верств робітничого класу з тим, щоб підняти їх на організовану боротьбу проти експлуататорів⁵¹.

В. І. Ленін — перший історіограф Морозовського страйку, основоположник радянської історичної науки — до кінця своїх днів не втрачав інтересу до цієї визначної події в робітничому русі та до одного з його організаторів П. О. Мойсеєнка—революціонера, що вийшов з гущі пролетарських мас. Ленінські положення про історичне значення страйку розвивають автори узагальнюючих праць з історії КПРС, історії СРСР, історії робітничого класу. Вони вказують, що ця подія справила великий вплив на робітничий рух, ознаменувала його вступ у вищу фазу розвитку, відзначалася небувалим розмахом, зрослою організованістю, стійкістю основної маси страйкарів, їх розумінням загальнопролетарських інтересів⁵²; мала не лише економічний, а й політичний характер, оскільки робітники висунули вимоги не лише перед хазяїном, а й перед урядом⁵³; поклала початок переходу пролетаріату Росії до систематичних виступів⁵⁴. Різноманітні аспекти Морозовського страйку проаналізовані й узагальнені в новітній історико-соціологічній праці, автор якої висвітлює проблему пролетарського страйкового руху в міжнародному плані⁵⁵. Ленінські оцінки лягли в основу її монографії, спеціально присвяченої історії славнозвісного страйку⁵⁶.

Нарешті, слід відзначити, що й українські радянські історики постійно популяризують конкретно-фактичні знання про Морозовський страйк, пропагують його революційні традиції. Достатньо назвати тут спеціальні монографічні й синтетичні дослідження з історії робітничого класу України⁵⁷, узагальнюючі наукові й науково-популярні праці⁵⁸, а також навчальні посібники з історії Української РСР⁵⁹. І це цілком закономірно, з огляду, по-перше, на загальноросійське історичне значення Морозовського страйку, по-друге, на здійснений ним величезний революціонізуючий вплив на робітничий рух України і, по-третє, на те, що ряд активних «морозовців», зокрема П. О. Мойсеєнка, згодом пов'язали свій життєвий шлях з пролетаріатом України. Успіхи в дальшому дослідженні проблеми зумовлюватимуться як введенням до наукового обігу нових фактичних матеріалів, так і глибоким осмисленням їх крізь призму теоретичної спадщини В. І. Леніна.

⁵¹ Сильвін М. А. Ленин в период зарождения партии: Воспоминания.— Л., 1958, с. 90.

⁵² История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, с. 99.

⁵³ История СССР с древнейших времен до наших дней. М., 1968, т. 5, с. 447, 448.

⁵⁴ История рабочего класса СССР: Рабочий класс России от зарождения до начала XX в.— М., 1983, с. 279.

⁵⁵ Мадор Ю. П. Стачка в буржуазном обществе: Ист.-социол. очерк.— М., 1984, с. 32, 37—38, 201.

⁵⁶ Лаверычев В. Я., Соловьева А. М. Боевой почин российского пролетариата: К 100-летию Морозов. стачки 1885 г.— М., 1985.— 270 с.

⁵⁷ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.).— Киев, 1963, с. 344—346; Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. К., 1967, с. 178.

⁵⁸ Історія Української ССР: Крат. очерк.— Киев, 1982, с. 198; Історія Української ССР: В 10-ти т.— Киев, 1983, т. 4, с. 457—458.

⁵⁹ Рибалка І. К. Історія Української РСР: Дорад. період.— К., 1978, с. 422; Сарбей В. Г., Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія Української РСР: Навч. посібник для 7—8 класів.— К., 1983, с. 142.

До 100-річчя з дня народження Е. Тельмана

ЕРНСТ ТЕЛЬМАН — ВИДАТНИЙ ДІЯЧ НІМЕЦЬКОГО Й МІЖНАРОДНОГО РОБІТНИЧОГО І КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ

Д. С. ДАВИДОВИЧ (Москва)

Ім'я Ернста Тельмана — полум'яного революціонера й послідовного інтернаціоналіста — широко відоме в усьому світі. Все своє життя він присвятив справі робітничого класу, невтомній боротьбі за єдність його рядів, за мир, демократію і соціалізм.

Е. Тельман народився 16 квітня 1886 р. у Гамбурзі, в сім'ї наймита. У 16-річному віці почав він свою трудову діяльність, працював чорноробом, портовим вантажником у рідному місті. На початку ХХ століття, якому судилося стати віком найвеличніших революційних перетворень, Е. Тельман активно включився в страйкову боротьбу німецького робітничого класу, став активним учасником профспілкового руху. У 1903 р. він вступив до рядів Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), в 1904 р. — до профспілки транспортних робітників. Е. Тельман був одним з організаторів молодіжного профспілкового руху в Гамбурзі. У 1915 р. його було мобілізовано до армії і відправлено на Західний фронт. Е. Тельман вів революційну антимілітаристську пропаганду серед солдатів, за що зазнав переслідувань. У 1917 р. він вступив до Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини (НСДПН), з 1919 р. був головою її гамбурзької організації. В 1920 р. завдяки Тельману переважна більшість членів цієї організації на чолі з ним вступила до Комуністичної партії Німеччини (КПН). В ті далекі 20-ті роки Е. Тельман послідовно і рішуче боровся проти капіталістичної експлуатації, проти планів імперіалістичної агресії щодо молоді Радянської республіки, безстрашно виступав проти сил реакції і мілітаризму. Його знали далеко за межами Німеччини як активного учасника широкого руху «Руки геть від Радянської Росії», як керівника Гамбурзького повстання німецького пролетаріату 1923 р.¹

У 1925 р. Е. Тельман очолив Центральний Комітет Комуністичної партії Німеччини. Весь свій досвід загартованого в класових битвах революціонера він віддав на цьому посту справі становлення і зміцнення КПН, перетворення її в цілеспрямовану, єдину, дисципліновану, тісно зв'язану з масами марксистсько-ленінську партію. Видатною історичною заслугою Е. Тельмана є те, що під його керівництвом КПН твердо стала на ґрунт лєнінізму, що в німецькому робітничому русі виріс колектив революціонерів лєнінського типу.

З травня 1924 р. Е. Тельман представляв Комуністичну партію Німеччини в рейхстазі. Він був одним з кращих агітаторів партії, справжнім народним трибуном, користувався великим авторитетом серед широких трудящих мас.

Е. Тельман був одним з провідних діячів Комінтерну. З 1924 р. він — член Президії його Виконавчого Комітету, а з 1925 р. — один із заступників голови ВККІ. Е. Тельман брав участь у 5-му й 6-му конгресах Комінтерну, а також в усіх пленумах ВККІ у період з 1926 р. по 1932 р., рішуче відстоюючи єдність і згуртованість Комуністичного Інтернаціоналу.

Е. Тельман завжди перебував на передньому краї боротьби проти німецького імперіалізму. Він вніс значний вклад у творче застосування марксизму-лєнінізму та в розробку шляху завоювання

¹ Докладніше див.: Давидович Д. С. Гамбург на баррикадах.— М., 1985. — 174 с.

політичної влади робітничим класом в умовах Німеччини. Його ідеї, і насамперед заклик до рішучої боротьби проти націоналізму і шовінізму — головної зброї фашизму, увійшли до програмної заяви КПН (серпень 1930 р.) про національне й соціальне визволення німецького народу.

В березні 1931 р. Е. Тельман оголосив програму Комуністичної партії Німеччини по наданню допомоги селянам. Під його керівництвом у травні 1932 р. Компартия успішно організувала масовий рух антифашистської дії, метою якого було досягнення єдності рядів робітничого класу і об'єднання всіх демократичних сил країни проти встановлення фашистської диктатури.

Однак спроби КПН створити разом з керівництвом СДПН і профспілок єдиний фронт проти наступу гітлерівської реакції, на жаль, не увінчалися успіхом. Лідери Соціал-демократичної партії і профспілок відмовилися від боротьби, заявивши, що Гітлер прийшов до влади «згідно з демократичними правилами гри», і що він сам «збанкрутіє», оскільки «нічим не кращий за інших». Це призвело до посилення позицій реакції, ослабило сили пролетаріату й сприяло приходу фашизму до влади.

Проте Е. Тельман був твердо переконаний, що всупереч усьому майбутнє — за робітничим класом і соціалізмом. Про це він говорив у своєму останньому виступі на пленумі ЦК КПН 7 лютого 1933 р. Пленум проходив нелегально в спортзалі Цігенхальс поблизу м. Нідерлеме. Проаналізувавши історію Веймарської республіки, Е. Тельман охарактеризував у загальних рисах нову обстановку, в якій опинилися Компартия і робітничий клас після встановлення в країні фашистської диктатури Гітлера, а також виклав стратегічну й тактичну лінію КПН в тих умовах. Як показав час, ця лінія була правильною і виправдала себе й у наступний період. На завершення промови Е. Тельман закликав комуністів зосередити всі сили на розгортанні масових акцій і бойових виступів робітничого класу країни проти фашизму.

В гітлерівській Німеччині було створено неперевершений за масштабами жорстокості й розгалуженості апарат насильства та терору. З березня 1933 р. гестапівці схопили Е. Тельмана і кинули спочатку до берлінської в'язниці Моабіт. Однак і там він продовжував героїчно боротися проти фашизму. Е. Тельман був твердо переконаний в його історичній приреченості, вірив у світле майбутнє свого народу.

Гітлерівські кати прорахувалися. Ні фізичні, ні душевні муки не змогли вождя німецького пролетаріату. Одинадцять з половиною років суворого режиму в казематах гестапо не підірвали мужності й стійкості Е. Тельмана. Навіть звірячими методами фашистам не вдалося відірвати його від Компартии і Комінтерну.

З моменту арешту в 1933 р. й до самої страти у 1944 р. Е. Тельман перебував у суворій ізоляції. Однак через свою дружину Розу Тельман і дочку Ірму він підтримував постійний зв'язок з ЦК КПН, передавав важливі вказівки та інформацію. Навіть заточений у в'язниці, Е. Тельман був грозою для нацистів. Вони ненавиділи його лютою ненавистю. Вороги боялися його, тому що боялися того класу, представником якого він був. Особливо цей страх посилювався, коли вони відчували, що наближається їхній крах.

18 серпня 1944 р., коли героїчна Червона Армія, повністю очистивши територію своєї Батьківщини від окупантів, вийшла до кордонів східної Пруссії, нацистські кати таємно доставили Е. Тельмана в концтабір Бухенвальд і без суду та вироку за прямим наказом Гітлера і Гімлера вбили його.

Тюремні листи Е. Тельмана, які дійшли до нас, свідчать про те, що він до кінця лишався вірним справі робітничого класу, ідеалам

комунізму. Він вірив в успішну побудову соціалізму в СРСР. «Тепер, — писав він дружині 13 січня 1935 р., — можна говорити про «чудо» ХХ віку, якщо об'єктивно і без сліпої ненависті розглядати розвиток цієї країни. Це «чудо», яке звершилося в одній у минулому відсталій країні, стало можливим лише в результаті перемоги робітничого класу в союзі з трудовим селянством та інтелігенцією, з ученими, які охоче поставили себе на службу новій владі. Більшовицька партія та її світогляд завоювали собі могутні позиції в Радянській державі... Весь народ є нині джерелом сили цієї країни. Партія розвинула творчу ініціативу мільйонних мас, їх соціалістичний трудовий ентузіазм, їх героїзм. Вона побудувала важку індустрію. В результаті соціалістичної індустріалізації сільського господарства партія поклала початок найглибшій у світовій історії аграрній революції. Вона здійснила соціалістичну культурну революцію на одній шостій частині земної кулі... Завдання першого п'ятирічного плану полягало в тому, щоб перетворити Радянський Союз з аграрної країни в незалежну індустріальну державу з сучасною технікою, шляхом соціалістичної індустріалізації перевести розділене сільське господарство на рейки великого колективного господарства і максимально зміцнити оборонну могутність країни для відбиття будь-якої загрози з боку імперіалістичного оточення. Водночас це означало створення економічної бази для повної побудови соціалістичного суспільства. Це велике завдання, яке капіталістичні економісти оголосили безумством, було виконане не тільки за своїм обсягом, а й навіть достроково — за 4 роки і 3 місяці... Радянський Союз перетворюється в країну з високим рівнем освіти й культури...»².

Протягом усього періоду перебування Е. Тельмана в тюрмі між ним, керівництвом КПН і Комуністичним Інтернаціоналом підтримувався тісний зв'язок, який здійснювався, як уже відзначалося, через його дружину й дочку. Цей зв'язок з товаришами по боротьбі Тельман назвав «мостом життя». Він додавав йому нових сил, допомагав зносити тяжкі незгоди.

Е. Тельман володів історичним мисленням. «Політика — це історія, яка здійснюється в даний момент, — писав він, перебуваючи у фашистських катівнях. — Хто хоче пізнати суть політики, повинен спробувати зрозуміти суть історії»³. Е. Тельман усвідомлював той факт, що об'єктивні закони суспільного розвитку реалізуються в діяльності людей й що сама вона історично зумовлена. Свою власну діяльність революціонера, комуніста він розглядав як свідому діяльність, що сприяла виконанню всесвітньо-історичної місії робітничого класу.

У багатьох своїх працях Е. Тельман звертався до історичних учень, використовував історичний досвід. Роз'яснюючи читачам чи слухачам ту чи іншу думку, розробляючи пропозиції по проведенню політики партії, він завжди показував їх причини й тенденції розвитку, аналізував позицію противника та історично зумовлені корені останньої. Е. Тельман твердо дотримувався ленінського положення про те, що пролетарський революціонер має знати історію робітничого класу й постійно враховувати це в своїй діяльності.

В статтях, написаних до роковин перемоги Великого Жовтня, Е. Тельман високо оцінив досвід партії більшовиків, нагромаджений нею у 1905—1907 рр. і в 1917 р., зокрема, по завоюванню влади пролетаріатом, а також узагальнив її досвід будівництва основ соціалізму, показав, як можна було використати його в революційній боротьбі КПН і німецького робітничого класу.

² Тельман Э. Письма из тюрьмы родным и близким.— М., 1968, с. 70—71.

³ Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED: Zentrales Parteiarchiv, NL 3.

У ряді своїх праць Е. Тельман аналізував розвиток Веймарської республіки з часів Листопадової революції, а також розстановку в країні політичних сил і партій, що їх представляли в період до встановлення фашистської диктатури. Він переконливо показав небезпеку, яку таїв у собі фашизм як наслідок посилення великої буржуазії, постійно прогресуючого процесу вихолощування буржуазної парламентської демократії, переходу монополістичного капіталу до диктаторських методів правління.

Спираючись на історію класової боротьби пролетаріату, Е. Тельман доводив необхідність створення в Німеччині марксистсько-ленінської партії, оскільки одні лише об'єктивні передумови, твердив він, не гарантують перемоги соціалістичної революції, важливо для цього розвивати й зміцнювати і суб'єктивний фактор.

Е. Тельман закликав робітників, усіх трудящих єдиним фронтом виступати проти націоналізму, шовінізму і військової небезпеки.

Е. Тельман невтомно пропагував досвід першої в світі робітничо-селянської влади, досвід будівництва соціалізму в Радянському Союзі. Своїм першорядним завданням він вважав викриття воєнних приготувань імперіалізму і мобілізацію робітників на захист Радянського Союзу, цього, як він казав, «кістяка світового пролетаріату»⁴.

Е. Тельман був справжнім інтернаціоналістом. Він не уявляв собі іншого підходу до проблем, до політики, до людей. Підтримку соціалізму в особі першої у світі соціалістичної держави він вважав непорушним законом діяльності кожної комуністичної партії. Е. Тельман був переконаний і переконував інших у тому, що шлях прогресу можливий для Німеччини лише в тісному контакті з СРСР. З успіхами соціалізму в Країні Рад він пов'язував і перспективи робітничого руху. Е. Тельман був невтомним глашатаєм і захисником правди про СРСР, нещадно викривав імперіалістичні інтриги й агресивні змови проти Радянського Союзу.

З 1921 р. по 1932 р. Е. Тельман щороку приїздив до нашої країни. Він добре знав проблеми й труднощі, з якими довелося зіткнутися радянському народові, КПРС. І це ще більше переконувало його в необхідності перебування Комуністичної партії Німеччини на непорушно інтернаціоналістських позиціях.

Е. Тельман пишався тим, що трудящі столиці обрали його почесним членом Московської Ради. Йому були присвоєні звання почесного червоноармійця, почесного штурмана крейсера «Октябрська революція», почесного члена екіпажу легендарного крейсера «Аврора». Радянські люди поважали й цінували Тельмана насамперед за те, що він віддано служив своєму народові, боровся за світле майбутнє трудящих усіх країн, був справжнім комуністом-ленінцем, інтернаціоналістом.

У Бауцені, на подвір'ї тюрми, де Тельман провів останні місяці свого життя, йому встановлено пам'ятник. Неподалік нього знаходиться могила радянського солдата О. Маслова, який разом зі своїми трьома товаришами 25 квітня 1945 р., за 14 днів до Перемоги, кинувся на штурм тюремних воріт, думаючи, що там ще перебуває Тельман. Він загинув від кулі есесівця. Цей хвилюючий фактор яскраво свідчить про ставлення радянських людей до мужнього патріота-борця.

Е. Тельман загинув, але справу, якій він віддав життя, продовжили інші. Перемога Радянського Союзу над фашистськими загарбниками відкрила перед німецьким народом шлях до корінних революційних перетворень, у здійсненні яких ніколи не сумнівався Е. Тельман. У його записах, зроблених у тюрмі, є такі слова: «Суспільство майбутнього належить нам, скільки б вони не нагро-

⁴ Krieg oder Revolution: Wir oder sie. Hrsg. von der KPD.—Bildzeit., 1932, Juli, S. 4.

маджували руїн, як би не пригноблювали людей... Перемога буде за нами, якими б великими не були труднощі і страждання на шляху до неї»⁵. Особливо настійливо він підкреслював життєву необхідність для Німеччини дружби з Радянським Союзом. «Для нас тут існує повний збіг наших інтересів,— писав він.—...Захист Радянського Союзу є захистом корінних інтересів робітників і трудящих Німеччини»⁶.

На німецькій землі створено державу робітників і селян, вищою заповіддю якої є добробут народу. В нинішніх успіхах Німецької Демократичної Республіки є частинка душі і серця Ернста Тельмана — видатного діяча німецького й міжнародного робітничого та комуністичного руху.

⁵ Neues Deutschland, 1979, 18/19 Aug.

⁶ Ibid.

Е. ТЕЛЬМАН І УКРАЇНА

І. М. КУЛИНИЧ (Київ)

Непримиренна боротьба Ернста Тельмана проти фашизму і війни, його непохитна стійкість і мужність, відданість ідеям комунізму зробили його символом антифашистського руху в Німеччині та інших країнах світу. З надзвичайною повагою ставились до вождя німецьких трудящих в СРСР і, зокрема, в нашій республіці, де він побував у 1926 р.

Пролетарська солідарність з німецьким робітничим класом у 20—30-х роках допомагала радянським людям у будівництві нового, соціалістичного суспільства, а німецьким пролетарям — у боротьбі проти експлуатації та мілітаризму. Їм додавали сил тісні зв'язки, що встановилися між українськими трудящими й Союзом червоних фронтників — цією могутньою організацією самооборони німецького пролетаріату, яку з лютого 1925 р. очолював Е. Тельман.

Виступаючи 23 лютого 1926 р. від імені розширеного пленуму Виконкому Комінтерну на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 8-й річниці Червоної Армії, Е. Тельман заявив: «Як представник Союзу червоних фронтників, у лавах якого перебуває близько 100 тис. чоловік, передаю вам бойовий привіт і почуття солідарності. Союз червоних фронтників упевнений, що коли німецька буржуазія захоче піти проти СРСР, то шлях від Москви до Берліна буде коротшим, ніж шлях від Берліна до Москви. Хай живе Червона Армія і Червоний флот СРСР!»¹.

Наприкінці лютого 1927 р. в Сталінський (м. Сталіно — нині Донецьк) окружком КП(б)У надійшов лист з Німеччини, в якому повідомлялося, що невдовзі мають відбутися зліт, а потім і з'їзд червоних фронтників. Окружний партійний комітет і окрпрофрада у привітальній телеграмі бажали учасникам IV-го Всенімецького з'їзду червоних фронтників успіхів у справедливій боротьбі проти сил реакції. Одночасно було направлено їй листа з підтвердженням бажання робітників округу налагодити міцні контакти з Союзом червоних фронтників і повідомлення про те, що трудящі Донбасу на знак солідарності з німецькими пролетарями надсилають їм свій Червоний прапор².

Телеграма, зачитана на з'їзді в березні 1927 р., була зустрінута делегатами з величезним піднесенням. Е. Тельман виголосив щиру подяку українським трудящим і докладно розповів присутнім про значен-

¹ Красная Армия, 1926, 25 февр.

² Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 418, арк. 2, 4, 8.

ня Донбасу в соціалістичному будівництві Радянського Союзу, підкреслив велику роль робітничого класу цього регіону революційної Росії в роки громадянської війни. Потім було прийнято революційне вітання солідарності робітникам і селянам Сталінського округу від Союзу червоних фронтовиків і всього свідомого німецького робітничого класу³.

Президія Всеукраїнської ради профспілок також надіслала через газету німецьких комуністів «Роте фане» привітання з'їздові червоних фронтовиків. У ньому говорилося: «Всеукраїнська рада профспілок, яка об'єднує 2 млн. організованих робітників, шле палкий привіт Всенімецькому з'їздові червоних фронтовиків — бойовому авангардові могутнього пролетаріату Німеччини... Ваш Союз червоних фронтовиків є одним з найкращих загонів міжнародної бойової класової армії пролетаріату, яка завжди стояла, стоїть і буде стояти на захисті інтересів пролетаріату всього світу. Ми твердо переконані, що ви і надалі невпинно й енергійно боротиметеся проти загрози нових імперіалістичних воєн, проти придушення китайської революції, проти воєнного нападу на Радянські республіки, за перемогу міжнародного пролетаріату в усьому світі»⁴.

На початку червня 1927 р. відбувся зліт Союзу червоних фронтовиків, на якому під час урочистого прийняття клятви було передано Червоний прапор від донецьких робітників⁵. Цей прапор нині зберігається в Музеї історії німецького робітничого руху в столиці Німецької Демократичної Республіки Берліні.

А в листопаді 1927 р. в нашу країну на святкування 10-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції прибула делегація Союзу червоних фронтовиків на чолі з заступником його голови В. Леовим⁶. Перед поїздкою в тодішню столицю України — Харків В. Леов побував на Північному Кавказі та Донбасі, передав донецьким робітникам Червоний прапор і листа від німецького пролетаріату, а донеччани йому — майстерно виконаний з міді макет мавзолею В. І. Леніна⁷.

Наступного, 1928 р. червоні фронтовики гостинно зустріли в Берліні І. Микитенку, який, закінчивши того року Харківський медичний інститут за спеціальністю невропатолога, виїхав у відрядження до Німеччини, щоб ознайомитися з роботою берлінських психіатричних клінік. Та на той час Микитенко вже був відомим українським письменником, активним громадським діячем, і йому хотілося «відчутти смак Європи на власних губах, взяти безпечну дозу психологічної Європи до лабораторії свого мозку, перетравити й непотрібне викинути..., щоби зустріти в Німеччині робітника, почути, як і що він говоритиме..., подихати хоч трохи тим димом, що дихає ним він, поблукати в морі електрики, в царстві реклами на Фрідріхштрассе, а потім виїхати підземкою десь на край північного Берліна й піти в локаль, де збираються червоні фронтовики»⁸.

6 листопада 1928 р. І. Микитенко побував на урочистих зборах, присвячених 11-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, які влаштувала Комуністична партія Німеччини в одному з робітничих районів Берліна, а також у радянській колонії на Бергбургштрассе, зустрічався з німецькими революційними пролетарськими письменниками, разом з В. Піком виступав на святі 10-ї річниці органу Комуністичної

³ Там же, арк. 5—7.

⁴ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. упр. (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2605, оп. 2, спр. 277, арк. 97; Кулинич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969, с. 236—237.

⁵ Донец. обл. держ. арх., ф. Р-946, оп. 1, спр. 1, арк. 46; Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 440, арк. 252.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 277, арк. 12.

⁷ Донец. обл. держ. арх., ф. Р-946, оп. 1, спр. 1, арк. 46.

⁸ Микитенко І. Зібр. творів.—К., 1965, т. 3, с. 15.

партії Німеччини — газети «Роте фане», на багатолюдних робітничих зборах у північній частині Берліна, де виголошувалися промови на захист Радянського Союзу та з критикою політики правих лідерів німецької соціал-демократії⁹.

Гостя з СРСР запросили й до одного з берлінських осередків червоних фронтовиків. «Засідання десь на далекій станції, — як писав потім І. Микитенко. — Кругом степи, а вдалині — місто і фабричні димари. Залізна пічка в кутку. Гарячі обличчя, блискучі, іскристі очі. Сперечаються про шляхи Жовтня і німецької революції». Один з присутніх жартома, але категорично заявив: «Камерад! Якщо ти не напишеш нам кожному хоча б по одному листу, коли повернешся до Харкова, то ми всі будемо ображені. Ти мусиш передати наш привіт українським братам з Радянського Союзу»¹⁰. Учасники зібрання передають через нього листа: «Українським братам Радянського Союзу! Товариші... відділу «Союзу червоних фронтовиків» Великого Берліна обіцяють не лише словами, але й на ділі стати на захист Радянського Союзу. На цьому ґрунті ми бажано увійти з вами в братерський обмін думками, щоб ми могли навчитися з ваших досягнень, а ви могли взяти, як живеться німецькому пролетаріату. Союз червоних фронтовиків шле вам, українським братам, потрійне привітання — Рот Фронт!»¹¹.

У невимушеній бесіді І. Микитенко розповідав німецьким друзям про життя Радянської України, Червону Армію, журнал «Гарт» — орган Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, у якому він працював. Йому дарували фотознімки з'їзду Союзу червоних фронтовиків із зворушливими написами: «Хай живе пролетарська література Радянської України! Хай живе журнал «Гарт»!», «Пролетарським письменникам Червоної України і їхньому журналу «Гарт» на знак пам'яті від Союзу червоних фронтовиків Німеччини»¹².

І. К. Микитенкові пощастило побувати й на конференції червоних фронтовиків району Берлін — Бранденбург. Він захоплено констатував: «Які це чудові люди! Міцні й веселі. І кожен з них любить свою організацію, старається, щоб його цуг був найкращий поміж всіма цугами. Якщо буржуазія чи її лицар — соціал-демократія — надумає розігнати їх, то це дужче їх зреволюціонує!»¹³. Один з учасників конференції запросив письменника у свій первинний осередок і показав прапор, на якому горіли золоті літери: «Червоним фронтовикам Берліна від робітників Харкова — столиці Радянської Соціалістичної України». Німецькі друзі подарували гостеві свою червонофронтівську уніформу й наказали, щоб він передав «палкі... вітання харківським пролетарям і всім робітникам України, яку одвідували наші представники»¹⁴.

Не уривалися зв'язки між українськими трудящими та Союзом червоних фронтовиків і на початку 30-х років, коли реакція в Німеччині почала наступ на робітничий клас і заборонила діяльність Союзу. 13 березня 1931 р. один із членів його представництва в СРСР у листі з Москви до Всеукраїнської ради професійних спілок писав: «Представництво Союзу червоних фронтовиків в СРСР направляє при цьому 10 номерів нашої основної нелегальної газети, що видається у Німеччині. ...Просимо направити на ті заводи, які відвідала делегація Союзу червоних фронтовиків у листопаді місяці... Ми обіцяли... кращих ударників «Тракторобуду» прийняти в почесні члени Союзу червоних фронтовиків, передати їм наші значки і після затвердження надіслати їм іменні посвідчення... Я зроблю на нашому бланку на них один спільний

⁹ Там же, с. 46—55.

¹⁰ Там же, с. 89.

¹¹ Там же, с. 90.

¹² Там же, с. 91.

¹³ Там же, с. 117.

¹⁴ Там же, с. 143.

підтверджуючий документ, який завод може вивісити у рамці на видному місці... Сподіваюсь, що лист, переданий мною для «Тракторобуду» через жіночу німецьку делегацію, ви одержали. Одночасно повідомляю, що незабаром до вас у Харків прибуде наша агітгрупа «Аларм» — всі вони хороші хлопці, яких запросив сюди МОДР... Було б дуже добре, якби між профспілками та ударниками підприємств, з одного боку, а також з боку нашого Союзу існували більш тісні письмові зв'язки... Взагалі, можна сказати, що рух Союзу червоних фронтовиків за останні місяці набув нечуваного розмаху»¹⁵.

Е. Тельман спілкувався й з українським комсомолом. Напередодні 12-ої річниці Міжнародного юнацького дня, який відзначався першої неділі вересня, в органі ЦК та Харківського окружного комітету ЛКСМУ газеті «Комсомолец України» від 3 вересня 1926 р. була вміщена фотографія вождя німецького пролетаріату з його автографом. Угорі значилося: «Органу українського комсомолу «Комсомольцю України» палкий привіт!», а внизу, під фото, підпис.

У цьому ж номері на другій сторінці було вміщено статтю відомого діяча німецького робітничого руху В. Мюнценберга «Ленін і соціалістичний рух молоді. Спогади про роботу з Леніним у Швейцарії». В ній він, зокрема, писав: «За мою п'ятнадцятирічну діяльність у соціалістичному русі молоді я познайомився з багатьма найвидатнішими проводирями робітничого руху, але я не пам'ятаю нікого, хто, як людина й політичний діяч, стояв би ближче до молоді й хто зміг би краще від нього психологічно впливати на пролетарську молодь, ніж Володимир Ілліч Ульянов — Ленін». Поряд публікувалося повідомлення про те, що редакція одержала від ЦК комсомолу Німеччини такого листа: «Комсомольцю України» для всієї української комуністичної молоді. До 12-го Міжнародного юнацького дня шлемо вам свій братерський привіт. Працюйте й надалі в ленінському дусі з лібкнехтівським запалом». Тут же наводилася фотокопія цього листа з Берліна від 31 серпня 1926 р. німецькою мовою¹⁶.

У листопаді 1926 р. в Москві розпочав свою роботу VII розширений пленум Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу під головуванням Е. Тельмана. Його також було обрано до президії пленуму, заступником голови політичної комісії, яка мала розглянути й доопрацювати проект тез про міжнародне становище та актуальні завдання Комінтерну, членом англійської комісії. Пленум закінчив роботу 16 грудня. Це були дні напруженої роботи. А 18 грудня на засіданні ВККІ Тельмана знову обрали членом Президії Виконавчого комітету, в складі якого він працював разом з багатьма відомими представниками світового комуністичного руху — Вікторію Кодовільєю, Бела Куном, Отто Куусіненем та іншими.

В ході пленуму сталася хвилююча для Тельмана подія. 27 листопада 1926 р. чергове засідання пленуму було перерване. Головуючий Уільям Геллахер вітав трьох представників окремого навчального батальйону курсів удосконалення командного складу Червоної Армії «Выстрел». Командир взводу, який виступив від імені делегації, оголосив, що Е. Тельману присвоєно звання почесного бійця батальйону, тут же, на трибуні вручив йому військову форму командира Червоної Армії, допоміг одягти шинель. Під бурхливі оплески Тельман одягнув шолом з червоною зіркою. Потім командир взводу заявив: «Товариші, дуже шкода, що товариш Тельман не може увесь час бути присутнім у нас, в нашій Радянській Союзі... Товариш Тельман..., будучи нашим почесним червоноармійцем, безсумнівно, переконається, що серце Червоної

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1057, арк. 1, 2, 3; Кулинич І. М. Назв. праця, с. 237—238.

¹⁶ Комс. України, 1926, 3 верес.

Армії, як завжди, живе». Е. Тельман, який уже тривалий час підтримував зв'язки з цим батальйоном і ще в 1925 р. був обраний його солдатами почесним членом Московської міської Ради, розцінив присвоєння йому звання бійця Червоної Армії як доказ, що вона й німецький робітничий клас «тепер з'єднані більш міцними узами солідарності, ніж будь-коли»¹⁷. Після закінчення пленуму ВККІ Е. Тельман на чолі делегації відвідав цей батальйон. Від того дня під час щоденної перевірки особового складу незмінно називалось і його прізвище, на що бійці його відділення відповідали: «У відрядженні!».

Повертаючись на батьківщину, Е. Тельман з делегацією німецьких комуністів відвідав 2-гу козаку кавалерійську дивізію, що дислокувалася в українському місті Старокостянтиніві. Над цією дивізією, яка носила ім'я Комуністичної партії Німеччини, КПН взяла шефство. Тельман і його товариші були присутні на параді, оглянули казарми, розмовляли з червоноармійцями. Е. Тельман, В. Пік та інші керівні діячі КПН і згодом не раз відвідували цю дивізію, демонструючи тим самим єднання з Червоною Армією¹⁸.

Під час перебування у Москві на VI конгресі Комінтерну, який проходив від 17 липня до 1 вересня 1928 р., Е. Тельман і делегація КПН виконували величезну роботу. Він неодноразово виступав на засіданнях конгресу. Зокрема, оголосив заяву 12 комуністичних партій Європи і Комуністичного Інтернаціоналу молоді по доповідях Є. С. Варги та Д. З. Мануїльського про становище в Радянському Союзі та ВКП/б/. У цій заяві давалася рішуча відсіч спробам троцькістських розкольників продовжувати свої антипартійні дії.

Незважаючи на велику завантаженість, Е. Тельман у ці дні відвідував московські заводи, взяв участь в урочистому засіданні партійного активу Москви, присвяченому 25-річчю II-го з'їзду РСДРП, зустрічався з делегацією робітників Артемівського району, що на Донбасі, сфотографувався з її членами¹⁹.

Німецький робітничий клас не зміг перешкодити встановленню фашистської диктатури в своїй країні і зазнав тяжкої поразки. Великі й міцні робітничі організації, згуртовані десятиріччями класової боротьби, після приходу Гітлера до влади були розгромлені. Тисячі найкращих синів і дочок німецького пролетаріату були вбиті фашистами, десятки тисяч заарештовані й кинуті в тюрми та концентраційні табори. Вождя німецького пролетаріату Ернста Тельмана гестапівці заарештували й кинули до катівні, де йому довелося з березня 1933 р. знемагати більш як одинадцять років.

Вже на другий день після арешту Е. Тельмана фашистами ЦК КПН звернувся до німецького робітничого класу з закликом розгорнути боротьбу за визволення вождя пролетаріату країни. Рух солідарності з Е. Тельманом та іншими в'язнями гітлерівського режиму охопив народні маси всього світу. Клич, кинутий керівником Комінтерну Г. Димитровим, «Свободу Тельману!», підхопили всі чесні люди планети. «Зараз тов. Тельман в лабетах найлютіших ворогів робітничого класу,— писав Г. Димитров, який сам щойно здобув нелегку перемогу над фашистами на Лейпцігському процесі з приводу підпалу рейхстагу і, вийшовши на волю, очолив Комінтерн.— Тельману загрожує смертельна небезпека. Мільйони пролетарів, а разом з ними і найкраща частина світової інтелігенції в усьому світі підносять свій голос на захист товариша Тельмана і тим самим на врятування десятків тисяч пролетарських борців, що конають в тюрмах і концтаборах фашистської Німеч-

¹⁷ Эрнст Тельман. Биография. — М., 1984, с. 221; Пути мировой революции: Седьмой расшир. пленум Исполкома Ком. Интернационала, 22 нояб.— 16 дек. 1926 г.: Стеногр. отчет. М.; Л., 1927, т. 1, с. 333—334.

¹⁸ Эрнст Тельман: Биография, с. 221.

¹⁹ Ernst Thälman: Eihe Biographie.—Berlin, 1980, S. 368—369.

чини. Могутня хвиля міжнародної пролетарської солідарності, буря протесту світової громадськості врятували мене і моїх товаришів від смерті, визволили нас з фашистської тюрми. Світовий пролетаріат, а з ним і трудящі всього світу, повинні тепер врятувати товариша Тельмана»²⁰.

Відомий французький письменник-комуніст Анрі Барбюс закликав тоді трудящих світу «виграти Ернста Тельмана як битву». І в цю битву одразу ж включилися робітники й селяни Радянської України. Уже в березні—квітні 1933 р. робітничий клас, селянство, інтелігенція Києва й Харкова, Дніпропетровська й Запоріжжя, Одеси й Миколаєва, Донбасу й Чернігівщини, багатьох інших міст і сіл України збиралися на численні мітинги, збори, маніфестації солідарності, щоб висловити свій гнів проти репресій нацистів, солідарність з героїчною боротьбою німецьких антифашистів, записувалися в члени МОДР.

9 липня 1934 р. Дніпропетровський обласний комітет МОДР звернувся до трудящих із закликом: «Робітники й колгоспники! Трудящі Дніпропетровської області! Приєднаймо наші голоси протесту до вимог мільйонів трудящих усього світу: «Товариш Тельман мусить бути на волі!». У відповідь на зростання білого терору в країнах капіталу ми повинні згуртуватися під прапором МОДР для того, щоб допомогти борцям революції. Відповімо на зростаючий в країнах капіталу фашизм вступом в ряди МОДР, організацією нових ударних бригад імені Тельмана на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, стопроцентною сплатою членських внесків, а також посиленням надання матеріальної і моральної допомоги для в'язнів у капіталістичних країнах. Хай живе міжнародна пролетарська солідарність трудящих»²¹.

З подібним закликом під назвою «За визволення вождя німецького пролетаріату Е. Тельмана» звернулися до трудящих комітет КП/б/У та комітет МОДР м. Мелітополя. «Своїм вступом до лав МОДР і посиленням моральної та матеріальної допомоги політичним в'язням ми повинні відповісти на фашистський терор у Німеччині»²²,—говорилося в цьому заклику. Таких документів можна навести безліч.

На початку 30-х років українська секція МОДР об'єднувала більш як 2 млн. членів. Вони були ініціаторами створення ударних бригад на підприємствах, названих іменами відомих діячів міжнародного робітничого руху. Ці бригади виконували й перевиконували планові завдання і таким чином робили значний внесок у соціалістичне будівництво нашої країни, зміцнювали її могутність, підносили міжнародний авторитет.

Так, у 1933 р. робітники цеху ім. Е. Тельмана на Харківському тракторному заводі виконували щомісяця свої плани на 106—110%, Дніпропетровського заводу ім. К. Лібкнехта—на 130—140%, бригади ім. Е. Тельмана шахти № 29 у Донбасі—на 125—130%, тютюнової фабрики його імені в м. Ромнах—на 150—160%²³.

Восени 1934 р. 40-тисячний колектив робітників, службовців, інженерно-технічних працівників заводу «Запоріжсталь» звернувся до всіх трудящих Радянського Союзу з закликом розгорнути збір коштів для спорудження в Запоріжжі міжнародного дитячого закладу імені Е. Тельмана, в якому передбачалося 600 місць для дітей іноземних робітників—жертв фашизму²⁴. ІІ пленум ЦК МОДР Української СРР, що

²⁰ Ернст Тельман—борець за мир і свободу.—К., 1938, с. 8.

²¹ Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas (далі—JfGSLE).—Berlin, 1983, Bd. 26/2, S. 142—143; Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 1403, арк. 29.

²² JfGSLE, S. 143; Філ. Запоріж. обл. держ. арх. у м. Мелітополі, ф. Р-523, оп. 1, спр. 40, арк. 17.

²³ JfGSLE, S. 138—139; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 66, арк. 45; спр. 96, арк. 923.

²⁴ JfGSLE, S. 139, 144; Дніпропетр. обл. держ. арх., ф. 2181, оп. 1, спр. 173, арк. 13, 14.

відбувся 28—30 жовтня 1934 р., схвалив цю ініціативу й запропонував усім обласним комітетам МОДР розгорнути необхідну агітаційно-пропагандистську та організаційну роботу з метою створення відповідного фонду²⁵.

Ініціатива запоріжців здобула широкий відгук серед трудящих України, які активно вносили свої заощадження на спорудження цього інтернаціонального дитячого закладу. Невдовзі лише на підприємствах Кривого Рога було зібрано 65 тис. крб., на заводі ім. Дзержинського в м. Дніпродзержинську — 80 тис., на заводі «Запоріжсталь» — 70 тис. крб. Тільки з Дніпропетровської області надійшло в цілому понад 510 тис. крб.

Наприкінці 1934 р. орган ЦК МОДР УРСР журнал «Червоний клич» опублікував звернення колективу Нікопольської МТС до всіх робітників, колгоспників і членів МОДР Дніпропетровської області, в якому говорилося: «Ми, тритисячний загін робітників і селян Нікопольської МТС, висловлюємо свою солідарність з енергійним протестом світового пролетаріату проти ув'язнення товариша Ернста Тельмана та інших зарубіжних пролетарських борців. З величезним ентузіазмом підтримуємо ініціативу робітників «Запоріжсталі» зібрати кошти для спорудження у місті Запоріжжі міжнародного дитячого будинку імені Ернста Тельмана для дітей замучених революційних борців у капіталістичних країнах. Закликаємо всіх трудящих області включитися негайно в цей патріотичний рух»²⁶.

5 листопада 1934 р. на мітингу колишніх політ'язнів і каторжан на одній з фабрик Дніпропетровська була прийнята резолюція, в якій висловлювався рішучий протест проти незаконного позбавлення волі Е. Тельмана й пропонувалося присвятити один робочий день спорудженню дитячого будинку ім. Е. Тельмана в Запоріжжі²⁷. Бюро Дніпропетровського обласного комітету КП/б/У 11 січня 1935 р. прийняло спеціальне рішення «Про спорудження міжнародного дитячого будинку ім. Е. Тельмана»²⁸.

Рух солідарності з борцями-антифашистами нестримно ширився і розгортався по всій Україні. У 1937 р. лише в Бердянському районі відбулося 179 мітингів і зборів трудящих, у яких взяло участь 30 тис. чол.²⁹ Цей рух набирав нових форм і методів, сповнювався новим змістом. Робітники, селяни, службовці віддавали частину свого заробітку в фонд допомоги ув'язненому Тельманові та іншим жертвам фашизму, зміцнювали первинні організації МОДР, приймали Е. Тельмана почесним членом своїх колективів. Так, лише в Оріхівському районі Дніпропетровської області Е. Тельмана було обрано почесним колгоспником 53 господарств. На його особистий рахунок, відкритий ЦК МОДР СРСР, за короткий час надійшло від робітничих колективів України близько 20 тис. крб. Селяни колгоспу «Україна» з Тельманівського району Донецької області обрали Е. Тельмана своїм почесним членом і перевели на його особистий рахунок при ЦК МОДР у 1935 р. 400 крб. На зборах колгоспу «Найфельді» Березівського району Одеської області Тельмана обрали почесним головою колгоспу і прийняли звернення до всіх колгоспників району підтримати цю ініціативу³⁰.

Трудящі Радянського Союзу надсилали на ім'я Тельмана листи, повідомляючи про свої досягнення, виконання й перевиконання завдань соціалістичного будівництва, міжнародну діяльність МОДР тощо. Зок-

²⁵ Зоря Дніпроп., 1934, 10 листоп.

²⁶ JIGSLE, S. 139; Червон. клич, 1934, № 11—12, с. 1.

²⁷ JIGSLE, S. 145; Дніпропетр. обл. держ. арх., ф. 2181, оп. 1, спр. 173, арк. 7.

²⁸ JIGSLE, S. 145; Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—63, спр. 232, арк. 51.

²⁹ JIGSLE, S. 140.

³⁰ Ibid.

рема робітник Парчевський із станції Ханженкове писав: «Дорогий брате, вождь німецького народу й комуністичної партії, товаришу Тельман! Я шлю Вам свого листа від імені організації МОДР Ханженківської лінії. Я, простий робітник, є головою й секретарем нашого комітету МОДР. Працюю стрілочником на залізниці... Всі члени МОДР уповноважили мене написати Вам листа. Я, старий робітник, беру шефство над в'язницею і зобов'язуюсь регулярно подавати від нашої організації МОДР допомогу політичним в'язням. Наша організація МОДР висловлює тверду впевненість, що Тельман і його товариші повинні бути на волі найближчим часом»³¹.

Широкого розмаху набрав рух за визволення Е. Тельмана й на західноукраїнських землях, що перебували під гнітом буржуазно-поміщицької Польщі. Керували цим рухом Комуністична партія Польщі (КПН) та її складові частини — Комуністична партія Західної України (КПЗУ) й Комуністична партія Західної Білорусії (КПЗБ).

Уже в березні 1933 р., одразу ж після арешту Тельмана, ЦК КПЗУ звернувся до трудящих Західної України з закликом організувати допомогу робітничому класові Німеччини, який вів «героїчну боротьбу з кривавою диктатурою юнкерів і капіталістів». У квітні ЦК КПЗУ опублікував друге звернення до робітників і селян Західної України, в якому рішуче засуджував гітлерівський терор і закликав західноукраїнських трудящих стати на захист Е. Тельмана та інших в'язнів, що перебували у фашистських застінках.

На початку червня 1934 р. ЦК КПЗУ звернувся до місцевих парт-організацій та ЦК Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ) з листом про тактику в цій боротьбі. В ньому, зокрема, говорилося, що «акція за визволення тов. Тельмана є першочерговою справою, справою честі і бойовим екзаменом нашої партії». Лист містив вказівку місцевим організаціям партії та комсомолу розгорнути широку кампанію за порятунок Е. Тельмана, пов'язавши її з боротьбою проти польського окупаційного терору, домогатися єдності дій усіх трудящих, реалізації «єдиного фронту знизу»³².

Цей рух дедалі ширився. «Можливо, ніколи ще лозунг пролетарського інтернаціоналізму не сяяв так яскраво,— писав у своїх спогадах активний учасник революційної боротьби М. Нашковський,— як у 30-і роки, в дні боротьби за життя Е. Тельмана»³³.

Пролетаріат Львова створив ініціативний комітет за визволення політв'язнів. Німецькому послу у Варшаві цей комітет надіслав телеграму з вимогою «негайного звільнення Тельмана» та всіх антифашистів, які зазнавали мук і тортур у концентраційних таборах. До німецького консульства у Львові приходили делегації робітників з протестами проти арештів комуністів у Німеччині та вимогами звільнити Е. Тельмана. Масові збори, на яких приймалися подібні резолюції, відбулися також у Станіславі (тепер — Івано-Франківськ), Золочеві, Рогатині, Дрогобичі, Бориславі та інших західноукраїнських містах.

Робітничий клас підтримувало селянство краю. 17 червня 1934 р. в м. Яворові відбувся масовий мітинг з участю представників трудящого селянства Яворівського та Городоцького округів. «Протестуємо проти тортур фашистсько-гітлерівськими бандитами політв'язнів у Німеччині і домагаємось звільнення вождя німецьких робітників і селян тов. Тельмана»,— говорилося в прийнятій резолюції. Текст її було направлено до німецького посольства у Варшаві. Масові мітинги відбулися в селах Стецева Снятинського округу, Довгошиї Дубнівського округу та ін.

³¹ Ibid., S. 146.

³² Лялька Я. С. Борьба Коммунистической партии Западной Украины за освобождение Эрнста Тельмана (1933—1935 гг.).— В кн.: Ежегодник германской истории, 1973. — М., 1974, с. 387.

³³ Нашковский М. Неспokoйные дни.— М., 1962, с. 44.

ЦК КПЗУ підготував і поширив серед трудящих листівки з портретом Тельмана, які в народі було названо «тельманівками», а також «Лист з підписами всіх трудящих, незалежно від їх партійної і профспілкової належності за звільнення вождя антифашистського фронту Ернста Тельмана». Лише жителі Львова та його околиць поставили 5 тис. підписів під цим листом. Незважаючи на арешти й терор, збір підписів під листом успішно пройшов на всіх західноукраїнських землях. Одночасно відбувся збір коштів у фонд МОДР.

Молодь Західної України теж брала активну участь у цій боротьбі. ЦК комсомолу та місцеві організації КСМЗУ поширювали листівки і звернення, спрямовані проти злочинів фашизму. В лютому 1934 р. Львівський окружком КСМЗУ провів загальноміську конференцію робітничої молоді, на якій засуджувався терор гітлерівців, висувалися вимоги звільнення Тельмана та всіх політв'язнів. Збори такого ж змісту відбулися не лише в містах, а й у селах. Зокрема, в листопаді 1935 р. молодіжний мітинг с. Поручин Бережанського округу прийняв резолюцію, в якій говорилося: «Вимагаємо визволення Е. Тельмана... Геть не-нависний фашизм!».

Велику роботу здійснювала модрівська організація Західної України. Орган ЦК МОДР газета «Червона помуц», що видавалася нелегально КПЗУ, писала в 1935 р.: «Б'ємо на сполох! не можна втрачати жодної хвилини! Наказом часу і лозунгом дня повинні бути: вирвати Тельмана з рук катів і повернути його німецькому пролетаріату!» В липні 1935 р. МОДР організував мітинг за визволення Тельмана, під час якого відбулися сутички з поліцією та арешти.

Активну боротьбу за життя Е. Тельмана вела легальна комуністична преса Західної України. Вона систематично інформувала трудящих про рух солідарності прогресивного людства з ув'язненим Тельманом. З номера в номер газета «Праця» друкувала заклик: «Усі на боротьбу за визволення Тельмана та інших політв'язнів!». Під заголовком «Ви врятували Димитрова — тепер врятуйте Тельмана» було опубліковано заклик матері Г. Димитрова до трудящих світу. Подібні матеріали вміщувалися в газетах «Гарт», «Боротьба», «Ілюстрована газета», «Наш голос».

У липні 1934 р. під назвою «Справа Тельмана» у Львові було видано брошуру Г. Димитрова «Врятуємо Ернста Тельмана». І хоч власті наказали конфіскувати увесь тираж, все ж рукописні копії брошури ходили серед робочого люду. Читали й книгу Р. Роллана «Коричнева книга про підпал рейхстагу і гітлерівський терор», видану Всеукраїнським комітетом МОДР, у якій містилися й матеріали про Тельмана. Кампанія за визволення Тельмана була виявом рішучого й однострійного протесту широких мас трудящих проти ненависного режиму Гітлера й Пілсудського. Комітети захисту Е. Тельмана перетворилися, за висловою газети «Червона помуц», на комітети єдиного фронту боротьби з терором, фашизмом і загрозою імперіалістичної війни.

У Львові було створено антифашистський комітет трудової інтелігенції, в якому об'єдналися представники літераторів, учителів, інженерів, службовців. У липні 1935 р. тут відбулася конференція з участю делегатів ряду культурно-освітніх установ і товариств, профспілок, членів сімей політв'язнів. У прийнятій резолюції зазначалося, що учасники конференції «рішуче протестують проти кривавого терору німецького і польського фашизму, вимагають визволення Тельмана, вождя антифашистів, які борються з білим терором і загрозою нової війни, прагнуть визволення всіх ув'язнених антифашистів». Наприкінці 1935 р. кампанія за визволення політв'язнів і ліквідацію концтаборів стала масовою, до неї приєдналися такі відомі прогресивні організації, як Ліга захисту прав людини і громадянина, Спілка вільної думки, Львівський союз адвокатів, письменники Я. Галац, К. Пелехатий, Г. Гурська. В багатьох містах Західної України проходили масові мітинги й збори, учасники

яких вимагали негайної ліквідації концтабору Береза Картузька. В листопаді 1935 р. ЦК КПЗУ закликав трудящих: «Усі на захист Тельмана!» Наступного року ЦК знову опублікував звернення про єдність у боротьбі проти гітлерівського фашизму, який загрожував справі миру.

Подією великого політичного значення став антифашистський конгрес 1500 представників культури, що відбувся 16—17 травня 1936 р. у Львові. Ініціаторами його скликання були комуністи і безпартійні представники прогресивної інтелігенції Польщі, Західної України та Західної Білорусії. У прийнятій резолюції конгрес одностайно засудив фашизм як найлютішого ворога людства, підготовку імперіалістичних держав до війни і висловив свої симпатії Радянському Союзові. Цей форум постановив розпочати рішучу боротьбу з усіма проявами фашизму, висловив свою солідарність з міцніючим народним фронтом у Польщі, вимагав визволення всіх політв'язнів, ліквідації концтаборів, зокрема Берези Картузької, і надіслав привітання Е. Тельману³⁴.

Боротьба за визволення Е. Тельмана, що розгорнулася в Радянській Україні та на західноукраїнських землях, вливалася в могутній рух усього прогресивного людства проти фашизму. Продовженням цієї боротьби стала участь представників українського народу в складі інтернаціональних бригад і батальйонів імені Е. Тельмана, Г. Димитрова, Т. Шевченка, Я. Домбровського та інших відомих революціонерів і прогресивних діячів у боях проти фашизму під час національно-революційної війни іспанського народу.

Пам'ять про таких людей, як Е. Тельман, живе вічно. Український народ пам'ятає й завжди пам'ятатиме мужнього сина німецького пролетаріату, ім'я якого стало символом зміцнення дружби трудящих різних країн і національностей, зокрема, між українським і німецьким народами. Про це свідчить, наприклад, наявність у Донецькій області Тельманівського району й колгоспу ім. Е. Тельмана, який є одним з найактивніших членів Радянського товариства дружби з НДР. Первинна організація цього товариства була заснована ще в 1967 р. З того часу трудівники українського села підтримують дружні ділові контакти з народним маетком Буш Остербурзького району Магдебурзького округу. Зміцненню братніх зв'язків і співробітництва між двома колективами сприяє регулярний обмін делегаціями. До 90-ї річниці з дня народження Е. Тельмана в господарствах широко розгорнулося соціалістичне змагання. Переможцям були вручені вимпели й перехідні Червоні прапори. Мічурінська середня школа підтримує тісні дружні зв'язки з Хінденбурзькою середньою школою Остербурзького району. Піонерські загони і школи району борються за право носити ім'я Е. Тельмана³⁵.

Бронзове погруддя вождя німецького робітничого класу Е. Тельмана, подароване колективові Нікопольського південно-трубного заводу робітниками металургійного комбінату міста Різи, що в НДР, стало для нікопольців почесним призом. Його вручають бригадам, які досягають найвищої продуктивності праці, якості роботи й продукції, беруть активну участь у громадсько-політичному житті, зміцненні інтернаціональних зв'язків³⁶.

Наприкінці 1985 р. умільці дільниці чавунного лиття комбінату «Криворіжсталь» ім. В. І. Леніна закінчили виконання незвичайного замовлення — відлиття пам'ятника Ернсту Тельману. Автор монументу

³⁴ Антифашистський конгресс работников культуры во Львове в 1936 г.: Документы и материалы.— Львов, 1956, с. 113; Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны.— М., 1955, с. 163, 164, 179, 180; Чугаев В. П. В борьбе против фашизма и угрозы войны: Из истории интернац. солидарности трудящихся Польши и Зап. Украины в борьбе против наступления фашизма и роста воен. опасности, 1933—1939.— Киев, 1980, с. 137—142; Лялька Я. С. Указ. соч., с. 386—396.

³⁵ Дружба — Фройндшафт.— Донецк, 1977, с. 23—27.

³⁶ Рад. Україна, 1984, 14 берез.

та — скульптор із НДР Герхард Роммель. Пам'ятник виготовлено на кошти, зароблені трудящими «Південної Магнітки» на суботниках. У вільний від роботи час досвідчені формувальники Т. Г. Згода та М. П. Репніков втілили задум скульптора в металі й передали виріб своїх рук у дарунок трудящим Магдебурзького комбінату важкого машинобудування ім. Е. Тельмана. Триметрова фігура вождя німецького пролетаріату буде встановлена у квітні нинішнього року, коли відзначатиметься 100-річчя з дня народження видатного діяча німецького та міжнародного робітничого руху³⁷.

Таких і подібних прикладів у нашій республіці багато. А це означає, що Ернст Тельман крокує разом з нами у світле майбутнє, за яке він боровся й віддав своє життя.

Виступаючи 5 травня 1985 р. в Москві, на площі, названій ім'ям Е. Тельмана, на мітингу, присвяченому закладенню пам'ятника видатному діячеві німецького й міжнародного комуністичного та робітничого руху, Генеральний секретар ЦК СЄПН, Голова Державної ради НДР тов. Е. Хонеккер сказав, що Е. Тельман уособлював цілеспрямованість, стійкість і людську велич, які зріли й міцніли в служінні найсвітлішим ідеалам революційного німецького робітничого руху, передавалися незліченній когорті одностайців, що Тельман, твердо впевнений в історичному значенні Червоного Жовтня, який несподівано змінив світ, із самого початку став на бік молоді Радянської держави. Під його керівництвом Комуністична партія Німеччини, користуючись підтримкою мільйонів трудящих, боролася за союз німецького робітничого класу з радянськими братами по класу, що ставлення до КПРС, до СРСР для Е. Тельмана було пробним каменем революційної позиції комуніста³⁸.

Пам'ять про Тельмана, незламного борця-антифашиста, визнаного вождя німецького пролетаріату, відомого діяча міжнародного робітничого й комуністичного руху, полум'яного інтернаціоналіста, живе в серцях комуністів. Е. Тельман належав до тієї плеяди революціонерів, для яких безсмертні ленінські заповіді і перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стали яскравим дороговказом у революційній боротьбі. Цим ідеалам Тельман залишався вірним протягом усього свого життя й заповідав його німецьким комуністам. Для наступних поколінь Е. Тельман є прикладом відданості робітничому класові, ідеям марксизму-ленізму, непохитної стійкості й мужності у здійсненні цих ідей, взірцем передового борця за принципи пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму.

³⁷ Там же, 1986, 14 січ.

³⁸ Там же, 1985, 7 трав.

* * *

ПІД ПРАПОРОМ НАРОДНОГО ФРОНТУ

(До 50-річчя барикадних боїв львівського пролетаріату)

Д. О. ВІТКО (Тернопіль), М. І. ПАНЧУК (Київ)

Яскравою сторінкою в літопис героїчної боротьби трудящих Західної України за своє соціальне і національне визволення вписано класові виступи пролетарів Львова у квітні 1936 р. Від усіх інших революційних акцій народних мас західноукраїнських земель вони відрізнялися не тільки масовістю (в них взяли участь близько 100 тис. чол.) й надзвичайною гостротою боротьби (справа дійшла до барикадних боїв), а й тим, що відбувалися під знаком дедалі міцніючої єдності трудящих

незалежно від їх національної і партійної приналежності під прапором народного фронту.

Платформа єдиного не тільки пролетарського, а й широкого народного фронту, теоретичною основою якої стали відповідні лєнінські положення, була розроблена VII конгресом Комінтерну на основі глибокого аналізу класових битв і політики комуністичних партій. Конгрес накреслив політичні й тактичні заходи, покликані забезпечити єдність пролетаріату, і зробив важливий висновок про можливість і необхідність єдності дій у боротьбі проти наступу реакції, загрози фашизму та війни переважної більшості населення — робітничого класу, найбільшого селянства, міської і сільської дрібної буржуазії, інтелігенції.

Народний фронт тієї чи іншої країни, об'єднавши в своїх лавах широкі маси населення, зазначалося в рішеннях VII конгресу Комінтерну, покликаний усунути фашистський чи напівфашистський уряд і створити уряд народного фронту як одну з форм переходу до соціалістичної революції. «Створення пролетарського єдиного фронту, створення народного фронту всіх трудящих для боротьби проти наступу капіталу, фашизму та війни всіма секціями поставлено як головне завдання,— підкреслювалося на конгресі,— причому ряд секцій вже досягнув деяких успіхів у боротьбі за виконання цього найважливішого завдання»¹.

Одразу після конгресу комуністи Польщі розгорнули велику роботу по роз'ясненню його рішень. У партійних організаціях узагальнювався досвід боротьби за народний фронт комуністів Іспанії та Франції, а також перші успіхи, яких досягла в цій справі КПП. «Комуністична партія Польщі, — вказував на VII конгресі Комінтерну В. Пік, — виросла за час між VI і VII всесвітніми конгресами більш ніж утричі, розширила свій політичний вплив і завдяки своїм правильним бойовим лозунгам зуміла очолити великі масові рухи. Єдиний фронт дав партії можливість підійти ще ближче до широких мас»².

Комуністична партія Західної України, як і Компартія Польщі в цілому, у ході боротьби за єдиний фронт надавала винятково великого значення роботі в професійних спілках, використовуючи їх для згуртування робітничого класу. Значну увагу цьому питанню приділив IV з'їзд КПЗУ, який висловився за об'єднання профспілок, що перебували під впливом комуністів, з реформістськими спілками. З цією метою значна частина революційно настроєних профспілкових активістів почала працювати у реформістських профспілках, а керівництво профспілковим рухом перейшло до окружних комітетів партії.

Зростанню впливу комуністів серед широких народних мас, особливо серед робітників та селян, які ще підтримували лідерів соціалістичних та буржуазно-націоналістичних партій, була підпорядкована реорганізація Польської секції Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР). 19 лютого 1935 р. ЦК КПП, проаналізувавши діяльність цієї організації і підкресливши її непартійний характер, рекомендував партійним комітетам через профспілкові, економічні, культурно-освітні та інші організації й установи сміливіше залучати до роботи в МОДР усіх робітників і селян незалежно від їх партійної приналежності³.

Високо оцінюючи роль МОДР у боротьбі за створення єдиного народного фронту, інтернаціональному згуртуванню трудящих, КПЗУ розгорнула з її допомогою широку кампанію проти білого терору, що лютував у Польщі, за звільнення політичних в'язнів. З ініціативи КПЗУ було створено організаційний комітет, який очолив рух за амністію

¹ VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу: Доп. і резолюції.— К., 1935, с. 108—109.

² Там же, с. 93.

³ Панчук М. І. У полум'ї класових битв.— К., 1979, с. 157.

політв'язнів. Комунисти, соціалісти, представники профспілок, діячі науки і культури, що входили до його складу, виступили із заявою, в якій закликали всіх трудящих об'єднатися «для спільного протесту проти караня людей за політичні переконання»⁴. На багатолюдних мітингах і зборах, які проходили в різних містах і селах Західної України, трудящі вимагали звільнення політичних в'язнів. Робітники і селяни Польщі приєднували свої голоси до вимог усього прогресивного людства випустити з катівень Е. Тельмана та інших антифашистів.

Під тиском народних мас уряд Польщі змушений був внести на розгляд сейму новий законопроект про амністію для осіб, засуджених до 10 років ув'язнення. В результаті цієї амністії на волю вийшли близько 3,5 тис. чол., а ще 5 тис. строк ув'язнення було скорочено⁵.

Це була одна з перших успішних кампаній, проведених комуністами під прапором народного фронту. Вона мала надзвичайно велике значення для розвитку революційно-визвольного руху на Західній Україні. «В масовій кампанії за звільнення політв'язнів, за скасування катівні в Картузькій Березі,— зазначалося в листівці ЦК КПЗУ,— подали собі руки робітники, селяни та працююча інтелігенція Західної України, які належать до різних політичних партій і організацій і які мають різні політичні погляди. Спільними силами видерта у фашистського уряду часткова амністія зміцнила переконання народних мас, що з'єднання та зміцнення народного, антифашистського фронту є найуспішнішою зброєю боротьби з фашизмом і капіталом»⁶.

Для створення і зміцнення єдиного народного фронту КПЗУ висунула вимогу надання Західній Україні національно-територіальної автономії. Як і раніше, єдиний конкретний в умовах буржуазно-поміщицької Польщі шлях до здійснення права народних мас Західної України на самовизначення аж до відокремлення комуністи вбачали у її возз'єднанні з Радянською Україною. Висуваючи лозунг національно-територіальної автономії, лозунг боротьби «за українську мову в школах і установах, за демократичне самоврядування в місті і на селі, за військову службу на місці, за крайовий демократичний сейм у Львові»⁷, КПЗУ, по-перше, розширювала соціальну базу народного фронту за рахунок робітників, селян та інтелігенції, які прагнули боротися проти соціального і національного гноблення, а, по-друге, позбавляла буржуазно-націоналістичні партії, зокрема Українське національно-демократичне об'єднання, можливості, прикриваючись лозунгами боротьби за автономію, утримувати під своїм впливом маси, затуманювати їх свідомість отруйною ідеологією націоналізму, антикомунізму та антирадянщини. Комунисти розглядали вимогу надання автономії Західній Україні як важливу умову згуртування всіх демократичних сил під керівництвом робітничого класу в широкий народний фронт боротьби проти наступу реакції і загрози війни, за соціальне і національне визволення.

За ініціативою комуністів було утворено ряд окружних та місцевих комітетів народного фронту, до складу яких ввійшли представники КПЗУ, Бунду, Поалей-Ціону (лівиці), соціал-демократів, радикалів, профспілок, культурно-освітніх та інших об'єднань. Утворення таких комітетів свідчило про зростання прагнення рядових членів дрібнобуржуазних партій до єдиних інтернаціональних дій з комуністами.

Послідовна боротьба КПЗУ за об'єднання зусиль трудящих незалежно від їх партійної та національної приналежності в єдиному народному фронті знаходила підтримку робітників, селян та інтелігенції.

⁴ Цит. за кн.: Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною.— К., 1960, с. 164.

⁵ Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917—1939).— Львів, 1979, с. 257.

⁶ Ровен. обл. держарх., ф. 33, оп. 1, спр. 949, арк. 35.

⁷ З історії революційного руху у Львові (1917—1939): Документи і матеріали.— Львів, 1957, с. 631.

Всупереч забороні керівних діячів буржуазно-націоналістичних, клерикальних та соціал-демократичних партій вони нерідко спільно з комуністами виступали проти союзу польських властей з Гітлером, за підписання договору про взаємну допомогу з Радянським Союзом, легалізацію Комуністичної партії, за хліб, землю, мир, давали рішучу відсіч українським буржуазним націоналістам.

Під прапором антифашистського народного фронту трудящі Західної України разом з робітничим класом усїєї Польщі на знак солідарності з пролетарями Кракова, де під час страйку від поліцейських куль загинули 10 чол. і 45 було поранено, 2 квітня 1936 р. провели загальний страйк протесту. В ньому взяли участь майже 60 тис. робітників Львова, Борислава, Стрия, Станіслава, Тернополя, Коломиї, Косова, Калуща, Болехова та інших міст і селищ Західної України. Страйки і демонстрації відбувалися також у селах. На захист своїх прав активно виступили безробітні. Саме жорстока розправа поліції з учасниками мирної демонстрації безробітних Львова 14 квітня 1936 р. стала прологом до барикадних боїв пролетарів міста.

Того самого дня поблизу біржі праці зібралось близько 1000 безробітних. Не одержавши направлення на роботу, вони рушили до магистрату. До них приєдналися робітники-будівельники. Під час проведення мітингу під лозунгом «Роботи і хліба!» поліція напала на демонстрантів. У сутичці з жандармами загинув В. Козак і було важко поранено М. Середу. На місці загибелі В. Козака наступного дня відбувся п'ятитисячний мітинг робітників, учасники якого, вшанувавши хвилиною мовчання пам'ять полеглого товариша, гнівно затаврували режим терору і насильства і закликали трудящих міста до загального політичного страйку⁸.

Комуністи Львова вирішили перетворити похорон В. Козака в могутню демонстрацію протесту проти політики уряду. З цією метою окружком КПЗУ звернувся до керівників соціалістичних, профспілкових та інших організацій міста із закликом провести загальноміський страйк протесту. За ініціативою комуністів було створено комітет по організації похорону, розповсюджувалися листівки із закликом до страйку, на підприємствах і в установах міста проводилася його інтенсивна підготовка.

16 квітня в результаті загального страйку життя в місті було повністю паралізоване. Зранку тисячі робітників з червоними прапорами, транспарантами і вінками рушили до моргу на вул. Пекарську. На стрічках вінків виділялися заклики до посилення революційної боротьби. На одній з них, зокрема, польською і українською мовами було написано: «В єдиному народному фронті до боротьби за хліб, працю і свободу»⁹. Робітники несли вінки від Компартії Західної України, львівської організації Польської соціалістичної партії, від профспілкових та інших організацій.

Щоб не допустити демонстрації робітників Львова, міська рада вирішила поховати В. Козака на Личаківському кладовищі неподалік від вул. Пекарської. Однак комітет по організації похорону прийняв рішення поховати його на Янівському кладовищі. Тоді львівський воевода наказав вжити рішучих заходів для того, щоб похоронна процесія не набула характеру демонстрації. Вже на вул. Пекарській сталася перша збройна сутичка з посиленими загонами поліції, озброєними кулеметами. В результаті кілька чоловік було вбито. Проте учасники похорону прорвали поліцейський кордон. Друга подібна сутичка відбулася на Бернардинській площі, але ніхто з робітників не відступив. Вони сміливо прокладали шлях тим, хто ніс труну, підхоплювали з рук

⁸ Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі, с. 259.

⁹ Цит. за кн.: Чугаєв В. П. В боротьбе против фашизма и угрозы войны.— Киев, 1980, с. 247.

полеглих прапори, вінки і йшли далі. Біля тюрми «Бригідки» розгорнулися справжні барикадні бої. Коли поліція відкрила вогонь по безбройних людях, вони почали перекидати трамваї, підводи, кіоски і споруджувати барикади. Всього, за даними поліції, того дня барикади з'явилися на 19 вулицях міста¹⁰. Навіть буржуазна преса змушена була визнати виняткову стійкість й мужність незброєних робітників: «Жахливий був цей похід передової групи з домовиною, яка колихалась на плечах. Кругом падали поранені, а домовина рухалась вперед, залишаючи за собою хаос вуличних битв, аж поки після кривавого походу не дісталась до воріт Янівського кладовища»¹¹.

З прапорами, транспарантами і вінками, виголошуючи гасла «Хай живе пролетарська революція!», «Хай живе радянський Львів!», з співом «Інтернаціоналу» близько 2 тис. робітників прийшли на Янівське кладовище. На могилі В. Козака вони поклялися продовжувати боротьбу.

До пізньої ночі тривали того дня в місті вуличні бої між робітниками та поліцією і військами. Жорстокі сутички точилися, зокрема, біля оперного театру, де загинуло 8 і поранено близько 100 чол., а також на вулицях Городецькій та Янівській. У Львові було введено військовий стан, викликано багато поліції і військ, розпочалися масові арешти.

У похороні В. Козака, страйку та демонстрації протесту взяли участь близько 100 тис. робітників і безробітних, комуністів, соціалістів і безпартійних — українців, поляків, євреїв. 16 квітня пролетаріат Львова втратив близько 50 чол. убитими, 300 пораненими. ЦК КПЗУ дав високу оцінку революційним виступам трудящих Львова, відзначивши, що вони організовані «цілим львівським робітничим класом, всіма робітничими партіями, всіма професійними спілками... Комуністи Львова були в перших рядах робітничих мас, що відбивали атаки оскаженілих поліційних банд»¹². Вони виступали цементуючою силою єдиних дій трудящих. «Вчора ще велась сміхотворна дискусія про те, чи існує в Польщі, аналогічно Іспанії, «народний фронт», який охоплює ліві партії і очолюється комуністичними,— писала варшавська інформаційно-політична консервативна газета «Час».—Львівські події... дали відповідь, що такий «фронт» не тільки існує, але вже діє... Львівські події повинні показати всім, що небезпека єдиного фронту у Львові і в усій Польщі не ілюзорна, а досить-таки близька і реальна. Перед лицем цієї загрози необхідно зробити висновки»¹³.

Власті не забарилися з «висновками». За участь у подіях 16 квітня поліція заарештувала 1500 чол., багато з яких без суду і слідства були вивезені у концтабір до Берези Картузької¹⁴. Особливо жорстокі репресії застосовувалися щодо комуністів. У звіті Львівського воєводського управління поліції зазначалося, що в квітні заарештовано 504 комуністи у Львові, 132 — Дрогобичі, 57 — Перемишлі, 32 — у Раві-Руській¹⁵. Було розгромлено також ряд профспілкових та інших масових організацій. Незважаючи на поліцейський терор, підтримку буржуазно-націоналістичними партіями та духовенством антинародної політики уряду, зокрема їх намагання посіяти розбрат між робітниками і викликати у них вороже ставлення до комуністів і лівих соціалістів, за рішенням Львівської організації КПЗУ 20 квітня місто знову охопив загальний страйк протесту проти кривавих репресій властей. Припинився рух трамваїв, не вийшли газети, не працював телефон, було закрито театри, кіно, більшість магазинів, 164 підприємства. Загальна кількість страйкарів становила близько 60 тис.¹⁶

¹⁰ З історії революційного руху у Львові (1917—1939), с. 557—558.

¹¹ Цит. за кн.: Назустріч волі: Зб. наук.-іст. нарисів.— Львів, 1979, с. 75.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 236, арк. 62.

¹³ Цит. за: Правда, 1936, 22 апр.

¹⁴ Чугаєв В. П. Указ. соч., с. 250.

¹⁵ Назустріч волі, с. 77.

¹⁶ З історії революційного руху у Львові (1917—1939), с. 575—576.

На заклик ЦК КПП по всій країні прокотилася хвиля страйків і демонстрацій протесту проти «кривавого четверга» у Львові. Класову солідарність з львівським пролетаріатом продемонстрували трудящі Варшави, Познані, Лодзі, Кракова та інших міст Польщі, а також Борислава, Дрогобича, Стрия, Станіслава, Коломиї, Золочева, Чорткова та багатьох інших населених пунктів Західної України. Трудящі Країни Рад затаврували ганьбою злодіяння катів львівських робітників, вимагали припинити репресії і через МОДР подали допомогу жертвам поліцейського терору¹⁷. На захист братів по класу виступили також робітничі організації Чехословаччини, Франції, США, Канади, Уругваю та інших країн¹⁸.

Під впливом квітневих подій на Західній Україні відбулися першотравневі демонстрації. Вони проходили під лозунгами боротьби за єдиний фронт. Перекосливим свідченням цього була, зокрема, підготовка і святкування 1 травня 1936 р. на Стрийщині. Тут за ініціативою Стрийського окружного комітету КПЗУ відбулася конференція представників усіх робітничих партій і професійних спілок, яка прийняла рішення: «1) створити міжпартійний орган — «Робітничий Першотравневий комітет», під керівництвом якого відбудеться спільна демонстрація робітників усіх національностей і переконань; 2) випустити святкову відозву до всіх трудящих за підписом «Робітничий Першотравневий комітет»; 3) демонстранти йтимуть під спільним прапором, на якому буде напис: «Єдиний народний фронт»; 4) у день свята оголошується загальний страйк»¹⁹.

1 травня в Стрії і навколишніх робітничих селищах не працювали промислові підприємства, транспорт. У першотравневих демонстраціях і мітингах, які відбулися під лозунгами зміцнення єдності трудящих, разом з робітниками взяли участь селяни. Всього в Стрії пролетарську солідарність продемонстрували близько 7 тис. чол., у Бориславі і Перемишлі — по 15 тис., Станіславі — 10 тис., Калуші, Східниці, Самборі — по 3 тис., Бродах, Заболотові, Коломиї, Косові, Кутах, Луцьку — по 1 тис.²⁰. Повсюдно демонстрації очолювали єдині першотравневі комітети.

Могутня демонстрація, в якій взяли участь 60 тис. чол., відбулася у Львові. У спільних колонах йшли польські, українські і єврейські робітники — комуністи, соціалісти. Вони несли близько 300 транспарантів із закликами до боротьби проти наступу реакції, за єдиний народний фронт. Попереду колони майорів прапор із закликом польською, українською і єврейською мовами: «Хай живе солідарний, об'єднаний пролетаріат!». Колони демонстрантів пильно охороняла робітнича міліція. «Треба було бачити ту прихильність, симпатію, те захоплення демонстрантами з боку всіх мешканців, — писала про першотравневу демонстрацію у Львові комуністична преса. — З тротуарів, вікон, балконів мешканці вітали демонстрантів окликами, оплесками, пролетарським привітанням — піднесеними догори кулаками»²¹. Під гаслом «Хай живе єдиний фронт!» у центрі міста відбувся багатолюдний мітинг. Його учасники у виступах та одноставно схваленій резолюції засудили терор властей і закликали трудящих зміцнювати єдність у боротьбі проти наступу реакції і загрози війни, за соціальне і національне визволення.

Квітневі події 1936 р. у Львові мали велике значення для розвитку революційно-визвольного руху на Західній Україні. Вони стали переконливою маніфестацією пролетарського інтернаціоналізму, яскравим

¹⁷ Герасименко М., Дудикевич Б. Вказ. праця, с. 174.

¹⁸ Чугаєв В. П. Указ. соч., с. 257.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 237, арк. 25—26.

²⁰ Там же, спр. 232, арк. 103.

²¹ З історії революційного руху у Львові (1917—1939), с. 602—605.

свідченням незламної сили ідей народного фронту. «Кривавий львівський четвер, загальний страйк на Західній Україні, день 1-го Травня, — вказував ЦК КПЗУ, — виявили силу зцементування, єдність пролетаріату й селянства у спільній антифашистській боротьбі без огляду на національність»²². Ці події яскраво продемонстрували зростання авторитету Комуністичної партії серед трудящих, її керівної ролі в революційно-визвольному русі, метою якого була боротьба за встановлення в краї влади Рад і возз'єднання його з Радянською Україною. Барикадні бої пролетарів Львова, підтримані робітниками, селянами, інтелігенцією всієї Західної України, свідчили про те, що настав час вирішальних битв за соціальне і національне визволення трудящих краю. Напруженість революційно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях відтоді вже не зменшувалася аж до вересня 1939 р., коли Західна Україна була возз'єднана з Українською РСР.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 236, арк. 71.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

80-річчя IV (ОБ'ЄДНАВЧОГО) З'ЇЗДУ РСДРП

Визначними віхами в історії нашої партії є її з'їзди, на яких вона виробляє свою стратегію і тактику, творчо розвиває марксизм і керується ним в практичній діяльності. Особливе значення в цьому аспекті мають III та IV (Об'єднавчий) з'їзди РСДРП, які проходили в період революції 1905—1907 років в Росії.

III з'їзд РСДРП (квітень 1905 р.) озброїв партію конкретним планом практичних дій у період піднесення революції, вирішив питання тактики більшовиків, спрямованої на зміцнення єдності партійних рядів, підготовки мас до збройного повстання.

Підготовка до збройного повстання вимагала подолання роз'єднаності в пролетарських рядах, відновлення єдності партії і злиття національних соціал-демократичних організацій в єдину РСДРП. У боротьбі більшовиків за революційну тактику, проти опортуністів-меншовиків, за згуртованість і єдність своїх рядів визначне місце займає IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП.

Напередодні IV з'їзду РСДРП більшовикам доводилося вести запеклу боротьбу з меншовиками, які своїми опортуністичними діями фактично розкололи РСДРП на дві партії, кожна з яких мала свої погляди, платформи, що ослабляло робітничий клас, партію і революцію. Розуміючи важливість єдності РСДРП, передові робітники, вимагали об'єднання партії. Більшовики підтримували цю вимогу. Ще на III з'їзді РСДРП в резолюції «Про підготовку умов злиття з меншовиками» більшовики на чолі з В. І. Леніним доручили Центральному Комітетові вжити всіх необхідних для цього заходів, причому остаточне затвердження таких умов повинно бути надане новому партійному з'їздові¹.

Дбаючи про ліквідацію партійного розколу, В. І. Ленін в той же час наголошував, що об'єднання потрібно проводити на принциповій основі революційного марксизму. Ще в жовтні 1905 р. він зазначав: «Ми не повинні змішувати політику об'єднання двох частин із *сплутуванням* обох частин. Об'єднати дві частини — згодні. Сплутати дві частини — ніколи»².

Необхідність скликання об'єднавчого з'їзду диктувалося й тим, що в Росії крім більшовиків і меншовиків, існували ще соціал-демократична партія Польщі і Литви, Латиська соціал-демократична робітничча партія та інші соціал-демократичні організації. Вони не входили до РСДРП, діяли відособлено. Питання про єднання партійних рядів мав вирішити черговий з'їзд РСДРП. Центральний Комітет партії призначив його відкриття на 10 грудня 1905 р. Але революційні події в країні (загальний політичний страйк і грудневе збройне повстання) затримав приїзд делегатів від багатьох партійних організацій, внаслідок чого замість з'їзду були проведені конференції. Таммерфорська конференція більшовиків у грудні 1905 р. в резолюції записала про необхідність якнайшвидшого скликання об'єднавчого з'їзду, про порядок виборів на з'їзд. Під тиском мас конференція меншовиків, що відбулася в Петербурзі в листопаді 1905 р., змушена була погодитись на об'єднання. На основі рішень обох конференцій був створений об'єднаний Центральний Комітет на паритетних засадах для скликання об'єднавчого з'їзду РСДРП. 7 лютого 1906 р. в Петербурзі вийшов перший номер Центрального органу партії «Партийные известия».

Таким чином, в процесі підготовки з'їзду (а потім — і безпосередньо його роботи) більшовики на чолі з В. І. Леніним ні на хвилину не припинили ідейної боротьби з меншовиками. Тактична платформа більшовиків до з'їзду була розроблена В. І. Леніним. У другій половині лютого 1906 р. він підготував проекти основних резолюцій з'їзду. Вони були обговорені на нараді керівних діячів партії, потім в Москві і Пе-

¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). К., 1978, т. 1, с. 122.

² Ленін В. І. Центральному Комітетові РСДРП.— Повне збір. творів, т. 47, с. 77—78.

тербурзі, і надруковані в газеті «Партийные известия». Меншовики також розіслали в партійні організації проекти своїх резолюцій, в яких вони по суті відмовлялися від революційної боротьби.

Отже, вже напередодні з'їзду виразно виявилися дві протилежні платформи: революційна і опортуністична. Більшовики закликали пролетаріат до підготовки нового натиску на самодержавство, меншовицькі лозунги фактично вели до відмовлення від революційних форм боротьби. Після обговорення висунутих проектів резолюцій партійні організації, в першу чергу великих пролетарських центрів, підтримали платформу більшовиків.

IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП проходив з 10 (23) по 25 квітня (8 травня) 1906 р. в Стокгольмі. На ньому було 112 делегатів з ухвальним голосом і 22 — з дорадчим від 62 організацій РСДРП^{2а}, у тому числі представники від 11 соціал-демократичних організацій України, в тому числі і від «Спілки». Більшовицькі делегати представляли Донецький союз, Катеринославський, Харківський, Одеський і Єлисаветградський комітети. На з'їзд, завдяки підтримці бундовців і меншовиків, був допущений з дорадчим голосом представник дрібнобуржуазної націоналістичної УСДРП³. У роботі IV з'їзду брали участь посланці національних соціал-демократичних організацій (по три від соціал-демократії Польщі і Литви, Латиської соціал-демократичної робітничої партії і Бунду, по одному від Української і Фінляндської соціал-демократичних робітничих партій, а також представник Болгарської СДРП). З ухвальним голосом було 46 більшовиків і 62 меншовики. Чисельна перевага меншовиків пояснювалася розгромом більшовицьких організацій, багато з яких не могли прислати своїх делегатів. Переважання меншовиків наклало відбиток на роботу з'їзду і визначило характер більшості його рішень.

На з'їзді були обговорені питання: перегляд аграрної програми, оцінка поточного моменту і класові завдання пролетаріату, ставлення до Державної думи, Статут партії та інші. Обговорення їх проходило в гострій ідеологічній боротьбі більшовиків проти опортунізму меншовиків з програмних, тактичних і організаційних питань.

З'їзд розпочав свою роботу з перегляду аграрної програми партії. Аграрне питання становило основу першої російської революції. Проект програми було три: програма націоналізації (доповідач В. І. Ленін), програма муніципалізації (доповідач П. П. Маслов), програма поділу землі (доповідач С. О. Суворов). Навколо них розгорнулася запекла боротьба. В. І. Ленін розглядав аграрну програму соціал-демократії як пролетарську програму в селянській революції, спрямовану проти залишків кріпосництва, як програму селянського повстання та повної перемоги демократичної революції.

Суть програми муніципалізації землі полягала в тому, що приватна власність зберігалася на надільні землі селян, а поміщицькі передавалися у володіння муніципалітетів — органів місцевих самоврядувань або земств. Муніципалізація звужувала розмах селянського руху, вона в економічному відношенні була помилкова, в політичному — реакційна, бо не мала в собі заклику до революційного способу здійснення аграрного перевороту. Здійснення цієї програми призвело б до роздріблення селянського руху; вона прищеплювала, за визначенням В. І. Леніна, їм хибну думку, ніби можлива конфіскація поміщицької землі, без повного демократизму центральної ради⁴. Проти цієї капітулянтської програми різко виступили більшовики на чолі з В. І. Леніном.

З третім проектом аграрної програми виступили «подільники», які, відкидаючи і націоналізацію і муніципалізацію, висунули вимогу поділу поміщицьких земель і передавання їх селянам у приватну власність. «Подільники не розуміли революційної суті вимоги націоналізації землі, тим самим ставили стіну між буржуазно-демократичною і соціалістичною революціями. Володимир Ілліч підкреслював, що поділ, як програма, помилковий, але не шкідливий, а муніципалізація помилкова і шкідлива⁵. Цей проект підтримала більшість більшовицької частини делегатів з'їзду. В. І. Ленін при голосуванні зняв свій проект. Незначною перевагою голосів з'їзд прийняв меншовицьку програму муніципалізації землі. Проте під тиском більшовиків до неї було внесено

^{2а} Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1967, т. 2, с. 166.

³ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 95.

⁴ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років.— Повне збір. творів, т. 16, с. 307.

⁵ Ленін В. І. Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП.— Там же, т. 13, с. 26.

істотні поправки: включено вимогу конфіскації поміщицької землі — замість «відчуження», основна маса конфіскованих земель передавалася місцевим органам самоврядування (муниципалітетам), але частина земель, яка мала загальнодержавне значення, передавалася в розпорядження демократичної держави (націоналізація). Таким чином, більшовикам вдалося дещо послабити опортуністичний зміст меншовицького проекту. В цілому прийнята програма була суперечлива. В ній були змішані і націоналізація, і муніципалізація, поділ. З приводу цього В. І. Ленін писав: «При цьому цілком точного визначення того, коли стояти за муніципалізацію і коли за поділ, ні в програмі, ні в тактичній резолюції немає»⁶.

У питанні про збройне повстання з'їзд прийняв меншовицьку резолюцію. Більшовики влучно назвали її «резолюцією проти збройного повстання». Вона закликала до протидії усім заходам залучення пролетаріату до збройних зіткнень з царизмом. Незважаючи на те, що в комісію з питання про збройне повстання при додатковому голосуванні були обрані більшовики В. В. Воровський, А. В. Луначарський, Л. Б. Красін, провести більшовицьку резолюцію на з'їзді вони не змогли. В комісії, яка працювала під головуванням Г. В. Плеханова, було вироблено три резолюції: більшовицька, меншовицька і Махновця (Акімова), «найбільш послідовного виразника суті меншовицької тактики»⁷.

Якщо меншовицька резолюція заперечувала необхідність збройного повстання, не беручи до уваги перспективи розвитку революційної боротьби в Росії, то більшовики підходили до цього питання діалектично, творчо враховуючи досвід минулого: чим більше робітників пройде через наші полки — партійні організації, зокрема, бойові дружини, — тим краще⁸. В дебатах з питання про збройне повстання виступили більшовики: В. І. Ленін, А. В. Луначарський, Л. Б. Красін, О. М. Ярославський, В. В. Воровський, Андріанов. Але їх резолюцію було відхилено (за — 41, проти — 59). За основу було прийнято проект резолюції Плеханова, Рамішвілі, Липкіна⁹. Їх резолюція була прийнята духом скептицизму і в прихованій формі засуджувала грудневе повстання.

Резолюція замовчувала необхідність військово-технічної підготовки повстання, зовсім ігнорувала набутий партією практичний досвід.

Меншовицька тактика була закріплена в резолюції про Державну думу. В ній визначалась необхідність її підтримки. Більшовики при обговоренні резолюції чітко й обгрунтовано доводили правильність своєї тактики щодо Державної думи. В комісії по виробленню проекту резолюції про Державну думу єдності досягти не вдалося, було розроблено два проекти: меншовицький (Плеханов, Аксельрод, Дан) і більшовицький (Ленін, Скворцов-Степанов, Луначарський). Меншовики (доповідач — Аксельрод) поклали на Думу великі надії, вважаючи можливим перетворити її з «знаряддя контрреволюції в знаряддя революції»¹⁰. Співдоповідачем від більшовиків виступив В. І. Ленін. Вказавши на основні недоліки резолюції меншовиків, Володимир Ілліч обгрунтував і роз'яснив більшовицьку резолюцію, щоб використовувати Думу в інтересах поглиблення революційної кризи. Революція давала чіткий напрям думській тактиці: нещадно викривати хисткість і непослідовність кадетів, згуртувати і протиставити кадетам представників селянської демократії — трудовиків, допомогти їм більш міцно утвердитися на революційних позиціях¹¹.

Більшовики водночас були проти утворення в Державній думі соціал-демократичної фракції, оскільки основна маса свідомого пролетаріату у виборах участі не брала і своїх кандидатів не висувала. До Думи могли пройти тільки випадкові соціал-демократи від дрібнобуржуазних виборців. Меншовикам вдалося провести свою пропозицію про утворення думської соціал-демократичної фракції. Тоді на вимогу більшовиків з'їзд прийняв інструкцію ЦК про парламентську групу. Інструкція зобов'язувала ЦК повідомляти всі організації партії, на яких умовах він призначив представниками партії у думській фракції і періодично інформувати партію про її діяльність. Місцеві партійні організації зобов'язані були здійснювати разом з робіт-

⁶ Там же, с. 29.

⁷ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП: Протоколы.— М., 1959, с. 363.

⁸ Там же, с. 379.

⁹ Там же, с. 393—394.

¹⁰ Там же, с. 244.

¹¹ Там же, с. 282.

никами контроль за їх уповноваженими в Думі¹². В. І. Ленін назвав інструкцію важливою, оскільки в ній говорилося, що «...с.-д. не так дивляться на парламентаризм, як буржуазні політики...»¹³.

Разом з тим з'їзд прийняв ряд важливих рішень, спрямованих на зміцнення єдності партії. З'їзд затвердив новий Статут партії, в основу якого було покладено принцип демократичного централізму. Перший параграф Статуту був прийнятий у ленінському формулюванні, яке дістало загальну підтримку партійних мас.

Досягненням з'їзду було рішення про об'єднання польської і латиської соціал-демократії в РСДРП на принципах пролетарського інтернаціоналізму. Були вироблені умови об'єднання з Латиською соціал-демократичною робітничою партією. Вони ввійшли до складу РСДРП як територіальні організації. З'їзд розглянув умови об'єднання Бунду з РСДРП, висловившись проти організації пролетаріату за національними ознаками. На черговому з'їзді Бунду (серпень 1906 р.) умови об'єднання були прийняті, після чого він увійшов до РСДРП. УСДРП не була прийнята в РСДРП як організація дрібнобуржуазна, націоналістична. Вона добивалась об'єднання з РСДРП на федеративних засадах при умові визнання її єдиним представником українського пролетаріату в РСДРП.

Ці рішення з'їзду організаційно зміцнили партію і допомогли витравити останні залишки гуртківщини. Злиття, відзначав В. І. Ленін, повинно внести свіжий струмінь в роботу партії, величезною мірою посилити міць пролетаріату всіх народів Росії¹⁴. Тісне згуртування революційних сил робітничого класу Росії на принципах пролетарського інтернаціоналізму прискорювало майбутню перемогу над царизмом.

Переважання меншовиків на з'їзді позначилось і на формуванні центральних органів. До складу ЦК увійшли сім меншовиків і три більшовики. До складу редакції Центрального Органу були обрані тільки меншовики¹⁵.

Таким чином, з'їзд проголосив створення єдиної РСДРП в масштабах всієї країни. Проте це було формальне об'єднання більшовиків і меншовиків. На з'їзді проявилось ясне й чітке розмежування правого і лівого крила соціал-демократії. Більшовики і меншовики залишились на своїх ідейних позиціях, незгоди між ними не були ліквідовані. Боротьба на з'їзді розкрила перед партійними масами глибину принципових розходжень між більшовиками і меншовиками. Більшовики показували зразок стійкості і твердості у принципових питаннях і разом з тим вміння йти на тактичні угоди в ім'я єдності робітничого класу, революційно-визвольного руху. Матеріали з'їзду давали можливість членам партії і свідомим робітникам проаналізувати ідейні розбіжності, глибше зрозуміти революційну лінію В. І. Леніна. Ідейне розмежування допомогло згуртованому, революційно витриманому ядру більшовиків боротися за партійні і за широкі пролетарські маси, за гегемонію пролетаріату в революційному русі. «З меншовиками — відзначав згодом В. І. Ленін в праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», — ми в 1903—1912 роках бували по кілька років формально в єдиній с.-д партії, ніколи не припиняючи ідейної і політичної боротьби з ними, як з провідниками буржуазного впливу на пролетаріат і опортуністами»¹⁶.

Історичний досвід КПРС показує, що революційний, дійсно класовий характер партія може забезпечити тільки тоді, коли вона безкомпромісно, наполегливо, рішуче й систематично за будь-яких умов і обставин бореться з опортунізмом у своїх рядах.

С. Б. БУРАВЧЕНКОВА (Київ), Г. І. ГЕРЖОД (Київ)

¹² Там же, с. 535.

¹³ Ленін В. І. Доповідь про Об'єднаний з'їзд РСДРП.— Повне зібр. творів, т. 13, с. 44.

¹⁴ Там же, с. 57.

¹⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, с. 180.

¹⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 53.

ЯСКРАВА СТОРІНКА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Історія Львова. / Ред. кол.:
В. В. Секретарюк (відп. ред.),
А. В. Борзенко, М. В. Брик та ін.

Київ: Наук. думка, 1984. — 414 с.

Рецензована праця є доробком великого колективу співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР за участю вчених Львівського державного університету ім. Івана Франка та інших вищих навчальних закладів Львова, партійних і радянських працівників. Історія й культура Львова — одного з найбільших міст республіки — розкривається в ній у нерозривному зв'язку з історією українського, російського та інших народів нашої країни.

Книгу добре і дбайливо документовано. Автори ретельно опрацювали фактичний матеріал, опублікований у численних збірниках та історичних працях. Водночас вони ввели до наукового обігу немало архівних джерел, зокрема з надзвичайно багатих на них сховищ Львова. Вичерпно використано й археологічні джерела, що дало можливість аргументовано викласти найдавнішу історію території майбутнього столярного града Галицько-Волинського князівства.

Треба сказати, що допсемиїний період розвитку території міста подається в рецензованій праці як історія людей (племен і племінних об'єднань), які її населяли, а не, як це часто трапляється у подібних випадках, в плані послідовної зміни археологічних культур. З урахуванням останніх досягнень радянського джерелознавства розглянуто у ній і питання про заснування Львова, належним чином обгрунтовано його дату. Для цього було використано метод зіставлення літописних повідомлень середини XIII ст. із свідченнями пізніших хронік та подорожніх нотаток—Груневега, Альнпеха та Зиморовича. Будівництво міста слушно пов'язується із створенням системи оборонних споруд та захисних ліній у Галицько-Волинській Русі за Данила Романовича, коли в першій половині 50-х років XIII ст. були засновані Холм, Даннілів, Угровськ та інші міста-фортеці. Однак, на наш погляд, варто було б згадати також і не пов'язану ймовірність гіпотезу І. П. Крип'якевича, згідно з якою Львів засновано в 1247 р. на честь шлюбу сина Данила — Лева з угорською королювню Констанцією.

Розкриваючи історію Львова упродовж усього феодального періоду розвитку, автори висвітлюють процес формування його території, складання історичної топографії, хід забудови, зведення валів, стін, башт. Переконаливо зображено перетворення міста з оборонної фортеці на один з головних у Східній Європі ремісничо-торгових осередків та важливий культурний центр. Науковці не забули й про відтворення кар-

тини його зовнішнього вигляду у різні періоди, що слід віднести до позитивних рис праці.

Виклад історії Львова у давньоруську добу доведено, і це справедливо, до середини XIV ст. Нам уже доводилось відзначати, що прийнята більшістю істориків періодизація історичного процесу, за якою вторгнення орд Батия є межею, що відділяє цю добу від наступної, виглядає сьогодні вже застарілою. Процеси формування трьох братніх народностей на етнічному й культурному ґрунті народності давньоруської інтенсифікувалися саме з середини XIV ст., коли сталися якісні зміни у розвитку феодального способу виробництва й в основному вже відбудовувалося зруйноване ординськими поневолювачами господарство східних слов'ян. Завершуючи історію стародавнього Львова, автори слушно підкреслюють його значення як опорного пункту в боротьбі проти золотоординських гнобителів і захисті від агресії католицьких феодалів, що особливо активізувалися в XIII ст.

На матеріалі нечисленних, а часом до того ж і суперечливих документальних свідчень у монографії розкриваються передумови та обставини загарбання Галицької землі й Львова польськими феодалами. У відповідності з історичною правдою показано, що внаслідок політики іноземної колонізації, яку проводили поневолювачі, в місті вкоренився патриціат польського та німецького походження. На основі великої кількості документів авторами здійснено підрахунки чисельності населення феодального Львова в різні періоди, а також досліджено його національний склад і соціальне розшарування, що є вагомим внеском в історичну демографію. При цьому наочно розвінчується міф буржуазно-націоналістичної історіографії, що зображувала українське населення Львова класово монолітним. Натомість прослідковано поляризацію в складі останнього: виділення заможної верхівки і зубожіння трудового люду.

Рельєфно і яскраво висвітлюється в книзі розвиток економіки Львова, піднесення ремесел, промислів і торгівлі, що перетворили його в одне з найбільших і найбагатших міст на східнослов'янських землях. Дуже цінними є зроблені на підставі архівних джерел підрахунки кількості ремісників у Львові в першій половині XVII ст. Виявляється, різноманітними ремеслами займалася аж чверть населення міста — 6 тис. чол. Зауважимо, що подібні підрахунки здійснити дуже важко, оскільки для цього необхідна наявність систематичних і повних фондів актових джерел, подібних до зібрань Львова.

Велику увагу приділено в праці соціальній та визвольній боротьбі народних мас. І висвітлюється це питання неординарно. Складність названого сюжету безсумнівна,

адже соціальні вимоги трудящих, як правило, перепліталися з національними, часто були приховані релігійною оболонкою. Наочно показано, що незалежно від національності й віросповідання гноблена біднота не раз виступала проти багатіїв. Розкриваючи діяльність Ставропільського та інших братств у Львові, автори виділили її прогресивні риси, насамперед, налагодження зв'язків з Росією. Висвітлено участь львів'ян у визвольній війні 1648—1654 рр., їх прагнення до возз'єднання українських земель з російськими.

Одним з недоліків праці є занадто стислий обсяг розділів, присвячених історії феодального Львова. Не варто забувати, що нинішній неповторний обрис центральної частини міста створено в основному у феодальні часи, взяти хоча б площу «Ринок» з її прекрасним високохудожнім архітектурним ансамблем XVI—XVII ст. або шедеври львівського різьблення по дереву XVIII ст.

У другій частині праці — «Львів епохи капіталізму» — аргументовано доведено, що іноземне панування, зміна влади Польського королівства владою Австрійської імперії уповільнювали економічний і культурний розвиток міста. І все ж таки, хоч із запізненням, в ньому розвиваються буржуазні відносини, зароджується промисловість капіталістичного типу. Особливості генезису капіталізму на західноукраїнських землях наочно розкриваються на прикладі Львова. У відповідності з історичною дійсністю головну увагу приділено становищу народних мас, розгортанню суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях в цілому й у Львові зокрема. З дослідницьким хистом висвітлено внесок «Руської трійці» у боротьбу проти існуючих порядків, за зміцнення зв'язків з Росією, що виявлялося в розповсюдженні творів прогресивних російських письменників на Західній Україні.

Безсумнівною заслугою авторського колективу рецензованої праці є розкриття умов зародження і формування робітничого класу, поступового пробудження його свідомості, вступу на шлях боротьби за соціальне визволення і політичні права. У книжці не приховуються неоднозначність розвитку цього процесу, чималі труднощі на його шляху, розкривається складне плетиво соціальних і національних суперечностей, провокаційна діяльність угодовських буржуазних партій і течій, які розпалювали національну ворожнечу, прагнули відволікти робітників від політичної боротьби, силкуючись звести останню до вимог суто економічного характеру.

Формування пролетаріату на Західній Україні, зокрема його львівського загону, висвітлюється у рецензованій праці на тлі переростання капіталізму в імперіалізм. Простежуючи вплив російської революції 1905—1907 рр. на розгортання визвольної боротьби у краї, автори справедливо характеризують Львів як важливий осередок поширення революційних ідей на західноукраїнських землях. Докладно розповідається про розповсюдження творів В. І. Леніна, транспортування ленінської «Искры» через Львів, особисту участь в ньому І. Франка.

Розвиваючи цю тему, дослідники предметно і доказово показують, як поступово зростала свідомість робітників, як політичні вимоги посідали дедалі помітніше місце в їх боротьбі. Водночас констатується, що успіхи львівського і всього західноукраїнського пролетаріату у визвольному русі, незважаючи на його високу політичну активність, були досить скромними. Вчені слушно пояснюють це підривною діяльністю буржуазних партій.

Автори монографії виявили демократичні тенденції у розвитку культури міста на початку ХХ ст. На основі історичних джерел вони розкрили її класовий характер, поляризацію сил у галузях освіти, науки, мистецтва. Виявлено участь І. Франка та інших прогресивних діячів культури у революційному русі, що сприяло загостренню політичної спрямованості їх творів. Важливою позитивною рисою праці є розкриття культурного процесу в місті у зв'язку і взаємовпливах з культурним життям інших населених пунктів України й Росії.

У розділах, присвячених історії міста часів феодалізму й капіталізму, розвиток класової й національно-визвольної боротьби розкривається в тісному зв'язку з соціальними рухами, що відбувалися на українських землях і у Росії. Це стосується також і тих сторінок праці, де розповідається про культуру. Взагалі культурне життя Львова феодальної й капіталістичної доби подано в рецензованій монографії досить вдало. Оповідь будується на вдумливому, високопрофесійальному аналізі культурних явищ, процесів і пам'яток.

Як відомо, боротьба трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання у єдиній Українській Радянській державі досить повно висвітлена істориками. Автори рецензованої монографії істотно доповнили цю сторінку історії знайденими в архівах відомостями про участь у ній львів'ян. Цілком слушно відзначено, що головна заслуга в поширенні ідей Великого Жовтня у краї належала військовополоненим австро-угорської армії, які поверталися з революційної Росії на батьківщину, а також лівим соціал-демократичним групам та організаціям. Революційні події в Львові показано на широкому фоні класової боротьби багатонаціонального пролетаріату Австро-Угорщини. Після розвалу цієї «клаптевої» монархії місто опинилося у вирі політичних подій, пов'язаних з суперництвом польської та української буржуазії у Східній Галичині. Уміло відбираючи з історичного матеріалу найголовніше, автори зосереджують увагу на таких подіях, як створення Комуністичної партії Східної Галичини, перші кроки її діяльності по мобілізації трудящих на боротьбу проти імперіалістичної інтервенції з боку буржуазно-поміщицької Польщі, виникнення і підпільна робота Львівської Ради робітничих депутатів. Розповідаючи про страйкову боротьбу львівських робітників, автори підкреслюють її політичний аспект — протест проти окупаційного режиму та антирадянської політики польської буржуазії.

Обсяг рецензованої монографії не дав змоги її авторам викласти навіть у кон-

спективному плані весь той величезний матеріал про революційний рух львівського пролетаріату, що його нагороджено історичною наукою. Проте і в даному випадку вони досить вміло підійшли до відбору фактів. У центрі уваги — керівна роль комуністів, об'єднаних у Комуністичній партії Східної Галичини (з 1923 р. — Комуністичній партії Західної України), що входила до складу Комуністичної партії Польщі. Вичерпно, хоч і стисло показано інтернаціональний характер спільної боротьби українських і польських робітників Львова, виступів львів'ян на підтримку страйків залізничників країни, домбровських гірників, краківських машинобудівників. Висвітлено такий аспект діяльності Львівського міського і приміського окружкомів КПЗУ, як робота серед безробітних, молоді, селянства, у профспілкових організаціях. Велику увагу приділено посиленню політичного впливу партії на трудящих через легальні організації — «Сельроб», «Робітничий союз», товариства «Муза», «Мелодія», літературну групу «Горню». Водночас окремі принципи важливі сюжети революційної боротьби не дістали висвітлення на сторінках видання. Адже, як відомо, у місті перебували Центральний і Львівський міський комітети КПЗУ, але ніяких даних про їх роботу читач не знайде. Надзвичайно своєрідною формою революційної боротьби проти колонізаційної політики польських властей у першій половині 20-х років була діяльність підпільних українських вузів — університету і політехнічного інституту. Однак цьому питанню приділено лише невеликий абзац.

Майже конспективно викладено у книзі й події другої половини 30-х років. Автори спиняються лише на кількох темах — боротьба трудящих за звільнення політичних в'язнів, що її очолює «Головний амністійний комітет», робота Антифашистського конгресу діячів культури, який проходив у Львові 16—17 травня 1939 р., та діяльність комітету допомоги Іспанській республіці.

Питанню про економічне становище Львова у міжвоєнний період приділено півтори сторінки тексту. Цілком очевидно, що це дуже мало, щоб переконливо, на фактах, а не декларативно розкрити головну тезу: в умовах колоніальної політики окупаційних властей місто аж ніяк не перетворилося на центр фабрично-заводської промисловості. Крім того, наводячи дані про істотне збільшення міського населення (у 1921 р. — 250 тис., в 1939 р. — 340 тис. чол.), автори не пояснюють причин цього явища, хоч цілком зрозуміло, що населення зростало не за рахунок індустріального пролетаріату.

На великому матеріалі у книзі показано, що в 20 — 30-х роках місто залишалось культурним центром західноукраїнських земель і, незважаючи на реакційну політику окупаційних властей, прогресивні львівські літератори й митці багато зробили для духовного розвитку народу. Автори переконливо викривають намагання властей полонізувати місцеве населення, позбавити його можливостей навчатися рідною мовою,

вільно розвивати своє мистецтво, літературу, науку. Зокрема, процитовано надзвичайно красномовний у своїй зухвалій відвертості циркуляр міністра освіти С. Грабського, в якому, наприклад, сказано, що «метою польської політики в Західній Україні не може бути розвиток української національної культури», бо він призведе, мовляв, «до національно-політичного сепаратизму» (с. 215—216).

Однак слід при цьому сказати, що, висвітлюючи культурне будівництво у довоєнному Львові, автори не залучили належних статистичних даних. Наведені ними окремі цифрові матеріали не дають достатнього уявлення про динаміку культурного процесу, а інколи навіть наشتовкують на запитання, що залишаються без відповіді. Наприклад, якщо зіставити подані в різних місцях книги дані переписів населення за 1921 р. і 1931 р., виходить, що кількість неписьмених серед українського населення зменшилася втричі — з 27,4 до 9,3% (с. 192, 216). І це в умовах, коли власті зовсім не дбали про це, а щодо українського населення взагалі тримали курс на згортання навчальних закладів з викладанням рідною мовою. Очевидно, при цьому наводяться, хоч і не зіставляються, непорівнянні дані.

У повному узгодженні з історичною правдою автори відзначають, що окупаційні власті проводили політику полонізації українського населення. І при цьому без будь-яких застережень використовуються дані офіційної статистики, в тому числі фальсифіковані нею відомості про національний склад населення. Зокрема, на с. 216 відзначено, що за переписом 1921 р. у Львові було 27,3 тис. чол. українського населення. Порівнюючи цю цифру з наведеними вище даними про загальну його кількість в той же період, можна зробити помилковий висновок щодо національного складу жителів міста. Без коментарів на цій же сторінці наводяться й інші дані, які, звичайно ж, спростовують такий висновок. Відзначено, наприклад, що у 1931 р. українці з початковою освітою становили дві третини жителів міста (67%), з середньою — 10%, а з вищою — 3%. Ці дані ілюструють не тільки вибірковість ступенів освіти за національною ознакою, на що автори звертають увагу читача, а й досить переконливо показують, що українське населення у Львові становило більшість.

Майже половину обсягу книги відведено Львову радянському. В ній підкреслюється, що 22 вересня 1939 р. є переломною датою в історії міста. Під зорею Радянської влади політичний і культурний центр західноукраїнських земель почав розвиватися прискореними темпами. Досить докладно, із залученням значної кількості нових архівних джерел у рецензованій монографії висвітлено соціалістичні перетворення в економіці і культурі Львова. Автори наголошують на тому, що вони відбувалися в обстановці жорстокої боротьби проти решток експлуататорських класів, клерикалів, буржуазних націоналістів. Наведено нові узагальнюючі дані про діяльність міської партійної організації по інтернаціональному

вихованню народних мас, формуванню у них марксистсько-ленінського світогляду. Широко показано її боротьбу проти безробіття, роботу по налагодженню виробничих зв'язків націоналізованих підприємств Львова з підприємствами Києва, Москви, Ленінграда та інших промислових центрів Радянського Союзу. Висвітлюючи зародження і поширення соціалістичного змагання між трудовими колективами Львова та інших міст, допомогу трудящих братніх республік у розвитку його економіки й культури, автори використали здобутки української радянської історіографії.

Подіям Великої Вітчизняної війни у монографії присвячено окремих розділ. Автори ретельно відібрали найбільш красномовні узагальнюючі факти з нагромадженого історичною наукою матеріалу, а також ввели до наукового обігу досить багато нових архівних даних. Зокрема, наведено цікаві відомості про бойову діяльність антифашистської організації «Народна гвардія імені Івана Франка», яка утворилася шляхом об'єднання підпільних груп восени 1942 р., а також про окупаційну політику гітлерівських властей, які дали місту німецьку назву «Лемберг» і збиралися зовсім знищити його слов'янське населення.

Висвітлюючи визволення Львова Червоною Армією і початок відбудови народного господарства, автори підкреслюють величезні масштаби допомоги, яку львів'яни одержували від усіх радянських республік. В рецензованій монографії переконливо аргументується найголовніша особливість післявоєнної відбудови міського господарства — її тісний зв'язок з соціалістичними перетвореннями, яким перешкодила війна, і зокрема, з прискороною індустріалізацією. Завдання перетворити Львів на великий індустріальний центр Радянської України було передбачене Законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. І воно було блискуче виконане. Якщо в цілому по УРСР наприкінці першої післявоєнної п'ятирічки валова продукція всієї промисловості лише досягла довоєнного рівня виробництва, то по Львову вона перевищила його більш як у 5 разів. Порівнюючи темпи індустріального розвитку за тривалий період, автори підкреслюють, що в 1980 р. промислове виробництво УРСР зросло проти довоєнного періоду в 14 разів, а міста Львова — у 110 разів. Переважаючі темпи розвитку промисловості забезпечили за Львовом значення великого економічного центру республіки, особливо в галузі машино- і приладобудування.

На сторінках монографії, присвячених сучасному Львову, показано, що місто стало полігоном передового досвіду. Під керівництвом партійних організацій вдосконалювалися методи господарювання, опрацьовувалися заходи по підвищенню ефективності суспільного виробництва. Львів'яни були ініціаторами створення фірм та випробування на промислових підприємствах економічної реформи, запровадження планів економічного і соціального розвитку, комплексної системи управління якістю продукції, соціалістичного змагання під деві-

зом «Працювати без відстаючих!», програми скорочення ручної праці, комплексної системи використання вагонів та багатьох інших ініціатив. Львівські трудові колективи були першими серед тих, хто в порядку соціально-економічного експерименту перейшов на п'ятиденний робочий тиждень. У книзі підкреслено, що колективи міста підтримують тісні виробничі зв'язки з сотнями підприємств усіх радянських республік.

В умовах удосконалення соціалізму, як це добре показано в рецензованій праці, прискореними темпами розвиваються всі сфери соціальних відносин, політична організація суспільства. В лавах Львівської міської партійної організації нині об'єднуються близько 60 тис. членів і кандидатів у члени КПРС. Це — велика сила, яка здійснює партійно-політичний вплив на всі сторони господарської діяльності і суспільно-політичного життя в місті. Трудящі Львова натхненно працюють над виконанням плану соціально-економічного розвитку на період до 2010 р., затвердженого міськкомом партії та міськвиконкомом. Яскравою розповіддю про нього й завершується рецензована монографія.

Попередні праці з історії Львова вийшли понад чверть століття тому і давно стали бібліографічною рідкістю. В рецензованій монографії враховано нові дані історичної науки і дано узагальнену картину величезних здобутків львів'ян у розвитку економіки і культури за останні десятиріччя, досягнутих в братній сім'ї народів СРСР. Незважаючи на відзначені недоліки, книга заслуговує високої оцінки. Без сумніву, вона стане у пригоді як фахівцям, так і широкому колу читачів.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ),

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

НЕОКОЛОΝІАЛІЗМ ПРОТИ ПРОГРЕСІВНИХ СИЛ

Троїцкий Е. С.

Идеологическая стратегия
неоколониализма.

Киев: Политиздат Украины, 1985. — 224 с.

Сучасна національно-визвольна боротьба народів молодих держав, що розвиваються — важлива складова частина світового революційного процесу. Це — боротьба за суспільний прогрес, зміщення незалежності, соціалістичну орієнтацію розвитку, за встановлення контролю над власними виробничими ресурсами. І водночас вона є істотним фактором ослаблення капіталістичної системи.

Проте імперіалізм не змирився із втраченою своєю панування, він намагається не давати можливості країнам, що визволилися, вийти з орбіти капіталізму та економічної залежності. Цим задумам визначається неоколоніалістська політика імперіалі-

му — продовжувати експлуатацію цих країн, контролювати їх економічне і політичне життя. Правлячі кола розвинутих капіталістичних країн роблять ставку на пропаганду антикомунізму в країнах, що визволилися, фальсифікацію проблем національно-визвольної боротьби. Тому набуває великої політичної актуальності і викликає науковий інтерес аргументована, наступальна відсіч псевдотеоріям, створеним апологетами сучасного неокolonіалізму і поширюваними засобами інформації розвинутих капіталістичних країн. Значення викриття сучасних неокolonіалістських концепцій, антикомуністичних доктрин, спрямованих проти прогресивних сил країн, що визволилися, підкреслюється в цілому ряді документів комуністичних і робітничих партій.

Цим питанням присвячена і монографія Є. С. Троїцького «Идеологическая стратегия неокolonіализма», що рецензується. У книзі показано боротьбу різних класів навколо питання про вибір орієнтації дальшого розвитку країн, що визволилися, розкриваються способи й методи ідеологічних диверсій неокolonіалізму, показано неспроможність реакційних концепцій, спрямованих проти національно-демократичних революцій, теорії і практики соціалістичної орієнтації розвитку.

Науковою основою критичного аналізу неокolonіалістських теорій є марксизм-ленінізм. Причому важливо комплексно використовувати марксистсько-ленінські методологічні принципи для викриття сучасних неокolonіалістських концепцій. Оскільки лише сукупність критеріїв дає можливість цілісно підійти до характеристики соціальних теорій, з'ясувати в них спільне й особливе, забезпечити активне, аргументоване спростування антикомунізму.

У науковій літературі ще не зовсім цілісно використовуються методологічні принципи критики ідеології неокolonіалізму. Їх комплексне застосування — одне з достоїнств рецензованої праці. В ній послідовно й конкретно розкриваються принципи критичного аналізу ідеології диктату й грабежу, урахування змісту сучасної епохи, класовий підхід до вивчення неокolonіалістських теорій у розвитку, з урахуванням прагнення стратегів сучасного імперіалізму пристосуватися до обстановки. Передумовами викриття багатьох реакційних концепцій є дотримання принципу зіставлення слова і діла, опора на марксистсько-ленінське вчення про нації, національні відносини та ін (с. 10—25).

Марксистсько-ленінський принцип конкретного вивчення суспільних явищ вимагає диференційованого підходу до критики різних буржуазних, у тому числі неокolonіалістських концепцій.

Виходячи з цього положення і завдання по вивченню конкретного матеріалу, в рецензованій монографії виділяються два основні напрями серед ідеологів сучасного неокolonіалізму. Представники першого напрямку виступають з відкрито антикомуністичних, реакційних позицій. Це, зокрема, характерно для провідників ідейно-політичної стратегії нинішньої адміністрації США. Ставка на повернення до колоніально-імперських амбіцій, спробн ви-

правдати курс на перетворення США у світового жандарма, широке використання міфа про «радянську воєнну загрозу», посилення апологетики концепції «вільного підприємництва», відкрита підтримка расистського режиму в ЮАР, і, нарешті, прийняття на озброєння концепції «міжнародного тероризму», — все це підтверджує справедливості висновків червеного (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС про те, що імперіалістична реакція веде безпрецедентну за своїми масштабами і шаленістю психологічну війну¹.

Другий напрям відображає інтереси реформістських, помірковано-консервативних кіл. Він спирається на теорії «єдиного індустріального» суспільства, «стадій економічного зростання», «конвергенції», «третього шляху», «модернізації» та інші концепції, суть яких багато в чому зводиться до заперечення істотних відмінностей між капіталізмом і соціалізмом, а деякі використовуються як проти соціалістичного світу, так і проти національно-визвольної боротьби (с. 24).

З урахуванням цих положень у рецензованій монографії викривається концепція «міжнародного тероризму» як одна з найтипівіших теорій, що висунута у 80-х роках реакційними колами імперіалізму США і деяких інших держав. Неспроможність реформістських, помірковано-консервативних концепцій у монографії розкривається в основному на прикладі викриття теорії «модернізації». Особливе місце відводиться диференційованому критичному аналізу деяких аспектів ідеологічної експансії соціал-демократії у країнах, що визволилися.

Західноєвропейська соціал-демократія намагається посилити свій вплив на ряд національно-реформістських партій в Азії і Африці. Під певним впливом Соціалістичного Союзу в 1981 р. був створений Африканський соціалістичний інтернаціонал (АСІ). У книзі говориться про роль Соціалістичного інтернаціоналу в ідеологічній боротьбі за шляхи розвитку країн, що визволилися. У зв'язку з цим розглядаються у порівняльному плані ідеї «демократичного соціалізму» в їх західній інтерпретації з націонал-реформістськими концепціями соціалізму, поширеному в країнах, що визволилися.

Крах колоніальної системи, дальше поглиблення антиімперіалістичної боротьби та інші позитивні зрушення, що відбуваються в Африці, — це один з результатів поширення там марксистсько-ленінського вчення. В цілому ряді країн науковий соціалізм поступово стає дедалі впливовішою силою. Це виявляється в зростанні чисельності і ролі комуністичних та ряду інших революційних партій, в активізації робітничого руху, посиленні критики капіталізму, неокolonіалістських і місцевих реакційних концепцій широкими колами прогресивної громадськості, у зростанні міжнародного авторитету реального соціалізму.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня. — К., 1983, с. 65.

Сучасний антикомунізм посилено прагне поставити під сумнів можливість застосування ідей марксизму-ленінізму до умов країн, що визволилися. У монографії на основі критичного аналізу теоретичних побудов ідеологів неоколоніалізму характеризуються різні буржуазні соціально-політичні теорії, спрямовані проти марксизму-ленінізму. При аналізі цих концепцій виділяється те спільне, що дає змогу побачити у сукупності їх ворожу суть, непримиренність до них дійсно наукової революційної теорії, соціального прогресу народів, що визволилися.

Спроба підірвати згуртованість країн, що визволилися, є одним з головних напрямів в економічній, соціально-політичній та ідеологічній стратегії імперіалізму в молодих державах. Причому нападки імперіалізму проти згуртованості прогресивних сил зростають. «У доповіді Центру стратегічних і міжнародних досліджень Джорджтаунського університету (США) зазначалося, що зростаюча політична солідарність «третього світу» може призвести до перегляду стратегічних принципів і систем озброєння США, позбавивши їхні збройні сили стратегічної глибини, яку вони мають у даний час» (с. 135).

Як відмічає автор, викриттю антиімперіалістичних сил служить величезна пропагандистська машина, яка має в своєму розпорядженні велику кількість кваліфікованих спеціалістів, потужну і розгалужену систему засобів інформації, великі грошові засоби; вона органічно зв'язана з розвідувальними органами імперіалістичних держав. Проти революційної єдності використовується увесь спектр сучасних буржуазних і дрібно-

буржуазних концепцій і доктрин від крайньо правих — неофашистських, расистських — до праворевізіоністських і лівоекстремістських.

У рецензованій праці підкреслено, що для роз'єднання революційних сил неоколонізатори використовують націоналістичні теорії колонізаторів — «поділяй і володарюй», застосовують деякі висновки буржуазної соціології расових і національних відносин.

Заслугою рецензованої книги є те, що в ній розкрито політичну шкідливість і необґрунтованість неоколоніалістських фальсифікацій союзу країн соціалізму і національно-визвольного руху. На конкретному фактичному матеріалі показано, що могутнім оплотом у подоланні труднощів при зміцненні незалежності країн, що розвиваються, є підтримка, яку подають їм народи країн соціалістичної співдружності.

Рецензована праця не позбавлена і деяких недоліків. Так, у ній можна було б спеціально охарактеризувати соціальну сутність і особливості місцевих реакційних концепцій, які імперіалізм використовує для своїх цілей. Проблема впливу релігії, зокрема ісламу, на вибір шляхів розвитку молодих держав, на наш погляд, заслуговує на більш ґрунтовний аналіз.

В цілому ця праця є значним вкладом у викриття неоколоніалістських концепцій, у розроблення методологічних принципів аналізу сучасного антикомунізму. Вона розрахована на пропангандистів, лекторів, викладачів і студентів вузів, читачів, що цікавляться питаннями ідеологічної боротьби.

О. І. ЛУТЧЕНКО (Москва)

У ВСЕСОЮЗНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

28—29 листопада 1985 р. у Львові відбувся V Всесоюзний семінар з історичної демографії, організований Науковою радою з історичної демографії та історичної географії АН СРСР, Інститутом історії АН УРСР та Інститутом суспільних наук АН УРСР. В його роботі взяли участь близько 100 вчених—демографів, істориків, економістів, біологів, філософів.

Пленарне засідання відкрив голова оргкомітету, чл.-кор. АН СРСР Ю. О. Поляков (Москва). З доповіддю «Розвиток населення і трудових ресурсів західних областей Української РСР в епоху соціалізму» виступив секретар Львівського обкому Компартії України Д. А. Яремчук. Про питання взаємозв'язку демографічних процесів із змінами у соціально-класовій структурі населення, що розглядатимуться в колективній праці «Історія класів і соціальних груп Української РСР», над якою працюють співробітники Інституту історії АН УРСР, розповів д-р іст. наук, проф. Ю. О. Курносів (Київ). З доповідями також виступили д-р іст. наук Д. К. Шелестов (Москва) — «Народонаселення як категорія суспільно-історичного розвитку», канд. іст. наук А. Л. Перковський (Київ) — «Формування демографічної думки на Україні в XVIII—на початку XIX ст.».

На семінарі працювали дві секції: «Історична демографія дорадянського суспільства» та «Історична демографія радянського суспільства». Було обговорено актуальні теоретичні проблеми методики вивчення й прогнозування демографічних процесів, вироблення й здійснення демографічної політики Радянської держави. Учасники семінару розглянули сучасні процеси розвитку народонаселення в СРСР. Зміни в статеві-віковій та етнічній структурі робітничого класу і селянства, вплив науково-технічного прогресу й соціальної політики на проблему трудових ресурсів (за матеріалами різних регіонів країни) — ці теми проаналізували д-р іст. наук В. В. Алексєєв (Новосибірськ), кандидати іст. наук О. М. Вербицька (Москва), Ф. С. Манієв (Баку), Л. Д. Вітрук, В. М. Міщенко, А. В. Орлов (всі—Київ), канд. економ. наук С. М. Злупко та канд. іст. наук О. І. Луцький (обидва—Львів). У виступах д-ра іст. наук, проф. А. В. Лихолата (Київ), д-ра економ. наук П. П. Звідриньша (Рига), д-ра іст. наук В. С. Зеленчука та І. В. Табак (Кишинів), канд. іст. наук Ю. К. Круміньша (Рига),

канд. економ. наук Л. В. Чуйко (Київ) основну увагу було приділено дослідженню історичних коренів сучасної демографічної ситуації, взаємозв'язку демографічних процесів з розвитком національних відносин. Класова, соціально-професійна та статево-вікова структура різних категорій населення в перші роки Радянської влади — ці питання висвітлили кандидати іст. наук Н. А. Араловець, В. Б. Жиромська, Ю. В. Мухачов (всі — Москва). Канд. іст. наук А. К. Соколов (Москва) у своєму виступі вказав на необхідність введення курсу історичної демографії в програми вищих та середніх спеціальних навчальних закладів.

Певний інтерес викликали повідомлення кандидатів іст. наук Л. І. Крушельницької та Л. Г. Мацкевича (обоє — Львів) з окремих проблем палеографії, а також доповідь канд. біолог. наук П. В. Василика (Київ) про структуру великих циклів історико-демографічного розвитку. Д-ри іст. наук В. М. Кабузан (Москва), Б. М. Миронов (Ленінград) та Н. А. Міненко (Новосибірськ) розглянули окремі джерелознавчі та історіографічні аспекти демографічної ситуації в Росії у XVIII—на початку XX ст. Д-р іст. наук Ю. Л. Безсмертний (Москва) критично проаналізував сучасний стан буржуазної історичної демографії західноєвропейського середньовіччя. Проблеми демографії міст України XVI—XVIII ст. висвітлювала канд. іст. наук Г. К. Швидько (Дніпропетровськ), а питання про російську трудову еміграцію в США наприкінці XIX—початку XX ст. — канд. іст. наук М. Л. Тудоряну (Кишинів). Повідомлення д-рів іст. наук Д. І. Ісмаїл-Заде (Москва) та Х. Е. Паллі (Таллін), кандидатів іст. наук М. М. Драка (Львів), С. К. Ківімяе (Таллін), Г. К. Кожолянка (Чернівці) та інших були присвячені історії народонаселення західноукраїнських земель, Прибалтики та ін.

На заключному пленарному засіданні виступили д-ри іст. наук Я. Є. Водарський (Москва) та П. П. Толочко (Київ), які спинилися на окремих питаннях взаємозв'язку історичної демографії з палеоекономікою та регіональною історією. Підсумки роботи семінару підбив чл.-кор. АН СРСР Ю. О. Поляков.

Високо оцінюючи результати наукових досліджень радянських учених у галузі історичної демографії, учасники цього семінару вказали на наявність ряду спірних і нерозв'язаних питань, недостатню вивченість багатьох конкретно-історичних тем.

Визнано за доцільне створити при республіканських наукових центрах секції Наукової ради з історичної демографії та історичної географії, ввести курс історичної демографії в учбові програми історичних та економічних факультетів вузів. Науковій раді АН СРСР з історичної демографії та історичної географії запропоновано визначити

коло проблем, які слід розробляти в першу чергу — згідно з рішеннями XXVII з'їзду КПРС. Вони обговорюватимуться на черговій Всесоюзній конференції з історичної демографії, яка має відбутися у 1988 р.

Я. П. ГРИЦАК (Львів),
О. І. ЛУЦЬКИЙ (Львів)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. А. СМОЛІЄМ

27 грудня 1985 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР В. А. Смолієм на тему: «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.)».

Офіційні опоненти д-р іст. наук, проф. В. І. Буганов (Інститут історії СРСР АН СРСР), д-р іст. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Інститут історії АН УРСР), д-р іст. наук, проф. І. Г. Шульга (Вінницький педінститут) відзначили високий науково-теоретичний рівень дисертації.

У відзивах на дисертацію й автореферат, які надіслали Інститут історії СРСР АН СРСР (д-ри іст. наук О. О. Преображенський, Л. М. Пушкар'єв, О. С. Авет'ян), Інститут слов'янознавства та балканістики АН СРСР (д-р іст. наук, проф. О. Ф. Смірнов), Московський держуніверситет ім. М. В. Ломоносова (д-р іст. наук, проф. П. П. Єпіфанов), Ленінградський держуніверситет ім. А. О. Жданова (д-р іст. наук, проф., заслужений діяч науки РРФСР В. В. Мавродін), Універси-

тет дружби народів ім. Патріса Лумумби (д-р іст. наук, проф. О. В. Чистякова), Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка (д-р іст. наук, проф. Л. Г. Мельник), Інститут історії АН БРСР (д-р іст. наук, проф. В. І. Мелешко), Інститут суспільних наук АН УРСР (д-р іст. наук Я. Д. Ісаевич і канд. іст. наук Ф. І. Стеблій), Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (д-р іст. наук П. В. Михайлина), Івано-Франківський держпедінститут ім. В. Стефаника (д-р іст. наук, проф. В. В. Грабовецький), підкреслюється, що В. А. Смолій вніс значний вклад у дослідження проблеми світогляду середньовічного селянства України. Автор простежив трансформацію поглядів представників селян та рядового козацтва на такі важливі питання, як формування феодального землеволодіння, соціальну політику царських і гетьмансько-старшинських органів влади.

Спеціалізована рада одностайно ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. А. Смолю вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

18 грудня 1985 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула й схвалила теми таких кандидатських дисертацій та монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Карадимов В. В. (Одеса) — Більшовицька преса в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (грудень 1917 — 1920 рр.).

Кулібачук В. В. (Київ) — РКП(б) — організатор участі трудящих Сибіру в розгromі білополяків і Врангеля.

Крикунов В. Г. (Харків) — Діяльність

Центрального болгарського бюро ЦК КП(б)У (1924—1937 рр.).

Кругляков С. І. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по патріотичному і інтернаціональному вихованню воїнів Червоної Армії в 1929—1941 роках. (На матеріалах Київського, Харківського і Одеського військових округів).

Кутній С. І. (Київ) — Роль партійно-радянської преси у вирішенні завдань культурного будівництва на Україні (1921—1925 рр.).

Ницой А. А. (Кіровоград) — Компартия України в боротьбі за розгортання внутріпартійної демократії між XIV—XVII з'їздами ВКП(б).

Правдивець П. В. (Київ) — Діяльність

парторганізацій і політорганів по розвитку соціалістичного змагання в Червоній Армії (1929—1937 рр.). (На матеріалах частин, дислокованих на території УРСР).

Тиндік М. В. (Харків) — Партиїно-радянська преса України в боротьбі за зміцнення соціалістичної законності і правопорядку (1921—1936 рр.).

Циганок М. Г. (Київ) — Партиїне керівництво культурно-освітньою роботою (1921—1941 рр.). (На матеріалах парторганізації України).

Нестеров С. Г. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по мобілізації військових моряків на розгром німецько-фашистських загарбників у ході боїв за Україну (1941—1944 рр.).

Крюков В. Л. (Київ) — Керівництво КППС діяльності органів внутрішніх справ у ході відбудови і дальшого розвитку народного господарства (1946—1950 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Пилипенко Л. В. (Київ) — Діяльність партійних організацій по здійсненню соціальної політики в ході відбудови і дальшого розвитку народного господарства УРСР (1943—1950 рр.).

Аліфіренко В. С. (Дніпропетровськ) — Партиїне керівництво роботою профспілок і господарських органів по поширенню передового виробничого і науково-технічного досвіду (1976—1980 рр.). (На матеріалах парторганізації промисловості Придніпров'я).

Бойченко Л. Д. (Полтава) — Інтернаціональне виховання трудящих у ході будівництва газопроводу «Союз»: Досвід партійних організацій.

Боровська І. М. (Київ) — Діяльність КППС по комуністичному вихованню колгоспного селянства (1966—1975 рр.). (З досвіду парторганізації України).

Грибоедов С. В. (Київ) — Діяльність місцевих партійних організацій і політорганів Збройних Сил СРСР у військово-патріотичному вихованні молоді в 1976—1980 роках. (На матеріалах України).

Дерезяно А. М. (Харків) — Діяльність Компартії України по інтернаціональному і патріотичному вихованню робітничого класу (1976—1985 рр.).

Іванова Г. М. (Дніпропетровськ) — Діяльність парторганізації України по подоланню соціальних відмінностей між трудівниками аграрної й індустріальної праці (1976—1985 рр.).

Казаків Ю. П. (Одеса) — Партиїне керівництво вдосконаленням господарського механізму в машинобудівній промисловості України (1976 — 1985 рр.).

Козловська О. М. (Львів) — Діяльність КППС по посиленню трудового виховання колгоспного селянства (1971—1980 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Малиновський В. Г. (Одеса) — Діяльність парторганізацій по розвитку трудової активності трудівників морського транспорту Чорноморсько-Азовського басейну в 1976—1985 рр.

Марчук В. В. (Київ) — Діяльність КППС по впровадженню принципів інтернаціоналізму в кадровій політиці (1976—1985 рр.). (З досвіду Компартії України).

Неживенко І. І. (Київ) — Роль партиїно-

радянської преси України в інтенсифікації економіки (1981—1985 рр.).

Нездоймінов С. Г. (Одеса) — Підвищення ролі народних музеїв в патріотичному і інтернаціональному вихованні молоді (1966—1975 рр.). (Досвід парторганізації України).

Петровський В. В. (Харків) — Партиїне керівництво підготовкою і вихованням науково-педагогічних кадрів у вищій школі України в 1976—1985 рр.

Подолько М. Н. (Київ) — Партиїне керівництво соціалістичним змаганням працівників сільського господарства України (1981—1985 рр.).

Подопригорова Т. Д. (Київ) — Діяльність парторганізації України по розвитку соціальної активності молодих спеціалістів (1981—1985 рр.).

Семеренко П. П. (Тернопіль) — Діяльність парторганізації України по впровадженню досягнень науки і техніки на підприємствах агропромислового комплексу (1981—1985 рр.).

Сидоренко Ю. М. (Київ) — Партиїне керівництво підготовкою кадрів для агропрому (1976 — 1985 рр.). (На матеріалах України).

Тимошенко В. В. (Київ) — Пропаганда і впровадження партійними організаціями України норм соціалістичного способу життя серед робітничої молоді (1976—1980 рр.).

Фіров П. Т. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підготовці інженерних кадрів для народного господарства (1971—1980 рр.).

Футало І. Г. (Київ) — Роль преси в політичному інформуванні трудящих (1981—1985 рр.). (Досвід парторганізації України).

Хлонь М. М. (Київ) — Роль партиїно-радянської преси в пропаганді пам'яток історії і культури (1976—1985 рр.). (На матеріалах України).

Шкудун П. А. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню продуктивності праці в промисловому будівництві (1976—1985 рр.).

Шуть А. А. (Київ) — Роль партиїно-радянської преси України в розгортанні соціалістичного змагання серед трудівників сільського господарства (1981—1985 рр.).

Яковенко В. В. (Київ) — Партиїне керівництво реалізацією цільових комплексних програм (1981—1985 рр.). (На матеріалах України).

Яременко М. Ф. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку цукрової промисловості на Україні (1976—1985 рр.).

Давидовський А. Ф. (Київ) — Партиїне керівництво інтернаціональним і патріотичним вихованням шкільної молоді на Україні (1981—1985 рр.).

Кириленко І. М. (Київ) — Партиїне керівництво ідейним вихованням робітничої молоді на Україні (1981—1985 рр.).

Афонін Є. І. (Київ) — Партиїне керівництво вдосконаленням діяльності культосвітніх установ України в 1976—1980 рр.

Гаврилова Л. І. (Київ) — Діяльність партійних комітетів України по дальшому вдосконаленню марксистсько-ленінської освіти комуністів в 1981—1985 рр.

Голійчук І. В. (Київ) — Діяльність пар-

тійних організацій України по вдосконаленню політичної освіти трудящих (1981—1985 рр.).

Грач Л. І. (Київ) — Партиєне керівництво підвищенням ідейно-теоретичного загартування керівних господарських кадрів (1981—1985 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Двірна Є. П. (Київ) — Регулювання зростання партійних рядів сільських парторганізацій України і виховання молодих комуністів (1971—1980 рр.).

Заїка В. М. (Чернігів) — Партиєне керівництво підвищенням ролі місцевих Рад народних депутатів у господарському будівництві України в 1976—1985 рр.

Жиленков В. І. (Київ) — Діяльність КПРС по добору, розстановці і підготовці кадрів місцевих Рад народних депутатів (1975—1985 рр.). (На матеріалах партійних організацій Української РСР).

Едамов М. В. (Київ) — Вдосконалення форм і методів партійного керівництва комсомольськими організаціями промислових підприємств України (1976—1985 рр.).

Ляхов О. В. (Київ) — Діяльність партійних організацій по підвищенню ідейно-теоретичного рівня керівних кадрів у 1976—1980 рр. (З досвіду Компартії України).

Могильний А. П. (Київ) — Методологічна функція категорій партійного будівництва в дослідженні керівної ролі КПРС.

Попович А. І. (Київ) — Вдосконалення контрпропагандистської роботи партійних організацій України (1981—1985 рр.).

Ромашков О. І. (Київ) — Комсомол — активний помічник партії у вдосконаленні марксистсько-ленінської освіти молоді в 1976—1980 рр. (На матеріалах України).

Топольськова Л. Я. (Київ) — Діяльність парторганізацій України по ідейно-теоретичному загартуванню комуністів (1976—1980 рр.).

Руденко В. К. (Київ) — Вдосконалення системи підвищення кваліфікації партійних кадрів (1981—1985 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Ходаковський В. Ф. (Київ) — Партиєне керівництво розвитком професійної орієнтації учнів сільських загальноосвітніх шкіл (1976—1985 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Житков О. А. (Київ) — Боротьба більшовиків України за зміцнення союзу робітничого класу і селянства в період Жовтня і захисту його завоювань: Історіографія проблеми.

Ковтун В. В. (Дніпропетровськ) — Матеріали з'їзду ВЛКСМ як джерело вивчення історії комсомолу в 60-ті — 80-ті роки.

Коломієць Ю. М. (Харків) — Критика в радянській історичній літературі буржуазних перекуреннь діяльності партії більшовиків в період Жовтня.

Кривошея В. В. (Київ) — Діяльність більшовицьких організацій України по ідейно-політичному вихованню трудящих (1903 — лютий 1917 рр.): Історіографія проблеми.

Марчук Л. А. (Дніпропетровськ) — Критика фальсифікацій діяльності КПРС по соціальному розвитку села: На матеріалах французької буржуазної історіографії.

Мелкозеров О. М. (Полтава) — Організаторська і військово-політична діяльність Г. І. Петровського по захисту завоювань Жовтня.

Мельничук К. С. (Київ) — Громадсько-політична діяльність Істпартів України (1921—1938 рр.).

Миловидова Є. В. (Харків) — Діяльність КПРС по трудовому вихованню молоді в 1960—1985 рр.: Історіографія проблеми.

Плюта В. Ф. (Дніпропетровськ) — Ідеологічна діяльність КП(б)У в роки перших п'ятирічок: Історіографія проблеми.

Федорук Т. В. (Київ) — Партиєне керівництво комсомолом України (60-ті — 80-ті роки): Історіографія проблеми.

МОНОГРАФІЇ

Крижановський В. П. (Київ) — Парламентська тактика більшовиків: Історіографія проблеми.

Камчугова І. Д. (Кривий Ріг) — Партиєно-радянська преса в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови основ соціалізму в СРСР. (На матеріалах Компартії України).

Овсій І. О. (Київ) — Діяльність Компартії України по добору, розстановці й вихованню партійних кадрів в 1921—1941 рр.

Волков Г. В. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по забезпеченню єдності фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни.

Лозицький В. С. (Київ) — Голос партії, слово правди: Роль засобів масової інформації і пропаганди в організаторській і ідейно-політичній роботі Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни.

Стецькевич В. В. (Кривий Ріг) — На чолі з партією: Історіографія військово-організаторської діяльності Компартії України. 1941—1945 рр.

Хохлов В. Г. (Одеса) — Комуністична партія — натхненник і організатор великої народної турботи про дітей в роки Великої Вітчизняної війни.

Богомаз К. Є. (Дніпродзержинськ) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі громадських організацій в інтенсифікації промислового виробництва (1971—1985 рр.).

Бугуйчук В. В. (Дніпропетровськ) — Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню соціалістичної законності і правопорядку (1966—1985 рр.).

Дигтяр П. А. (Київ) — Партиєне керівництво вдосконаленням управління науково-технічним прогресом в 1971—1985 рр. (На матеріалах України).

Трофанчук Г. І. (Київ) — Діяльність КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу в сільському господарстві (1971—1985 рр.). (Досвід парторганізацій України).

Турменко І. І. (Київ) — Діяльність КПРС по підвищенню соціальної ролі загальноосвітньої школи в 1971—1985 рр. (З досвіду Компартії України).

Нагорна Н. К. (Житомир) — Діяльність парторганізацій України по вихованню соціалістичної дисципліни, праці молоді (1975—1985 рр.).

Кузьменко М. М. (Донецьк) — Комсомол України в боротьбі за розвиток вугільної промисловості (1921—1941 рр.).

Карабанов М. М. (Київ) — Поліпшення складу партійних рядів і підвищення авангардної ролі комуністів у виробничих колективах. (Досвід Компартії України. 1966—1986 рр.).

Вашкевич В. М. (Миколаїв) — Комуністична партія — організатор економічної перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.: Історіографія проблеми.

Колесник В. Ф. (Київ) — У боротьбі за побудову соціалізму: Діяльність Компартії України по підвищенню творчої активності робітничого класу в період соціалістичної реконструкції народного господарства: Історіографічний нарис.

Лук'ячук Л. Я. (Київ) — Комуністична партія — натхненник і організатор боротьби робітничого класу України проти фашистських загарбників: Історіографія проблеми.

Нагорний М. С. (Житомир) — Критика буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по керівництву економікою в сучасних умовах.

Швед В. О. (Київ) — Критика буржуазних фальсифікацій здійснення національної політики КПРС на Україні в сучасних умовах.

Фартухова Г. В. (Київ) — Діяльність Компартії України по підвищенню соціальної відповідальності трудящих.

Тищенко В. М. (Львів) — Твори В. І. Леніна як джерело вивчення історії контрпропагандистської діяльності партії (жовтень 1917 — березень 1923 рр.).

Акімов Ф. І. (Одеса) — Більшовики України в боротьбі за солдатські маси в трьох російських революціях.

Ковалюк Р. Т. (Львів) — Ідеологічна діяльність Компартії України в західних областях у процесі соціалістичних перетворень (вересень 1939 — червень 1941 рр.).

Комплексна тема колективу кафедри історії КПРС Дніпропетровського університету — В. І. Ленін і закордонні організації РСДРП.

Комплексна тема колективу кафедри історії КПРС Полтавського кооперативного інституту — Партійне керівництво розвитком споживчої кооперації України (1917—1985 рр.).

Колективна монографія кафедри історії КПРС Одеського університету — Партійне керівництво розвитком соціальної активності молодих робітників (1971—1985 рр.). (На матеріалах України).

Колективна монографія кафедри історії КПРС Одеського електротехнічного інституту — Діяльність Комуністичної партії України по розвитку засобів зв'язку (1965—1980 рр.).

НОВІ КНИГИ

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов. Т. 15. Ч. 1. 1983 г. — май 1984 г. — М.: Политиздат, 1985.—542 с.

Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева в Народную Республику Болгарию. 24—25 октября 1985 года: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1985.— 32 с.

Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева во Францию. 2—5 октября 1985 года: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1985.— 96 с.

ШЕВАРДНАДЗЕ Э. А. Во имя прочного мира — на Земле и в космосе: Выступления на 40-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН и на торжественном заседании Совета Безопасности ООН. Сентябрь — октябрь 1985 года.— М.: Политиздат, 1985.— 47 с.

БЕЛЯВЕЦ В. Ф. Донецкие мстители: Зап. партизана.— Донецк: Доббас, 1985.— 188 с.

БРОВАР Д. П. На південь від Кракова.— К.: Політвидав України, 1985.— 183 с.

Буржуазная историография второй мировой войны: Анализ современ. тенденций.— М.: Наука, 1985.— 424 с.

ВИЛКОВ Ю. С. Методологические основы критики буржуазного национализма.— Киев: Вища шк. Головное изд-во, 1985.—183 с.

ГИНДИН А. М., МАРКИН С. Г., СЕВЕРЦЕВ В. А. Развитие национальных отношений в СССР.— М.: Высш. шк., 1985.— 88 с.

ГЛАЗУНОВ М. М., МИТРОФАНОВ Б. А. Первые Советы перед судом самодержавия. 1905—1907 гг.— М.: Юрид. лит., 1985.— 175 с.

ГНЕВУШЕВ Н. А. Гонка вооружений и проблемы развития освободившихся стран.— М.: Наука, 1985.— 199 с.

ГОРОХОВ Н. А. Идеологическая работа КПСС в Советской Армии в годы Великой Отечественной войны.— М.: Высш. шк., 1985.— 119 с.

Движение неприсоединения в современном мире.— М.: Междунар. отношения, 1985.— 287 с.

Демографический энциклопедический словарь. — М.: Соз. энциклопедия, 1985. — 607 с.

ДРУЖИНИН Н. М. Избранные труды: В 4-х кн. Кн. 1. Революционное движение в России в XIX в.— М.: Наука, 1985.— 485 с.

ЖАГАЛА В. М. Расчищая путь пехоте...— М.: Воениздат, 1985.— 222 с.

ЖАЛИН В. А. Научно-техническая политика КПСС.— М.: Сов. Россия, 1985.— 159 с.

Изучение национальных отношений в зарубежных странах: Сов. историография.— М.: Наука, 1985.— 270 с.

Интернациональное сотрудничество КПСС и БКП: история и современность.— М.: Политиздат, 1985.— 416 с.

Как мы шли к Победе.— М.: Известия, 1985.— 126 с.

КЛОПОВ Э. В. Рабочий класс СССР: Тенденции развития в 60—70-е гг.— М.: Мысль, 1985.— 336 с.

КОЛЕСНИЧЕНКО Д. А. Трудовики в период первой российской революции.— М.: Наука, 1985.— 319 с.

КОРОЛЮК В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья: Полит. и этнич. история. — М.: Наука, 1985.— 240 с.

Культура и средства массовой информации: Социально-экономические проблемы.— М.: Экономика, 1985.— 255 с.

КУРИЛО В. М., ПАНЧУК М. І., ТРОЯН М. В. В авангарді боротьби за воз'єднання: [Ком. орг. західноукр. земель в авангарді боротьби трудящих за воз'єднання з соц. Вітчизною]. — К.: Політвидав України, 1985.— 295 с.

МИРОНЕНКО А. Н. Борьба за мир и глобальные проблемы современности.— Киев: Политиздат Украины, 1985.— 317 с.

МЯСНИКОВ В. А., ХРОМЕНКОВ Н. А. От съезда к съезду: Общеобразоват. школа: итоги и перспективы.— М.: Педагогика, 1985.— 191 с.

Народне господарство Української РСР у 1984 році: Стат. щорічник.— К.: Техніка, 1985.— 406 с.

Партия укрепляет свои ряды: Улучшение качественного состава рядов КПСС.— М.: Мысль, 1985.— 236 с.

Путь к победе.— М.: Политиздат, 1985.— 254 с.

Реформе школы — партийную заботу.— Киев: Политиздат Украины, 1985.— 102 с.

СОБОЛЕВА Н. А. Старинные гербы российских городов.— М.: Наука, 1985.— 176 с.

Социалистическая Республика Вьетнам.— М.: Наука, 1985.— 288 с.

СССР — Люксембург: Страницы истории. 1867—1984 гг.: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1985.— 271 с.

ШАСТИТКО П. М. События и судьбы: Из истории становления сов. востоковедения. — М.: Наука, 1985. — 135 с.